

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

М.М.Вегеш

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Т.V

*Українська історична наука
в портретах
(XIX–XX ст.)*

Ужгород – 2000

УДК 902.9(47) Укр.
ББК 63.3.02 (4 Укр.) 6

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського державного університету М.В.Олашин;

кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Ужгородського державного університету І.М.Ліхтей.

Рекомендовано до друку на засіданні НДІ Карпатознавства Ужгородського державного університету 18 березня 2000 р., протокол №4.

До п'ятого тому «Історичних досліджень» професора Миколи Вегеша ввійшла книга «Українська історична наука в портретах (XIX–XX ст.)», яка містить історико-біографічні нариси про видатних українських істориків В.Антоновича, М.Грушевського, І.Крип'якевича, Д.Багалія, В.Смолія. Значне місце в книзі відводиться провідним вченим Ужгородського державного університету І.Гранчаку, Т.Сопку, І.Шульзі та багатьом іншим, які сприяли становленню історичної науки в найстарішому вузі Закарпаття. Книгу завершує нарис про першого вчителя М.Вегеша академіка В.Грабовецького.

Видання розраховане на широкий загал читачів

ISBN 966–7400–10–6 © Вегеш М.М. Історичні дослідження.
Т.В. Українська історична наука в портретах (XIX–XX ст.), 2000

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

(1834–1908)

В радянський час науково-культурна спадщина видатного українського історика Володимира Антоновича, як і багатьох інших вітчизняних вчених другої половини XIX – початку XX століть, була, фактично, заборонена. Становище суттєво змінилося після проголошення України незалежною державою.

Володимир Боніфатійович Антонович народився 13 (30) листопада 1834 р., за іншими даними 1830 р. в селі Махнівці на Київщині у шляхетно-польській сім'ї. По закінченні Одеської гімназії поступив на медичний факультет Київського університету, однак швидко збагнув, що душа і серце тяжіють до історії, перевівся на історико-філологічний факультет цього ж університету, після успішного закінчення якого здобув ступінь кандидата історії. У 1876 р. В.Антонович захистив дисертацію на тему «Останні часи козацтва на Правобережжі», за яку йому присвоїли ступінь магістра руської історії. За публікацію книги «Нарис історії Великого князівства Литовського» В.Антонович одержав вчене звання професора Київського університету ім. Святого Володимира і цю посаду займав до 1890 р., після чого пішов на пенсію. Однак викладацька діяльність Володимира Антоновича не закінчилася. В усякому разі відомо, що протягом 1895–1896 навчальних років відомий вчений нелегально читав студентам

«Виклади про козацькі часи на Україні» – єдину працю, написану українською мовою. Завдяки записам, які збереглися в учнів історика, цей лекційний курс був опублікований в 1991 р. окремою книгою. Всі інші праці В.Антоновича побачили світ в різних журналах і наукових збірниках російською мовою. І в цьому нема нічого дивного, адже після прийняття дискримінаційних царських указів Валуєва і Юзефовича українська мова опинилася поза законом. В 1996 р. київське видавництво «Либідь» видало з нагоди 160-ї річниці з дня народження Володимира Антоновича досить великий за обсягом збірник вибраних праць вченого під назвою «В.Б.Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори». До книги ввійшли такі наукові розвідки вченого, як «Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме», «Про українофілів та українофільство», «Киевские войты Ходьки»; «Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого», «Уманский сотник Иван Гонта» та багато інших. Автор вступної статті та упорядник видання професор Василь Ульяновський вміло згрупував праці В.Антоновича по розділам «У боротьбі за Україну», «Життєписи історичних діячів. Діяріуші сучасників», «Козаччина. Гайдамаччина», «Історія церкви в Україні», «Київ і Київська земля», «На старій Україні: факти, події, люди».

Володимир Антонович, на відміну від деяких своїх плодovitих учнів, приміром Михайла Грушевського, не

написав узагальнюючої історії України. Та цього він і не прагнув. Переважна більшість його праць була присвячена дослідженню українсько-польських взаємин і розвитку національно-визвольного руху на Правобережжі, серед яких варто виділити «Про походження козацтва» (1863), «Про гайдамацтво» (1876), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432–1798» (1870), «Уманський сотник Іван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з XIV – до XVI ст.» (1882), «монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885) та ін.

«Володимир Антонович, – писала Н.Полонська-Василенко, – перший у тодішній Росії, у своїй історичній школі в основу історії поклав знання передісторії». Він зрозумів вагу передісторії ще сто років тому, зробив її предметом історичних студій і викладав її під виглядом «Вступу до історії». Саме з іменем В.Антоновича справедливо пов'язують виникнення української археології. Археологічний з'їзд 1874 року показав високий рівень досягнень молоді української науки. В.Антонович був автором праць з археології, які започаткували цілий напрям наукового дослідження. Серед його головних розвідок з археології необхідно назвати «Розкопки з землі древлян» (1893), «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1902). Вже в 1870 р. В.Антонович на одному із засідань «товариства Нестора-Літописця» виступив з

грунтовними дослідженнями про українські могили. «Від того часу, – писав С.Симович, – ні один археологічний з'їзд на Україні не обходиться без участі Антоновича». З іменем видатного вченого пов'язано виникнення в 1873 р. «Південно-Західного відділення Російського Географічного товариства».

Плідно працював Володимир Антонович у галузі етнографії. Заслужують на увагу його праці «Чаклунство» та «Історичні пісні малоросійського народу» (1874–1875, у співавторстві з М.Драгомановим). Вчений зібрав і видав 8 томів «Архіву Південно-Західної Росії», в яких були вміщені матеріали з історії Правобережної України XVI–XVIII ст.

У 80-х роках XIX ст. В.Антонович опублікував двома виданнями книгу «Історичні діячі Південно-Західної Росії», в якій були поміщені науково-популярні нариси про українських гетьманів Петра Сагайдачного, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, Петра Дорошенка, Демка Многогрішного та багатьох інших. На відміну від «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» Миколи Костомарова, написаній в процарському дусі, нариси В.Антоновича висвітлювали минуле України як складової частини Російської імперії, але простежувалася ідея національної неідентичності.

Поряд з активною трудовою діяльністю В.Антонович не менш активно включився у політичну боротьбу. Він з молодих літ бере участь у так званому русі «хлопоманів», які вимагали

демократичних нововведень, звільнення селян з кріпацтва. Окрім наукових, політичні цілі переслідувала також «українська Громада», ініціатором створення якої виступили В.Антонович, К.Михальчук, Т.Рильський, Б.Познанський. Коли русофільська преса накинулася на київську «українську Громаду», В.Антонович і двадцять його соратників опублікували відкритого листа, в якому запевняли російську публіку в тому, що їхньою метою «є лише освіта народу». Незабаром В.Антонович разом з О.Русовим, М.Драгомановим та іншими заснували «Стару Громаду». Що стосується творчих стосунків В.Антоновича і М.Драгоманова, то їхня наукова співпраця увінчалася написанням вищеназваного збірника «Исторические песни».

Та найбільшою заслугою Володимира Антоновича перед українською наукою було створення славнозвісної історичної школи. Переважна більшість його учнів стали видатними вченими, які протягом ХІХ–ХХ ст. посідали майже всі кафедри українських університетів: Д.Багалій, І.Линниченко, П.Голубовський, О.Андріяшев, М.Довнар-Запольський, В.Ляскоронський, М.Грушевський. Останній в 1894 р. за рекомендацією Володимира Антоновича очолив кафедру історії у Львівському університеті.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ
(1841–1895)

Тепер, коли відбувається хоч і запізнений у часі, але закономірний процес переоцінки цінностей, ми повертаємо собі забуті імена вчених, письменників, державних діячів. Багатьох із них (особливо молоде покоління) відкриваємо для себе вперше. Михайла Петровича Драгоманова, відомого історика, фольклориста, літературознавця, громадського діяча це не стосується. Про нього написані наукові дослідження, видавалися його твори. Серед дослідників, які писали про життєвий шлях і творчість Михайла Петровича – М.Возняк, К.Студинський, Д.Заславський, В.Лукаренко, В.Сарбей, М.Супруненко, В.Дмитриченко, Я.Дашкевич, О.Мазурок, В.Задорожний та ін. Було б несправедливо з нашого боку розцінювати всі ці дослідження як фальсифікацію драгоманівської творчості, бо переважна більшість з них об'єктивно висвітлювала багатогранну діяльність вченого. Та вся справа в тому, що більшість досліджень, видана в 60–70-х роках, після чого почався період забуття Драгоманова, який закінчується тільки в наш час. До нас повертається людина небудьординарна і високоосвічена, і ми повинні зробити все, що від нас залежить, щоб показати його таким, яким він був, без традиційних домішок. Що стосується видань праць Михайла Драгоманова, то в радянський час побачив світ двотомник

«Літературно-публіцистичні праці» (К., 1970), а на початку 90-х років «Наукова думка» видала досить великий за обсягом його том «Вибраного».

Михайло Драгоманов народився у м.Гадячі на Полтавщині в сім'ї збіднілого поміщика. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету (1863) викладав географію в київських гімназіях. Потім повернувся в університет, де читав курс загальної історії. Свою наукову і педагогічну діяльність у вузі (1864–1875) М.П.Драгоманов присвятив, в основному, проблемам історії стародавнього світу. Після звільнення з університету за політичну неблагонадійність (1875) вчений залишив Україну. Спочатку він жив у Швейцарії, потім у Болгарії. У 1889 р. М.П.Драгоманов став професором Софійського університету. На цій посаді він перебував до самої смерті, яка наступила 2 липня 1895 року.

Михайло Драгоманов мало написав про Закарпаття. Однак його листи та листи знайомих свідчать про те, що він приділяв багато уваги питанню духовного відродження краю. М.П.Драгоманов мав добрі стосунки з окремими представниками закарпатської інтелігенції. Вже під час перших відвідин Закарпаття (1875) він зустрічався в Мукачеві з ігуменом монастиря А.Ф.Крालицьким. В Ужгороді вчений побував у редактора газети «Карпат» М.Ю.Гомичкова, а в Пряшеві познайомився у греко-католицькому єпископаті з каноніком Ладомирецьким (Ладомирським). Ігумену Михайло

Драгоманов передав твори українських та російських письменників, а також пісні Миколи Лисенка. Редактор «Карпат» просив дослідника написати кілька статей про те, «що робити угорським руським». Це прохання було виконано. Незабаром у газеті була надрукована стаття про дослідження народної словесності в Росії і відозва до «угорських русинів» з проханням збирати «пісні й казки свого народу».

Після від'їзду за кордон (1876) М.П.Драгоманов продовжував підтримувати зв'язки із закарпатськими інтелігентами. Його кур'єри (лікар з-під Кременчука Олександр Черепакін та ін.) мали зустрічі з І.Дулішковичем, А.Крालицьким, І.Раковським, Ю.Кішем, М.Бачинським, Т.Матіашем та іншими. М.П.Драгоманов продовжував цікавитися життям русинів Закарпаття, передавав твори І.С.Тургенєва, Ф.М.Решетнікова, М.І.Костомарова, Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка, І.С.Нечуя-Левицького, Ю.А.Федьковича, запитував про відгуки на прочитані книги.

Велику увагу приділяв М.П.Драгоманов питанням становища селян та стану освіти на Закарпатті. Його кур'єри повинні були збирати дані про кількість землі, що належала селянам, розмір податків, які вони сплачували. Вчений також цікавився станом шкіл в краї, числом учнів у них (у т.ч. вихідців із низів), забезпеченням підручниками, умовами праці вчителів, просив адреси педагогів, щоб прислати їм літературу. Радів з того факту, що закарпатці почали «співати

пісні Лисенка й читати українські книжки». Значний інтерес викликало у М.П.Драгоманова вивчення усної народної творчості. Він постійно просив своїх знайомих закарпатців (А.Крालицького, семінаристів, у яких «щирості багато і почуття народності безперечно») записувати народні пісні, спогади, казки, прислів'я...

У 1875 р. М.П.Драгоманов відвідав також і Буковину. В нього склалися дружні взаємовідносини з Ю.Федьковичем. Того ж року в Кисві було видано «Повісті» Федьковича, переднє слово до яких написав М.П.Драгоманов. Останній виступав не тільки як літературний критик, але й активний пропагандист творчості «буковинського соловія». До речі, згадані «Повісті» М.Драгоманов передав Івану Тургенєву, який відзначив, що тільки тут «б'ється ключ живої води» і переклав окремі з них на російську мову. За словами М.П.Драгоманова, Юрій Федькович «вільно пішов по дорозі української літератури і мови». Саме тому твори письменника були зрозумілі для простого населення і користувалися великою популярністю.

М.П.Драгоманов мав добрі стосунки з мовознавцем і педагогом, визначним громадсько-політичним діячем, професором Чернівецького університету С.Смаль-Стоцьким. Їх об'єднували, передусім, проблеми розвитку мови, вивчення та відродження української культури. М.П.Драгоманов співробітничав з редакцією газети «Буковина», друкуючи на її шпальтах публіцистичні статті, замітки, нариси. Зокрема, у

1893р. газета опублікувала відомі «Листи на Наддніпрянську Україну». Велику увагу приділяв М.П.Драгоманов питанням розвитку освіти науки та культури на західноукраїнських землях. Він з радістю вітав відкриття в 1875 р. Чернівецького університету, будучи впевненим, що це сприятиме піднесенню культурного рівня населення Буковини. Хоча, необхідно констатувати, що на перших порах свого існування цей університет був, фактично, німецьким. Автори колективної монографії «Північна Буковина: її минуле і сучасне» (Ужгород, 1969) відзначали: «Австрійські власті чинили всілякі перешкоди вступу до університету української молоді. В 1900 році українці в університеті становили 8 відсотків (35 чоловік) від загальної кількості студентів. І це були головним чином синки багатіїв. Видатки на освіту однієї людини на Буковині були в 4 рази менші, ніж в корінних австрійських землях. У 1912 р. діти українців становили лише 14,5 відсотків усіх учнів, хоч українці становили більшість населення краю». М.П.Драгоманов доручив Ганні Павлик розповсюджувати українську літературу в Чернівцях.

Вплив М.П.Драгоманова на розвиток суспільно-політичного і культурного життя Буковини та Закарпаття, його внесок у зміцнення контактів з місцевою інтелігенцією та сприяння пробудженню національної самосвідомості населення цих регіонів мають велике значення і вимагають подальшого ґрунтовного дослідження. Ми ж тільки зупинимося на

«закарпатській тематиці» у літературній спадщині Михайла Драгоманова. Її вивчення дає нам підстави стверджувати, що відомий український вчений розробив власну наукову концепцію, в якій важливе місце відводиться історії та культурі нашого краю.

Основні свої думки М.П.Драгоманов виклав у працях «Австро-руські спомини» (Львів, 1889–1892. – Ч.І–V), «В справі Угорської Русі» (Народ. – 1895. – №11), «українські селяни під угорськими лібералами» (Всесвіт. – 1991. – №12) та ряді інших. Ці, та деякі інші праці, і будуть знаходитись в центрі нашої уваги. Михайло Драгоманов був глибоко переконаний, що Закарпаття – споконвічна українська земля. Вона, на його думку, має чотири межі – західну, південну, східну і північну. Що стосується західної межі, то вона «веде через Красностав, Янів, Крешів в тому царстві, а далі в Цісарщині через Ярослав на захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а од того через гори Бескиди (Карпати) мало не до Пряшева в Угорщині, а од нього до Ужгорода, Мукачева, Хуста, Сегіта до Чорногори в тім кутку, де сходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, а звідти до Кірлі баби, на межі Угорській, Буковинській і Семигородській (Трансільванській)». М.Драгоманов доводить, що всі чотири межі – це «українська земля..., де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру».

З лихої волі обставин, які склалися, українські громади

були поділені між окремими державами. Але, незважаючи на тривалу відірваність один від одного, «люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах світу». М.П.Драгоманов доводив, що спільність Батьківщини вони відчували завжди, а тому не дивно, що «і досі наші селяни-чорнороби йдуть на заробітки й на виселки найбільше в ті країни, по котрих здавна жили або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами і начальствами».

Тези Михайла Драгоманова про причини міграції українців у ті країни, де живуть їх брати, вірні, хоч і не повні. До цього слід ще додати такі причини масової міграції, як перенаселення західноукраїнських земель, голод, безробіття. Всі ці фактори були притаманні також соціально-економічному становищу закарпатських українців і змушували селян залишати місця і виїжджати у США, Канаду, на сезонні роботи в країни Західної Європи. Виїжджали переважно чоловіки. Цей процес відображений у фольклорі тих років:

Ой, Канадо, Канадочко,
Яка ти зрадлива,
Не одного чоловіка
З жінок розлучила.

Сучасний дослідник В.Усенко вважає, що з 1870 по 1920 рр.

із Закарпаття в різні країни світу емігрувало близько 430 тисяч чоловік. Життя русинів-українців за океаном досить повно висвітлили М.Болдижар, М.Палінчак, В.Лемак та інші закарпатські вчені.

У багатьох працях М.П.Драгоманова червоною ниткою проходить ідея єдності українських громад (земель – М.В.). Ця непорушність єдності залежала не тільки від закарпатців і галичан. Іноземні поневолювачі робили все для того, щоб навіки розлучити їх, довести, що вони не мають Батьківщини. «Оддавна, – писав М.П.Драгоманов, – усе те, що робилось на нашій землі й навколо, вело не до того, щоб міцніше звести наші громади в спілку, а щоб розбити й ту спільність, яка була сама по собі і поміж громадами...».

Українське населення відчувало приниження у всьому, зокрема в мові. Пригадаймо собі, як різко критикував М.П.Драгоманов Л.Алексєєва, який в двох номерах «Русского богатства» (лютий, липень 1881 р.) помістив статтю «Что такое украиннофильство?». Л.Алексєєв доводив необхідність створення якоїсь «загальнолюдської мови». Драгоманов розумів, що цей термін є тільки прикриттям шовіністичної політики царизму, яка приведе до того, що «двадцять мільйонів українців перестануть говорити по-українськи, а почнуть говорити по-польськи, половина по-російськи, частина їх, що живе за Карпатами, по-угорськи, а ті, що живуть в Буковині, – по-німецьки, по-валашськи...». Спільність мови,

на думку Драгоманова, приводить не до роз'єднання, а до єдності: «...На території від Верхньої Тиси в Угорщині до Кубанської області в Росії існує одна мова разом з іншими, також подібними національними ознаками, завдяки чому 30 мільйонів індивідумів можуть досить легко солідаризуватися між собою...».

Прослідковуючи концепцію Михайла Драгоманова про історичне минуле Закарпаття, ми не можемо не помітити певної чіткості і послідовності. Його думки надзвичайно глибокі, у них більше філософії, ніж історичності. Драгоманов вважав, що Закарпаття – слов'янська земля. Угорці прийшли на Срібну землю тільки тоді, коли тут вже йшло повним ходом суспільне життя. «Закарпатську Україну (країну, яка звалась давно Мукачівщина), – писав М.П. Драгоманов, – ще в X ст. захопила держава Угорська».

Яким було становище закарпатців під час тисячолітнього поневолення їх Угорщиною, а потім Австро-Угорщиною? У статті «Передис слово» до «Громади» 1878 р.» М.П. Драгоманов так описав становище закарпатців: «...Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люди дістались під руку панів угорських». На його думку, феодалний гніт на Закарпатті особливо посилювався у XVIII ст., коли, за словами М.П. Драгоманова, «панство угорське міцніше й густіше засіло». Багатовіковий гніт привів до того, що «загірні люди наші одбилися од нас, та й у нас так затихла

думка про них, що навіть вчений складач «Истории Малой России» Бантиш писав, як темну чутку, що тут проживають люди, відомі під іменем «карпаторосів». Найголовніша мета іноземних загарбників – роз'єднати великий український народ не тільки кордонами, але відбити навіть бажання до єдності. Переслідування всього українського, навіть назви українець, привело до того, що під час перепису населення 1930 р. із 725294 опитаних записалися українцями тільки 2355, тоді як 455 тисяч записалися русинами (Чучка П.П. Поширення термінів «Україна» і «українець» на Закарпатті та в суміжних регіонах // Тези доповідей I народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. – Ужгород, 1990. – С.162).

М.П.Драгоманов звернув увагу на ще один наслідок колонізації Закарпаття – мадяризацію. Місцева інтелігенція, намагаючись уникнути переслідувань, мадяризувалась, а на думку Драгоманова, саме вона повинна була сіяти визвольні ідеї. Тим самим Драгоманов підтвердив спостереження просвітителя Я.Головацького, який відвідав Закарпаття у 40-х роках XIX ст. Це стосується і духовенства, яке в XIX ст. «підлягло зовсім угорському начальству й потроху перебилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей та вслугувати начальству й панству угорському». Довівши, що інтелігенція і духовенство

Закарпаття змадяризувались і зовсім перестали цікавитися просвітою в народі, М.П.Драгоманов змушений був зробити висновок, що ця місія (визволення від гніту угорських панів – М.В.) буде під силу самому трудовому люду. Однак це зовсім не значить, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Драгоманов відносив О.Духновича, І.Раковського, О.Павловича та ін. Їх недоліком Драгоманов вважав те, що вони «змагались писати все більше попівські речі та мовою мовби то московською, як панською серед усіх руських, котрі однако ніхто в них не вмів, бо не чує ніколи. Через те писачі ті ніколи й не зігріли до своєї рушни, про котру рідко з письменних людей по тих сторонах і дума».

Довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі привело до затушовування визвольних змагань, і лише в 1848 році, коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулося певне зрушення. Даючи характеристику тим подіям, М.Драгоманов вірно відзначив, що «мужики ж зразу стали за цісаря», а не підтримали «угрів» (повстанців – М.В.). Це пояснюється передусім їхніми «цісарськими ілюзіями, сподіванням одержати поля, ліси, пасовиська». У своїй статті «Малороссия в ее словесности» М.П.Драгоманов наводить фрагмент з народної пісні:

Слава Богу, же нам гаразд
Тепер сесі літа,
Аже би наш тісар здоров,

Та й жив многі ліга.
Бога просим за тісаря,
Ще чес, ще години,
Нам панщину подарував,
Абих не робили,
Бога просім за тісаря
Сараки-руснаки.

Під час революційних подій 1848–1849 рр. галичани намагались підштовхнути закарпатських русинів на боротьбу. Про спільність із закарпатцями говорилося в прокламації «До братів угорських русинів», яку видала у 1849 р. Головна Руська Рада у Львові: «І ви, браття с русини, дійсні, правдиві русини як і ми, ви кров і тіло наше... Ваші предки були колись свобідним народом. Вашим батькам мадяри забрали найліпшу землю і вложили на них панщину та інші тягарі і так вас давили цілих 1000 літ. Мадяри хотіли бути в краю самі, якби лише для них ту землю Бог створив... Ви й Ваш язик були зовсім понижені, бо так далеко дійшло, що вам казали ганьбитися, що ви русини. Тепер буде інакше...».

Інакше не стало. Стало ще гірше, особливо закарпатцям. Революція була потоплена в крові, і не без участі російського царизму. М.П.Драгоманов писав, що «...мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусів помиритися з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...». До

такого висновку прийшов і відомий російський вчений В.І.Вернадський, який довів, що селянські ділянки скоротилися, а податки зросли в п'ять разів.

М.П.Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з такого становища, чітко заявив: «...явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі по собі мусять допомгти, вибравши свою землю од чужих людей...». Він вважав, що закарпатцям необхідно бути «в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т.і. та з своїми братами-галичанами й у нас. Це спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським...». Висновок М.П.Драгоманова про те, що «нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до сього, щоб жити по своїй волі на своїй землі», не втратив актуальності і по цей день. Сьогодні, як ніколи, ми близькі до того, щоб побудувати нову Україну – демократичну і правову. Цю місію можна виконати тільки тоді, коли ми єдині, бо в єдності – сила народу.

ХВЕДІР ВОВК

(1847–1918)

Протягом тривалого часу наукова спадщина видатного українського антрополога, етнографа, археолога і літературного критика, широкого патріота України Хведора Вовка замовчувалася, а нерідко, і грубо фальсифікувалася. Офіційна радянська історіографія несправедливо вважала його одним з ідеологів «українського буржуазного націоналізму» і засновником расової теорії. Нерідко можна було прочитати про паралелі між науковими працями Х.Ф.Вовка і ідеологів німецького фашизму. Щоправда, радянські історики враховували той факт, що Хведір Вовк «із своїх антинаукових положень... ще не робив расистських висновків, проте його дослідження давали для цього матеріал» (Возняк С.М. У боротьбі за дружбу народів: Проблема нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті XIX – початку XX ст. (Львів, 1981. – С.28). Далі вищеназваний автор твердив, що «антропологічні дослідження радянських вчених давно відкинули вигадки про антропологічну відособленість українського народу від російського і білоруського... Антропологічні матеріали підтверджують спільність трьох східнослов'янських народів і походження їх від єдиного кореня – давньоруської народності».

Ким же насправді був Хведір Вовк і якими були його

науково-світоглядні погляди? Хведір Вовк народився 1847 р. в селі Крячківцях Пирятинського повіту Полтавської губернії в родині, що брала свій початок з козацьких часів. Після закінчення Ніжинської гімназії поступив до Новоросійського університету в Одесі, а незабаром перевівся на природниче відділення Київського університету. Саме тоді в Києві виникає «Громада», ініціаторами якої стали М. Драгоманов і В. Антонович. Активну участь в ній бере і Хведір Вовк. Один з його біографів писав: «Саме в той час припадає активна участь Вовка в діяльності Київської Громади... Він брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. У 1874–1876 рр. він обіймав посаду помічника ревізора губернського секретаря в канцелярії Київської контрольної палати, водночас багато сил віддавав роботі в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства як його засновник і дійсний член. У 1874 р. він виступив на III Археологічному з'їзді, в організації якого взяв безпосередню участь, з повідомленням про український орнамент – першою українською мистецтвознавчою працею у цій галузі» (Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України // Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С.3–6).

На середину 70-х років минулого століття припадає праця Х.Ф.Вовка над написанням важливого наукового проекту з етнографії «Програма Південно-Західного відділу Російського

географічного товариства для збирання відомостей з етнографії». Фактично, ця «Програма» і поклала початок серії фундаментальних праць з української етнографії, до яких можна справедливо віднести також праці самого Хведора Вовка.

Після арешту та ізоляції ряду членів Київської Громади, Х.Вовк змушений був нелегально залишити Київ і покинути терени України. Подорожуючи по Європі, він відвідав Софію, Відень, Рим, Неаполь, Флоренцію, Берн, Женеву, Цюріх, Париж. І так тривало аж до 1903 р., коли Х.Вовку пощастило повернутися на Україну. На той час його ім'я було добре відоме у всьому світі. Перу Х.Вовка належали праці «Задунайська Січ за місцевими спогадами та оповіданнями» (Киевская старина. – 1883. – Т.І–V), «Економічні та етнографічні замітки про Болгарію» (Русская мысль. – 1885), «Російські колонії в Добруджі» (Киевская старина. – 1889. – Т.І–III). У 1892 р. в Парижі вийшла фундаментальна праця Х.Вовка «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», яка принесла вченому світову славу. У 1899р. Х.Вовка обирають членом Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, в якому він очолював етнографічну комісію. В 1905р. Х.Вовк блискуче захистив у Парижі докторську дисертацію «Скелетні видозміни ступнів у приматів і в людських расах».

По приїзді до Львова в 1903 р., Х.Вовк активно включився у наукове життя цього міста. Він працює редактором журналу «Антропология» (за період з 1899 по 1905 рр. вийшло сім чисел журналу). В січні 1906 р. Х.Вовк переїжджає до Петербурга, де

читає лекції з антропології у Вищій школі П.Ф.Лесгафта, а з 20 лютого 1907 р. – у Петербурзькому університеті. Цей період життя і діяльності Х.Вовка був присвячений етнографічним дослідженням Чернігівської, Волинської, Херсонської губерній, Кубані і Таманського півострова. Він повністю віддавав себелюбленій роботі. «З розкопок було брато все, – писав Леонід Чнкаленко, – навіть те, що тепер при сучасному стані науки не має видимого значіння, але далі може його мати... Коли під час розкопок виникали проблеми, то робилося все, аби їх вирішити, а різні ненаукові здогадки керівник експедиції відкидав з характерним для нього гумором, а то й з непохитною суворістю. Цікавою рисою педагогічних методів Вовка було те, що він дуже швидко пускав своїх учнів до самої відповідальної праці... Бути його учнем – це багато значило. Це значило бути і співробітником, і молодшим товаришем, з яким обмірковується не тільки дрібні поточні писання, але який в широких загальних питаннях наукового значіння та в розробці питань практичної діяльності бере активну участь».

Серед фундаментальних праць Х.Вовка необхідно назвати, перш за все, книгу «Український народ в його минулому і сучасному» (Петроград, 1916), до якої ввійшли дві важливі праці вченого – «Антропологічні особливості українського народу» і «Етнографічні особливості українського народу». У 1918 р. Х.Вовк раптово захворів і помер. Поховано його в м.Жлобині (Білорусь). Лише в наші дні відбувається процес

повернення до нас наукової спадщини Хведора Вовка. У 1995 р. київське видавництво «Мистецтво» видало фундаментальну працю видатного українського антрополога «Студії з української етнографії та антропології».

Скрупульозне вивчення антропологічних особливостей українського народу дало підставу Х.Вовку зробити важливі наукові висновки, головними з яких є: «1) Українці є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довгими нижніми кінцевостями. Сукупність цих ознак ми вважаємо можливим визнати українським антропологічним типом. 2) Відхилення від цього етнічного тину, в нечисленній кількості осіб, можна спостерігати головню на скрайніх територіях, заселених українцями, їх легко пояснити сусідніми етнічними впливами, а це виключає можливість припущення про різноманітний склад українського племені в його первісному і найдавнішому вигляді. 3) Зіставляючи антропологічні дані про українців... ми бачимо, що площа білоруських впливів майже цілковито покривається площею поширення поліських діалектів, тоді як середня смуга захоплює територію українського діалекту, а південна – слобідська – українські діалекти. А Поділля з Галичиною відноситься до площі поширення червононоруського діалекту. 4) ...Українці, безперечно, найбільшу спорідненість

виявляють з південними та західними (з винятком поляків) слов'янами, і... їх слід зачислити до так званої адриатичної, або динарської, раси, яку ми воліли б назвати слов'янською.

5) ...Різницю між слов'янськими племенами... слід відносити тільки до сучасних нам слов'ян, беручи цей термін в лінгвістичному розумінні. 6) ...Первісна маса східних, чи руських, слов'ян в дуже далекі часи... диференціювалася на три групи: північну, середню та південну. Наслідком татарського нападу північна група з частиною середньої витворила з себе великоруське плем'я, що проковтнуло масу фінських елементів; з решти середньої групи та з прилучення до неї південно-руських, литовських, польських та західнофінських елементів утворилося плем'я білоруське; нарешті, південно-руська група... витворила групу малоруську, що з утворенням самостійної культури перетворилась в українську». Хведір Вовк переконливо довів, що «український народ на всій території, що він її заселяє, відзначається цілим шерогом спільних для нього, у цілому його складі, етнографічних особливостей, які не залишають сумніву в тому, що він являв собою одну етнографічну цілість, цілком виразну, відокремлену з-поміж інших слов'янських народів».

У 1903 р., приїхавши на Україну, Хведір Вовк здійснив кілька експедицій, зокрема на Закарпаття. У його працях міститься надзвичайно цікавий матеріал про наш край. Досліджуючи мисливство, вчений відзначив, що «в Карпатах

ловлять ще медведів, споруджуючи на них особливі пастки, так звані слопи... Вовків, там, де вони ще є, трують отрутою, ловлять тенетами, а найчастіше заманюють в особливі ями з приманкою, цебто в так звані вовковні – щось подібне до двох концентричних загородок з ліски, з живою приманкою всередині; вовк іде на приманку та сам зачинає за собою вхідні двері». Вчений детально описує рибальство в Україні. Він відзначає, що саме на Закарпатті до цих пір існує найпримітивніший спосіб ловлення риби: «Невеличка, надзвичайно мілка літом гірська річечка була перегороджена двома стінками з назбираних тут-таки з дна дрібних камінців та глини; стінки ці сходились під кутом, залишаючи дуже вузьку протоку для води, а протока загороджена була невеликим ятіром з лози».

З давніх-давен скотарство було одним з головних господарських занять жителів Карпатських гір. Якщо, вважав Х.Вовк «скотарство на Україні скоротилось», то «заховалось десь як головне джерело існування... хіба тільки на Карпатах, у гуцулів та бойків, на їхніх гірських полонинах». Вчений детально описав традиції карпатського скотарства з його ватагами, стоїщами, ватерниками, ватрами тощо. Серед сучасних досліджень з етнографії заслуговують уваги дві фундаментальні праці відомого українського вченого Михайла Тиводара «традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: Історико-етнологічне

дослідження» (Ужгород, 1994) і «Закарпаття: Народознавчі роздуми» (Ужгород, 1995).

Цінним науковим дослідженням Х.Вовка є його праця «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», в якій яскраво описано особливості цього ритуалу в різних регіонах України. Підсумовуючи свою працю про весільний обряд на Україні, вчений відзначив, що «дохристиянська доба, безперечно, була кульмінаційним пунктом у розвитку українського весілля. З християнством ритуал українського весілля увійшов у стадію розкладу; цей розклад іде, хоч і дуже поволі, але невпинно, і з часом він неминуче знищить всі сліди тої доісторичної старовини, носієм якої він був досі».

У 1896 р. Х.Вовк опублікував статтю «Сані в похоронному ритуалі на Україні», в якій теж не обминув увагою опис нього ритуалу в Закарпатті. Твердячи, що звичай везти мерців на санях майже зник, дослідник зауважив: «Щодо других її частин (України – М.В.), а саме Карпатської України, що належить до Угорщини, та Східньої Галичини, що належить до Австрії, то там, як у країнах більше гірських, а тому й значно консервативних, ми знаходимо цей звичай і за наших часів... У русинів Угорщини мерців, коли це діти, несуть на цвинтар на руках, а коли це дорослі – їх усіх без винятку возять на санях, навіть літом, бо такий обряд в цілій країні карпатських русинів». Х.Вовк був обізнаний з працями закарпатського вченого Є.Фенцика.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

(1866–1934)

Сьогодні М.С.Грушевський повертається до нас передусім як видатний історик, як одна з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Він підніс українську історіографію до світового рівня, а своєю унікальною десятитомною «Історією України-Руси» – створив Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для національно-державного відродження. Велика заслуга М.С.Грушевського в тому, що у своїх наукових і науково-популярних працях він осягав історію всіх українських земель, незалежно від того, під владою яких чужоземних держав вони знаходилися. Він збирав до купи і органічно поєднував усе, що стосувалося української нації, подавав історію українського народу як єдиний безперервний еволюційний процес. Усе своє життя вчений боровся за з'єднання воєдино всіх українських земель, показував і доводив спільність їх життя й інтересів у минулому та спільність їх прагнень у майбутньому. Видатний український історик, учень М.С.Грушевського, І.П.Крип'якевич писав: «Коли українська нація почувається тепер одноцільною й єдиною, то це в неمالій мірі заслуга саме Грушевського».

Для закарпатців особливої уваги заслуговує той факт, що М.С.Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Для дослідження історії нашого краю вчений

широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі «Історії України-Руси» подати окремим параграфом «Історичну літературу Угорської Руси», вмістити карту «Західна Україна в XI–XIII віках». В цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а як історіографа історії Закарпаття. М.С.Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпатської України. Мова йде про такі загальновідомі праці вченого, як «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа», «Як жив український народ», «Про старі часи на Україні», «Справа українського університету у Львові», «Справа українських катедр і наші наукові потреби» та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії «угорської України» як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М.С.Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю слов'янським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обґрунтоване в роботах археологів, які датують пам'ятки слов'янської матеріальної культури на території Закарпаття

VI–VII ст. н.е. Спостереження вченого мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з'ясування проблеми етногенезу слов'ян. У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків, М.С.Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дає нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повісткування про розселення східних слов'ян, вчений приймає до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звістку візантійського історика Костянтина Порфирородного про Білу Хорватію. М.С.Грушевський вказує, що «виходячи з звістки про руських хорватів (властиво здогадів про їх осад) і звістки Костянтина, що на Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір'ю від басейну Лабі над верхній Дністер (або як приймають інші – на полудневім згір'ю Карпатів (в теперішній Угорщині)». Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і

справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо «сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо». У монографії «Очерк истории украинского народа» він писав, що «гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження».

Незважаючи на те, що «хорватське питання» так і не було з'ясоване, однак воно, на думку М.С.Грушевського, було другорядним. Головне полягає зовсім в іншому: «Яке плем'я мешкало на підгір'ю Карпатським, в Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати – східно-полудневі племена слов'янські, з котрих вийшов нинішній український нарід...». Таким чином, академік зробив висновок, що населення, яке заселяє Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній «Історії України-Руси» дослідник писав: «Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще Угри мандрували до Угорщини». В літописі «Повість временних літ» говориться про похід Володимира Святославовича 994 р. на Хорватію. М.С.Грушевський припускає, що «може ся «хорватська війна» лишилася відгомоном боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомоном иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну».

В першому томі «Історії України-Руси» історик широко

досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людність Закарпаття в давнину, вчений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: «Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затиснена між польською і словацькою людністю. Клинці сей майже досягає верхів'я Дунайця й звідси границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осадни зачинаються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осадни йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Торниці, Топлі, Ондави, Лаборя, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоською колонізацією». Далі М.С.Грушевський вказує, що «за суцільною українською територією, на підгір'ю українські осадни йдуть островами між словацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Солоні, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денационалізовані, що про їх українську народність свідчить головню східний обряд».

Вчений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським

хребтом, а українська людність мусила заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами. М.С.Грушевський вважав, що теперішні українські елементи в мішаних смугах в переважній частині останки української колонізації, а не нові здобутки її: «нової масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніше, то мусила бути давніше значнійша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовлюється тут на мішаних територіях, в тіснішій стичности з переважною чужою колонізацією».

Говорячи про асиміляційні процеси по відношенню до русинів-українців, історик вказує, що «Русини Спишського (сучасна Словацька Республіка) комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми русинами, і над сими руськими могилами уже йде завзята суперечка – чи маємо тут пословачених русинів, чи споконвічних словаків. Документи з попередніх століть вказують русинів там, де вже тепер сидять самі словаки; ще на початку XIX століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер вже значаться самі словаки».

В своїх працях М.С.Грушевський показав, що подібне відбувається й на українсько-угорському пограниччі, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Він вказує, що ще на початку XIX ст.

російський вчений-мандрівник В.Броневський в праці «Путешествие из Триеста до Петербурга в 1810 году», проїжджаючи від «Мішкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: від Мішкольца до границь Польщі села і міста по більшій частині заняті русинами». На кінець XIX ст., як вказує М.С.Грушевський, «число русинів на рівнині, між мадярами таки дійсно на очах маліє». Вчений приходить до висновку, що «які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського «тисячоліття»! Мусімо думати, що українські колонії, які й тепер ще переходять за Солону, Красну, Самош лишилися останками далеко густішої колись, коли не масової колонізації (слідн їх переховались ще в топографічних назвах)».

Вчений простежив асиміляційні процеси по відношенню русинів-українців також в Семиграді. Він пише: «в Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати на нашій пам'яті ще на початку XIX ст. Мали бути їх останки. Слід русинів зівставя тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода, у всяких змадяризованих, румунізованих і германізованих назвах». На основі широкого кола джерел, орфографічних і топографічних матеріалів та літератури, М.С.Грушевський зробив висновок, що на «Карпатських горах руське розселення не кінчилося... Ми подибуємо Русинів на цілім полудневім Карпатським підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів».

Щодо української колонізації в басейні Верхньої Тиси, – вказує історик, – то вона тут «задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунав'ю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин... Коли на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, полудневі українські осадні затоплені чужою людністю, стали винародовлюватись під впливом політичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само загинули слабкі останки української колонізації на Подунав'ю під волоським потопом». Вчений вважає, що тільки «на Карпатській підгір'ю, полишені самі собі, в інтересах для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнилися й залюднили ці краї збитою масою».

Важливе положення, яке досліджує і розвиває в своїх працях історик – це про входження Закарпаття до Київської Русі. Вчений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а в X ст. залежало від Київської Русі. Тільки в середині XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: «Підгірська Карпатська Країна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.: перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Києва. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати зветься на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в. з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеза, XIII в., зве

їх «Руськими горами» – з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь».

Відомо, що в 1281–1321 рр. Закарпаття знаходилося під владою галицько-волинського князя Лева. М.С.Грушевський теж не обійшов мовчанням цей історичний факт. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, вчений стверджував, що Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупаи бережської столиці називає себе його урядником». Разом з тим вчений вважав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними.

Більш детально про володіння галицького князя за Карпатами М.С.Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця в 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з цього походу йно

перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помогали йому «Русини», разом з Татарами». Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М.С.Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи.

Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою».

Цікаві думки висловив М.С.Грушевський з приводу назв «русини», «українці». Для нього не викликало сумнівів, що «різномірність цих назв не має особливого значення, бо покриває поняття саме по собі ясне; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити цьому народові». Не вина українців, що вони були накинута на роздоріжжі політичного життя, «як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів» іноземних поневолювачів. Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони «руснаки», «карпатороси», «угророси», хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів – «земля без імені». Терміни «українець», «український» були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни «Русь», «руський» ще й досі в повній силі задержалися».

В своїх працях М.С.Грушевський торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований в XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи, поширився і на Закарпатську Україну. Уже на початку XIII ст. в документах зустрічається цілий ряд назв комітатів: Спішський, Шаришський, Земплинський (сучасна Словацька Республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони ще не були кінцево встановлені. Найпізніше був сформований

Марамороський комітат, хоч сама назва Мараморош зустрічається в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Марамороського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського то до Березького комітатів і тільки в другій чверті XIV ст. сформувався остаточно Марамороський комітат. Вчений робить висновок, що комітатська організація «мала важне значення в житті руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату – «наджупан», був безпосереднім начальником всіх місцевих свободних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність належала». «Комітатська організація, – вважав М.С.Грушевський, – ...ослабляється тільки з розвитком привілейованої земельної власності, що шириться на руськім підгір'ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослабляється комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду».

Багато уваги в другому томі «Історії України-Руси» вчений приділяє розгляду питання про будівництво замків як феодальних центрів. З приводу цього він писав: «впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного життя й разом – економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю – Боржава, Унгвар, Земплин, по часті Шариш». М.С.Грушевський приходить до висновку, що очевидно «Підгірські рівнини звернули на себе увагу правительства, ніж чисто гірські

околиці, ще глухі й малопристижні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури – як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинутися на підгір'ю, ніж в самих горах...».

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території і української людності Закарпаття угорський уряд вважав будівництво державних замків. «На території, котрою займемося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою». Вивчаючи питання про поширення угорського права на організацію місцевого життя і відносини, вчений констатував, що вже в XIII ст. «на підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілейованих колоністів, селян, непривілейованих і замкових слуг».

Досліджуючи історію Угорської Русі, М.С.Грушевський звертає увагу на спільність закарпатських українців з українською людністю Галичини і Наддніпрянської України. Так, у праці «Як жив український народ» він наголошує, що «край, де наш народ живе, зємо Україною, а народ

українцями. З давніх часів він звався Русь, а люде – русини; так і досі звать себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині (масться на увазі Закарпаття – М.В.) – русини, руснаки... і на Угорщині, під горами Карпатськими, де міста Ужгород і Мукачів, теж наші люде». Аналогічні думки М.С.Грушевський висловив у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть»: «Україною ми називасмо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якогонебудь народу. Коли порахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторови від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верств вздовж, а 700–900 верств вшир... На сій землі український народ, або краще сказати – ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними йменнями, – живуть не менше як півтори тисячі літ». Таким чином, М.С.Грушевський чітко притримується ідеї соборності всіх українських земель, включаючи до українських територій і ті, які «на порозі нової України» належали різним імперіям.

Разом з тим, досліджуючи історію українського народу як єдине цілісне, вчений вказує і на відмінності окремих її регіонів. Він розмірковує: «Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути одинаковий, не одначе в нім

життя, не однакове й господарство... Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'яттю, інакше в херсонських стінах. Інакше трохи вбираються й подоляни, ...а інакше люде з гір, що зветься гуцулами, бойками й лемками і т.п.». Історик робить висновок, що незважаючи на регіональні відмінності, «та проте все – то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, подивитися до життя – й почуш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех, ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб... Наші люде з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, – то все українці, один народ український».

Важливе питання в історії Закарпаття, яке знайшло своє відображення в працях вченого – це німецька колонізація на Закарпатті. Торкаючись цієї проблеми, він писав: «Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі колоністи». М.С.Грушевський виділяє три періоди німецької колонізації в краї, вважаючи, що «початки німецької колонізації полудневого Підкарпаття відносяться до другої половини XII ст. і «вважають сю давнішу колонізацію нижненімецькою (фляндською). Але більш інтенсивніше німецька колонізація розвинулася в XIII ст., з Саксонії, разом, а по части – і в зв'язку з німецькою колонізацією Польщі».

На глибоке переконання М.С.Грушевського, колонізація

XIII ст. перевершила давнішу, про яку тепер тільки можна здогадуватися. Він вважає, що великий вплив на розвиток німецької колонізації в Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, мало татарське спустошення. Німецькими колоністами хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як це робили польські, та навіть руські князі. Досліджуючи дану проблему, М.С.Грушевський вважав, що головним тереном цієї колонізації на Угорській Русі було русько-словацьке пограниччя: Спіш і частинами Шаришська столиця. В Спішу німці і чисельно відігравали важливу роль, і об'єдналися в досить поважну організацію. Вказує історик і на те, що поодинокі німецькі колонії йшли далі на схід. Із західних громад вчений згадує Пряшів, Кошиці. Він твердить, що в Бардісві німецька колонія утворилася в XIII ст., хоч осадний привілей їм вперше було надано 1320 р. На підгір'ї німецькі колонії зустрічаються в Шаторучелі, Шарошпотоці біля Бодрога... На основі вивчення джерел та матеріалів, М.С.Грушевський показав, що в південній Мараморошині німецька колонізація поширюється в першій чверті XIV ст. Німецькі колоністи згадуються в цей період у таких містах і містечках Закарпаття як Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле.

Історик вважає, що німецька колонізація в краї знаходила особливу підтримку з боку угорського уряду, який прагнув її поширення з мотивів колонізаційних і фіскальних, надавав всілякі пільги колоністам. Німецькі громади мали повну

самоуправу – звичайно самі вибирали собі старшину і священика. Втручання провінційної адміністрації було обмежене. Тільки у важливих карних справах як вбивство, пролиття крові, крадіж, вирішував над колоністами суд надзупац, в усіх інших випадках судив їх сам вїйт. До своїх громад німці-колоністи могли приймати кожного вільного, а той міг вільно виходити з громади. Подальше заселення території Закарпаття німецькими колоністами продовжувалося аж до початку ХІХ ст. Розширювалися вже існуючі села – чи засновувались нові німецькі поселення. Таким чином, уже в період середньовіччя етнічна карта Закарпаття набирас строкатого характеру. Основну частину його території населяли русини-українці, південна рівнинна частина заселялась переважно угорцями, ряд острівців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташувалося декілька румунських поселень, на заході Закарпаття у ряді сіл вперемішку з українцями та угорцями проживали словаки.

В статті «Справа українсько-руського університету у Львові» М.С.Грушевський наголосив про денационалізаторську політику по відношенню до українського народу з боку російського царизму та австро-угорського цісаризму. Говорячи про вищі навчальні заклади в Україні, підкреслює, що в жодному з університетів на українських землях не ведеться викладання українською мовою. Він писав: «В трьох

університетах на Україні (Київський, Харківський і Одеський – М.В.) не лише нема ні однієї кафедри з українською мовою викладання, але й українська мова і література не студіюється, українська історія входить в круг російської. Але не набагато ліпше стоїть справа в конституційній Австрії. В Галичині Русини слухають університетських викладачів польських, на Буковині німецьких, в Угорській Русі мадярських...».

Окремі питання історії Закарпаття М.С.Грушевський розглядає в своїй праці «Ілюстрована історія України», виданій вперше в 1911 р. У названій монографії вчений виділив невеличкий розділ, присвячений історії краю під назвою «Угорська Україна». Матеріал з давньої історії Угорської України до середини XVII ст. майже той самий, тільки в більш стислій формі, який дослідник виклав у своїй багатотомній «Історії України-Руси». В «Ілюстрованій історії України» вчений звернув більшу увагу на зв'язки закарпатських русинів-українців з Галичиною. На основі аналізу джерел та літератури історик стверджує: «Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусіли стояти в тісних зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат... Бачимо, що за ці гірські краї довго йшла боротьба між Галичиною і Угорщиною».

На відміну від своїх попередніх праць, автор монографії вважав, що кордон, який існував на початку XX ст. між Галичиною і Угорщиною, остаточно був установлений

наприкінці XIV ст. В праці констатується: «Угорські королі, поширивши свою владу на полудне від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згірє і часами, хоч на короткі хвили їм се удавалося прикінці XII і в початку XIII в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінця XIII в., галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того, як королеви угорському Людовику і його сім'ї не удалось загарбати Галичину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років установилася на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержалася і до наших днів».

Важливим моментом названої праці є часте вживання назв «Угорська Україна» і «Закарпатська Україна». Вчений ставить питання: «Чи була ся Закарпатська Україна колись однопільною політичною областю, не знаю, на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з раних часів, XII–XIII в., бачимо сі закарпатські землі вже поділені на столиці або комітати, великі округи, на котрі поділена ціла Угорщина». М.С.Грушевський вважав, що поділ на комітати роз'єднав ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роз'єднану закарпатську територію, бо «подробивши її на часті, зв'язав кожду з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими».

Дослідник зауважує, що майже «не стрічаємо фактів, де ся Закарпатська Україна виступила б разом і одностайно». Він робить висновок, що «не легко їй було себе проявити, бо і тут,

як і в сусідній Галичині XVI–XVII в., українська людність представлена була тільки поневоленими і обтяженими різними тягарями селянами та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з иньшої України, мається на увазі з Наддніпрянської України сюди ще слабше долітали». М.С.Грушевський показав, як «з ранньої пори в ролі привілейованої людності з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні. Українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків, навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої небуть роботи і задавали хлосту як кожному иньшому кріпакові. Все, що підіймалося від свого народу раніше чи пізніше, пристаючи до панів-угрів».

М.С.Грушевський вважав, «що одиноким проявом національним і zarazом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Але відомостей про церковне життя з давніх століть також маємо дуже мало: вони стають трохи багатші тільки з часів унії і боротьби нею викликаної, і тоді вперше кидають світло на тамошнє життя. З пам'яток письменности XVII–XVIII вв. бачимо, що Закарпатські землі жили одним спільним духовним життєм з сусідніми галицькими землями: ті самі твори й рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше».

В праці наголошується на тому, що «релігійними центрами на Закарпатті для українського населення були в основному монастирі: св.Миколая на Чернечій горі в Мукачеві в Березькому комітаті і св.Михайла в Грушеві Марамороського комітату». М.С.Грушевський не погоджується з тими дослідниками, які заснування Мукачівського монастиря пов'язують з приходом на Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Що стосується останнього, то історик відзначає: Федір Корятович «забрався на Угорщину, з якою уже перед тим його зв'язували якісь ближше нам неясні зв'язки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерти, справляючи часами також уряд бережського надзупана, але при тім не покидав свого титулу князя подільського. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі звязалася потім «легенда про руську колонізацію» угорського підгір'я».

Даючи позитивну оцінку діяльності Ф.Корятовича в історії краю, вчений вважає, що мукачівський монастир заснований від часів непам'ятних, і тільки потім його стали виводити від Корятовича. Щодо Грушівського монастиря, то він вважає, що його територія ведеться теж здавна – з часів ще передтатарських. В кінці XIV ст. Грушівський монастир одержав від патріарха ставріпігіальні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в столиці Марамороській і Угорській, замість владик. Хоча перша звістка про заснування

Мукачівської єпархії відноситься до 1490 року, М.С.Грушевський вважав, що організувалася вона пізніше, з другої половини XVI ст. Дослідник твердить, що Мукачівська єпархія обіймала все Закарпатське підгір'я. В XVII ст. тут нараховувалося 200 тисяч православних і близько 400 священників. Але ж духовенство нерівномірно було розпорошено на території краю. Із-за відсутності чи нестачі шкіл, духовенство було темне, поповнювалося різними заможними людьми з Галичини і Молдавії. Просвітний рух кінця XVI ст. не захопив Закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, проте досі нема ніяких певніших відомостей про неї.

В «Ілюстрованій історії України» велика увага приділена вченим впровадженню унії в Закарпаття. «Перша спроба введення церковної унії, – вважає М.С.Грушевський, – була зроблена в другому десятилітті XVII ст., коли оден з місцевих магнатів, Гомонай, заходився поширити унію у своїх маєтках, де були 70 парафій, і закликав уніатського владика теремиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під тиском пана згодилися прийняти унію, але селяни збунтувалися, взяли на вила та на кич і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледве не вбили, і так зробили кінець тим. Гомонаєвим замислам». І хоча церковна унія була проголошена в Закарпатті 1646 р., М.С.Грушевський вважав, що вона почала укріплюватися в краї з кінця XVII ст., коли Австрія зміцнила свої позиції в Східній Угорщині і за допомогою австрійського уряду церковна унія стала швидко

поширюватися в Західній частині Угорської України, в столицях Березькій, Ужанській і далі на заході. Найдовше, пише вчений, православ'я трималося на Мараморощині, де до 1735 р. були православні владика. Останній виступ проти унії несподівано виник 1760 р. між українцями і румунами на Мараморощині. Хоча уряд Марії-Терезії придушив цей рух, однак серйозно взявся за піднесення уніатської церкви в Угорщині, її освіти й матеріального забезпечення. Заслуговує на увагу й те, що в «Ілюстрованій історії України» автором вміщено карту «Угорська Україна», «Портрет-ікону з Угорської України», що зберігалася на початку ХХ ст. в музеї товариства імені Т.Г.Шевченка, а також ілюстрацію Мукачівського замку та Мукачівського монастиря.

Найважливішою подією середини ХІХ ст. була буржуазна революція в Австро-Угорщині, яка «глибоко зворушила місцеве життя». М.С.Грушевський високо оцінив діяльність Адольфа Добрянського, хоч і зауважив, що він «міг би відкрити нову добу в житті Угорської України, якби зостався на національнім ґрунті». Добрянського призначили «намісником (наджупаном) чотирьох столиць, де найбільше живуть українці, і він почав заводити «руське» діловодство тут; на тій же мові мали вчити в ужгородській гімназії. Все се обіщувало дуже гарні наслідки, але все поспувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдинства і замість української мови заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, зненавидівши російську окупацію, що знищила її

плани, першим ділом звернулася проти Добрянського. Його скоро відсунено від усього, а все, що пахло русофільством на Україні угорській, взято під гострий і підозріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла сею русофільською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській – не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступає тут надовго – по нинішній день застій і мертвота, ніж де-небудь на українській землі». Все національне піднесення настане тільки в 1918–1919 рр., коли Всезакарпатські народні збори приймуть рішення про возз'єднання краю з Україною.

М.С.Грушевському як досліднику історії Закарпаття були відомі імена і праці багатьох культурно-освітніх діячів краю. В примітках до другого тому «Історії України-Руси» вчений подав параграф під назвою «Історична література Угорської Русі». Він пише: «Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович в статті «Історія історіографії Угорських русинів»... Історик вказує на рукописні твори XVII–XVIII ст. з історії церкви М.Андрели, Бабиловича, «Історію карпатських русинів» М.Лучкая, І.Базиловича «Короткий нарис фундацій Федора Корятовича» XIX ст., І.Дулишковича, Т.Легоцького та ін. Вчений мав намір разом з істориком С.Томашівським видати збірник документів з історії Закарпаття періоду середньовіччя.

Заслуговує на увагу і такий факт. Навесні 1902 р. одеські болгари задумали відзначити 100-річчя уродин відомого вченого, родоначальника славістичної науки в Росії, основоположника болгарського національного відродження, вихідця з Закарпаття Юрія Гуци-Венеліна. Позаяк біографія цього вченого не була всебічно досліджена, звернулись болгарські патріоти до М.С.Грушевського з проханням, чи не можна би якось роздобути відомості про рід і обставини перших літ життя Ю.Гуци-Венеліна. М.С.Грушевський це прохання передав глибокому знавцеві справ Угорської України В.Гнатюку, який через відомого закарпатського історика, етнографа і перекладача Ю.Жатковича отримав докладні дані з біографії Ю.Гуци-Венеліна.

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М.С.Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до початку ХХ ст. В своїх дослідженнях вчений часто вживає назви «Угорська Україна», «Закарпатська Україна», що спростовує твердження сучасних теоретиків неорусинізму про те, що така назва по відношенню Закарпаття почала вживатися тільки в 20–30-х роках нашого століття. Зацікавленість і вивчення історії нашого краю ще раз засвідчує, що М.С.Грушевський сднав інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.

ДМИТРО БАГАЛІЙ

(1857–1932)

Дмитро Іванович Багалій був одним із найперспективніших учнів історичної школи Володимира Антоновича. Під впливом свого вчителя формувалася концепція історичного процесу Д.Багалія, яка багато в чому нагадувала федералістські погляди Миколи Костомарова. Дмитро Багалій народився 7 листопада 1857 р. в Кисві у міщанській родині. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського і Харківського університетів, у 1883 р. Д.Багалій став доцентом, а в 1887 р. екстраординарним професором кафедри російської історії Харківського університету. В 1906–1910 рр. Д.Багалій обирався ректором цього університету.

Д.Багалій опублікував понад 200 наукових праць з різноманітних проблем історії України XV–XVIII ст. Серед найголовніших наукових досліджень Д.І.Багалія назвемо хоча б такі: «История Северной земли до половины XIV в.» (1882), «Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1887), «Колонизация Новороссийского края и первые его шаги по пути культуры» (1889), «Магдебургское право в Левобережной Малороссии» (1892), «Украинская старина» (1896), «Опыт истории Харьковского университета» (Т.І–ІІ. – 1893, 1904), «История города Харькова»

(спільно з Д.Міллером, 1905–1906), «Історія Слобідської України» (1918), «Нарис української історіографії» (Т.І–ІІ. – 1923–1925), «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928) та ін.

Академік Всеукраїнської Академії Наук Дмитро Багалій помер 9 лютого 1932 р.

В центрі уваги даного дослідження буде знаходитись наукова спадщина Д.Багалія стосовно дослідження ним життя і творчості видатного українського філософа Г.С.Сковороди. Необхідно відзначити, що до Багалія постать Сковороди досліджували І.Срезневський, Г.Данилевський, М.Сумцов, О.Єфіменко, М.Яворський та ряд інших вчених.

Починаючи з 1894 р. Д.Багалій, працюючи над виданням повного зібрання творів Г.Сковороди, опублікував добрий десяток праць про нього. Перша стаття вченого «К юбилею украинского философа Григория Саввича Сковороды» з'явилася на сторінках журналу «Киевская старина» (1894. – №8. – С.268–276). У 1895 р. Д.Багалій продовжував наукові студії про Сковороду (Киевская старина. – 1895. – №2. – С.145–169; №3. – С.265–194; №6. – С.272–300). Матеріал, який ліг в основу цієї великої за обсягом статті, був виголошений Д.Багалієм у доповіді «Г.С.Сковорода, его учение, жизнь и значение», яку вчений прочитав на ювілейному засіданні пам'яті Сковороди в Українському філософському товаристві 13 листопада 1894 р.

Д.Багалій одним із перших висвітлив роль Сковороди в житті Харківського університету, довівши, що саме він стояв у перших рядах ініціаторів створення цього престижного навчального закладу. На сторінках фундаментальної монографії «История города Харькова» були помішені два розділи про Сковороду. В 1911 р. вийшла з друку стаття Д.Багалія «Г.С.Сковорода и Л.Н.Толстой. Историческая параллель», а в 1922 р. дві праці, в яких аналізується філософська спадщина Сковороди (Багалій Д., Яворський М. Український філософ Гр.С.Сковорода; Багалій Д.И. Украинский странствующий философ Гр.С.Сковорода). Багаторічна робота Д.Багалія над дослідженням життя і творчості видатного українського мислителя, дозволила йому видати у 1926 р. фундаментальну працю «Український мандрований філософ Григорій Сковорода», за яку її автор був удостоєний вищої премії Всеукраїнського комітету сприяння вченим. Незважаючи на панування радянського тоталітарного режиму з усіма його атрибутами, зокрема цензурою, Д.Багалій написав об'єктивне дослідження. Необхідно погодитися із висловлюванням П.Майданченка, який є автором переднього слова до другого видання книги Багалія, що «сам Дмитро Іванович вважав цю монографію кращою серед своїх наукових здобутків, а ми з відстані часу можемо ствердити: вона досі одна з найкращих, коли не найкраща взагалі, за всі часи у сквородинознавстві».

Д.Багалій показав Сковороду на фоні існуючої тоді епохи ;

чітко довів, що в ті часи Україна перебувала у складному становищі, особливо після 1763 р., коли царизм скасував автономні права. Ця подія не могла не зробити свій вплив на творчість Сковороди. «Але разом з цим, – писав Д.Багалій, – він виступав перед нами критиком, що іноді досить гостро ставиться до традицій, що в той час панували, і, разом з цим, він утворив власний світогляд, – свою власну філософію – науку про життя, – що була синтезом його позитивних поглядів, які він по змозі поширював серед сучасного суспільства, – він всупереч найбільш поширеним у суспільстві ідеалів утворив свій ідеал, здійснення якого він палко прагнув, хоч і тут підпав впливу оточення».

Для Г.Сковороди не мало ніякого значення поняття титулу. Д.Багалій наводить цікавий випадок, який стався з Сковородою: «Щербінін їхав вулицею в розкішному ридвані з гайдуками й забачив Г.С.Сковороду, що сидів коло гостинного двору на пішоході. Губернатор послав до нього значкового.

- Вас кличе до себе його превосходительство!
- Яке превосходительство?
- Пан губернатор!
- Скажіть йому, що ми не знайомі.

Значковий запинаючись, передав відповідь Сковороди. Губернатор послав удруге.

- Вас прохас до себе Євдоким Олексійович Щербінін.
- А, – відповів Сковорода, – про цього я чув: кажуть

гарний чоловік і музика.

Скинув капелюха й підійшов до ридвана...».

У своїй монографії про Сковороду Д.Багалій детально зупинився на долі науково-літературної спадщини Г.С.Сковороди, доводячи, що окремі твори були у свій час перекрученими, або зазнали утисків царської цензури. Заслуговують на увагу розділи «Зміст філософських творів Г.С.Сковороди» і «Загальна філософська концепція Г.С.Сковороди, вивчена з його творів». «Головною рисою філософії Сковороди, – писав Д.Багалій, – треба визнати її самостійний характер. Вона в основі своїй дуже проста, навіть елементарна, але цілком продумана, самостійна й наскрізь пройнята єдністю, монолітністю... Його наука розвинулась з тих зерен, які ми бачимо у нього й раніше, як у представника доби європейського відродження на Україні». Великий фактичний матеріал міститься у третьому розділі монографії Д.Багалія «Літературні твори Г.С.Сковороди». Вчений проаналізував твори Сковороди філософсько-морального змісту, зокрема, «Сад Божественних пісень» і сатиричний твір «Всякому городу нрав і права». Багалій відзначив, що «в піснях Г.С.Сковороди ми бачимо цікаве з'єднання шкільних та народних елементів, штучної та народної поезії, штучної й народної музики, з перевагою в цій останній церковних мотивів».

Д.Багалій вважав, що Сковорода був першим українським байкарем. За підрахунками дослідників він є автором 30 байок.

Ряд українських мовознавців досліджували мову і стиль творів Сковороди. Не обминув цю проблему і Д.Багалій у своїй праці. Аналізуючи дослідження філолога П.Житецького, Багалій констатував: «П.Г.Житецький схарактеризував цю мову, що вона немовби становить неприродню мішанину, амальгаму різних елементів і нічого не сказав про російську літературну стихію в мові Сковороди. Я не філолог і високо ставлю авторитет П.Г.Житецького. Але не можу не сказати про своє вражіння читача прозових творів Сковороди. На мене вони справили таке вражіння, що деякі частини їх написані гарною на той час російською мовою, звичайно з елементами церковнослов'янськими, іноді однак майже і без них... Ми маємо справу з письменником, який мислив не тільки поняттям, а й поетичними образами, цебто інакше кажучи, що в нього в прозі були елементи поезії, працював не сам розум, але й уява, фантазія».

Григорій Сковорода в оцінці академіка Д.І.Багалія – людина скромна і практична. Сковорода любив життя, але чудово розумів, що смерть – природне явище, на яке воля людини вплинути не може. Багалій яскраво описує останній день в житті філософа: «Сонце вже заходило, останнє проміння його пробивалось через густе листя. Сковорода з заступом у руці копав яму – вузьку, довгу домовину.

– Що це, друже Григорію, що це ти робиш? – спитав господар, наблизившись до старого.

– Час, друже, кінчати блукання, – відповів Сковорода, – бо й так усе волосся злетіло з бідної голови. Час дати спокій.

– Та, брате, дурниці. Годі жартувати! Ходім!

– Іду, але я прохатиму тебе раніше, мій добродію, хай тут буде моя остання могила...

І пішли до хати. Сковорода надовго в ній залишався. Він пішов у кімнату, перемінив білизну, помолився Богу і поклавши в голови зшитки своїх творів та стару свитку, ліг, зложивши нахрест руки. Довго його чекали на вечерю. Сковорода не з'явився. Другого дня вранці до чаю також, до обіду також. Це здивувало господаря й він вирішив увійти до його кімнати, щоби розбудили його, але Сковорода лежав вже холодний, закостенілий».

Наукові розвідки Д.Багалія про Г.Сковороду високо оцінюють сучасні дослідники. В.В.Кравченко у своїй монографії «Д.И.Багалей. Научная, общественно-политическая деятельность» (Харьков, 1990) писав: «Немаловажно, що Д.І.Багалій зумів підійти до осмислення особи Г.С.Сковороди з позицій історизму. Попередня і сучасна Д.І.Багалію наукова традиція часто зображувала Г.С.Сковороду фігурою, яка стояла поза «стовповою дорогою» культурного розвитку, свого роду феноменом, що випадково виник на фоні загальної маси... На відміну від цих дослідників, Д.І.Багалій вірно вказав на генетичний зв'язок мандруючого філософа з народом, зі всією його культурою». Віддаючи належне видатному українському філософу Г.С.Сковороді, необхідно також згадати й іншого видатного вченого – академіка Дмитра Багалія, завдяки якому ми маємо можливість краще усвідомити і належно оцінити ту унікальну спадщину, яку залишив після себе славетний мислитель.

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

(1886–1967)

Автор понад 700 наукових і науково-популярних праць з різноманітних історичних проблем, Іван Петрович Крип'якевич фактично був підданий забуттю. Не перевидавалися його книги, наукові дослідження і розвідки, за цілі десятиліття йому не присвятили жодного збірника, не провели ні одної конференції про його наукову і просвітницько-сподвижницьку діяльність. Причому, як писав про Крип'якевича сучасний історик Ярослав Дашкевич, «його забували свідомо..., а довкола цього імені тривала змова мовчання...». На наших очах відбувається процес повернення до нас І.П.Крип'якевича. На Україні були і є багато першорядних істориків, але таких, як Крип'якевич, не було – такий був лише один...

І.П.Крип'якевич народився 25 червня 1886 р. у м. Львові у сім'ї священника. В 1904–1909 рр. навчався на філософському факультеті Львівського університету. Свою наукову діяльність розпочав під керівництвом М.Грушевського, ставши одним із найвидатніших його учнів. В 1911 р. І.П.Крип'якевич захистив дисертацію на тему «Жозаччина і Баторієві вольності». Протягом міжвоєнного періоду викладав у різних навчальних закладах: академічній гімназії у Львові, Кам'янець-Подільському Українському Державному Університеті,

Львівському (таємному) Українському Університеті, львівській Богословській Академії. Протягом всього цього періоду І.П.Крип'якевич тісно співпрацював з Науковим Товариством ім. Т.Шевченка.

Найважливіші історичні праці І.П.Крип'якевича присвячені періоду козаччини і Хмельниччини, Галицько-Волинському князівству. Назвемо тільки деякі: «Матеріали до історії української козаччини» (1914); «Студії над державою Богдана Хмельницького» (1925–1931), «Богдан Хмельницький» (1954), «Українська історіографія» (1923), «Історія української культури» (1937) та ін. У 1984 р. нарешті видана монографія «Галицько-Волинське князівство», яку Крип'якевичу не вдалося опублікувати за життя і яка тривалий час лежала в «темній скриньці». У 1990 р. побачили світ одразу дві фундаментальні праці відомого вченого «Історія України» і «Богдан Хмельницький». До них, сподіваємось, звертатиметься ще не одне покоління читачів.

В період гітлерівської окупації І.П.Крип'якевич працював редактором наукових видань Українського видавництва у Львові, що йому ніяк не могли простити представники радянської влади. 40–50-ті роки були надзвичайно складними в житті науковців Львова. Особливо це стосується представників суспільних наук. Не легшими вони виявилися і для Івана Петровича, якого «визволителі» продовжували вважати «запеклим українським буржуазним націоналістом», учнем

«націоналістичної школи» Михайла Грушевського. Органи НКВС встановили постійний нагляд за ним, намагалися очорнити і скомпрометувати в очах громадськості. Однак, повернемось у 1940 рік... 1 лютого дирекція Інституту історії України АН УРСР прийняла рішення про створення львівського відділу Інституту Історії (тепер Інститут Українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України). Завідуючим відділом було призначено професора І.П.Крип'якевича. Крім нього, до штату новоствореного відділу були зараховані професори О.Терлецький, В.Герасимчук, Т.Голійчук, а також І.Карпинець, О.Прицак, С.Білецький. Наказ підписав директор Інституту Історії України АН України Белоусов.

З приходом німецьких військ до Львова, більшовики спішно залишали це древнє місто. Відступаючи, вони намагалися не тільки забрати з собою все цінне у науковому відношенні, але й відомих українських вчених. Газета «Українська дійсність» 15 вересня 1941 р. писала, що «тікаючи, більшовики вивезли з собою К.Студинського, хотіли вивезти д-ра М.Панькевича, проф. І.Крип'якевича та ще декого, але ті переховалися... Рідко хто з українських діячів або просто інтелігентів не побував у більшовицькій в'язниці або хоч не був переслуханий слідчими з ГПУ». Отже, І.П.Крип'якевич залишився на окупованій фашистами території.

Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький 8 вересня 1944 р. писав у доповідній записці М.С.Хрушову:

«Крип'якевич Іван Петрович, 1886 року народження, уродженець і житель міста Львова, українець, безпартійний, доктор історичних наук, у даний час – керівник відділу Інституту Історії філіалу Академії Наук УРСР. Крип'якевич до німецької окупації був деканом історичного факультету ЛДУ і депутатом обласної Ради депутатів трудящих. В період окупації Крип'якевич став одним із редакторів «Українського видавництва» і у власних друкованих працях показав себе ідеологом українського націоналізму. Так, наприклад, у фальсифікованій пропагандистській брошурі «Мала історія України» він писав: «Тепер настав час, коли послаблений перш за все українським національно-визвольним рухом СРСР, ця страшна тюрма народів, падає під могутнім натиском революційно-визвольних сил і могутніми ударами німецької зброї». Крип'якевич і при німцях не «приховував своїх націоналістичних поглядів».

1 липня 1946 р. комісія управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) проводила перевірку стану ідеологічної роботи України. У звіті комісії констатувалося, що «Крип'якевич і Кордуба виступили 15 лютого ц.р. на засіданні кафедри історичного факультету Львівського університету з відкритим захистом буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського, вихваляють останнього, як «борця проти поработіння і всіляких спроб денационалізації з боку агресивних народів» (мається на увазі російський народ)... Проф. Крип'якевич

вихваляв «заслуги» Грушевського, відкрито заявляв, що радянська історіографія поклала в основу його праці без будь-яких суттєвих змін... Не отримавши відсічі, Крип'якевич, Кордуба і інші виступили в травні ц.р. з тими ж твердженнями на сесії відділу суспільних наук АН СРСР».

Намагаючись позбутися неблагонадійних львівських вчених, їм наказали переїхати до Києва, нібито «для зосередження наукових сил при інститутах в м. Києві». Однак, з'ясувалося, що Крип'якевич, Возняк, Терлецький, Кордуба і Стенанів «віднеслися до такої пропозиції негативно». І.П.Крип'якевич, зокрема, висловився за існування двох паралельних наукових центрів – у Києві та Львові. На жаль, стенограму виступу Крип'якевича не виявлено. Івану Петровичу, все-таки, довелося поїхати до Києва: «Я не заперечую переїжджати в Київ». Переїзд відомих українських вчених до столиці України був неоднозначно розцінений у наукових колах Львова, І.Грушецький доповідав Хрущову, що навіть «технічний персонал розглядає це як покарання. «А він так любив Україну», говорять вони про Крип'якевича».

І.П.Крип'якевичу заборонили читати курс лекцій, обмеживши його викладацьку діяльність роботою з аспірантами. Але під час перевірки з'ясувалося, що відомий історик продовжував опиратися на схему Грушевського. Із нових архівних документів видно, що незважаючи на зміну влади в Західній Україні, І.П.Крип'якевич фактично не змінив

своїх поглядів, не бажав пристосовуватися до нової системи. Доказом цього є виступ завідуючого кафедрою історії України В.Горбатюка на засіданні ученої ради Львівського державного університету 27 вересня 1947 року. «Проф. Крип'якевич, – говорив він, – його не зуміла кафедра привести до такого стану, щоб він був роззброєний і поставлений до стінки, щоб він і другі йому подібні сказали, що вони відказуються від своїх поглядів попередніх, що їх погляди неправильні і не тільки на словах, але й на ділі, в пресі».

Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький доповідав секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу, що, ніби-то, «останнім часом відмічається значне зростання політичної свідомості місцевої інтелігенції..., яка веде рішучу боротьбу проти буржуазно-націоналістичної «школи» Грушевського і його послідовників і учнів в особі академіка Возняка, професорів Крип'якевича, Рудницького, Барвінського, доцента Терлецького та ін.». Різко нападав на відомого українського вченого Я.Галан. «Я хочу сказати взагалі про тих письменників, які стоять на протилежному боці і хитаються, – говорив письменник 27 липня 1947 року на нараді активістів інтелігенції Львова, – не знають куди краще їм схилитися. Радянська влада повільно з ними поводить, як, наприклад з проф. Крип'якевичем... Я скажу відверто, що ні одна країна в світі так би з вами не поступила». Аналогічно заявляв Д.З.Мануїльський. 24 липня 1947 р. на нараді інтелігенції

Львова він звинуватив Крип'якевича у співробітництві з німецькими фашистами. Причому, не в перший раз. «Був такий журнал «Червона калина», – говорив Мануїльський, – ви думаєте, що ми не знали, хто там працював. Карпінєць, Крип'якевич, Олена Степаніва». Вищеназаний радянський державний діяч праці професорів Крип'якевича і Барвінського називав «отруйними творами». На глибоке переконання Грушецького, І.П.Крип'якевич у свій час прославляв німців, співчував національно-визвольній боротьбі вояків УПА, «піднімав на щит» митрополита Андрея Шептицького.

І.П.Крип'якевич рішуче засудив відношення нової влади до греко-католицької церкви, арешти священників і саму ліквідацію церкви. «Арешт священника – це арешт духу народного. Арешт митрополита (Й.Сліпого – М.В.) – це арешт Галичини. Радянське правосуддя тепер повинно оправдати себе перед масами – або засудити священників, або визнати свою повну нездатність і цим ще більше привернути до себе недовір'я і нелюбов» – заявив вчений.

Таким чином, у післявоєнний період І.П.Крип'якевич не змінив своїх поглядів, продовжував залишатися самим собою, за що піддавався постійній критиці, звинуваченням, образам. Однак, правди ради треба констатувати, що навіть у той важкий час він одержував підтримку з боку справжніх вчених. Так, 27 вересня 1947 р. на засіданні вченої ради Львівського університету виступив член-кореспондент АН УРСР професор

М.Г.Попов, який однозначно заявив: «...Не можна так робити, як говорить Горбатюк, говорить, щоб до стінки його поставити. Крип'якевич цінний науковий працівник і нехай він займається чистою наукою». До цього тільки додамо, що українська історіографія післявоєнного часу багато втратила через те, що вчені світового масштабу, до яких ми з повним правом відносимо І.П.Крип'якевича, не мали жодної можливості об'єктивно досліджувати різноманітні проблеми історії України.

В 1951 р. І.П.Крип'якевич очолив відділ Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, а в 1953–1962 рр. працював директором цього престижного наукового центру. 21 квітня 1967 р. І.П.Крип'якевича не стало. Похований у Львові.

Зробимо спробу з'ясувати, яке місце посідало історичне минуле Закарпаття в творчості І.П.Крип'якевича. Видатний вчений притримувався тієї точки зору, що «Закарпаття – східнослов'янська земля, загарбана Угорським королівством». Він вважав, що київський князь Володимир Святославович «на деякий час поширив свою владу за Карпати». Твердження, висловлені ним на сторінках книги «Галицьке-Волинське князівство», як визначальні знаходимо у поважних представників закарпатоукраїнської історичної науки XIX – першої половини XX століття (І.Орлай, Ю.Гуца-Венелін, М.Лучкай, Ю.Жаткович, О.Мищок та ін.). Роздуми І.П.Крип'якевича і його попередників залишилися співзвучними із нинішніми

міркуваннями угорського вченого Іштвана Удварі. Останній, характеризуючи життя і діяльність відомого закарпатоукраїнського просвітителя Андрія Бачинського, доводить, що в Бачинському «незаперечне жило і діяло усвідомлення мовної та етнічної єдності з східними слов'янами, усвідомлення того, що сусідні русини, які живуть за межами Угорщини, і закарпатські русини належать... до одного пня». Роздуми І.П.Крип'якевича і його попередників знайшли підтвердження в працях закарпатських вчених. Археологи Е.Балагурі та С.Пеняк довели, що Закарпаття – споконвічна слов'янська земля, а М.Лелекач написав змістовну працю «Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст.».

Швидкоплинна зміна тогочасної міжнародної обстановки призводила до того, що київські князі втрачали свій контроль над Срібною землею, а часом і на тривалий час. Однак вони розуміли важливість цієї території, і декому з них вдавалося повернути періодично втрачені землі. Коли в кінці XII століття утворилося Галицько-Волинське князівство, то, як вважав Крип'якевич, південне Закарпаття входило до його складу. Більшість сучасних вчених вважає, що за часів Лева Даниловича, якого англійський історик Д.Феннел назвав наймогутнішим з нащадків Романа Галицького, окремі закарпатські території входили до складу його держави. В своїй «Історії України» І.П.Крип'якевич писав, що Лев узяв під свою владу комітат Берег. Як це вдалося зробити могутньому князю,

Крип'якевичу повністю з'ясувати не вдалося. «За невідомих обставин, – писав він, – Лев одержав також деякі землі на Закарпатті. Він був зятем Бели-IV, і спочатку взаємини з Угорщиною були дружні. Пізніше прийшло до війни, і війська Лева спустошили Угочанський комітат. Правдоподібно, що під час цієї війни Лев оволодів частиною Закарпаття, тому що 1299 р. Григорій, надзупан Берега, виступав як «урядник руського князя Льва». Отже, на деякий час було визволено з-під гніту угорських феодалів частину закарпатських земель. Безперечно, це привело до зміцнення Галицько-Волинської держави, бо, як писав І.П.Крип'якевич, «таких широких границь Галицька держава не мала».

І.П.Крип'якевич намагався з'ясувати, на яких правах входила частина закарпатських земель до складу князівства, однак цього йому зробити не вдалося, і він змушений був заявити, що про «характер їх (галицьких князів – М.В.) влади не маємо точних даних». Перед нами визнання чесного історика. Щось подібне сказав його вчитель Михайло Грушевський: «...Краще признатися собі, що не знаємо чогось певного як воно було, аніж оповідати за правду чужі вигадки». Тим і сильні наукові праці Крип'якевича, що вони написані правдиво, і в них нема елементів письменницької фантазії і домислів.

Незважаючи на те, що Закарпаття було загарбане Угорщиною, воно ніколи не припиняло зв'язків з своїми

братами по той бік Карпат. Наукою доказано, що під впливом давньоруської культури на Закарпатті протягом віків розвивались літературний процес, народна словесна творчість, мистецтво і архітектура. До таких пам'яток належить «Мукачівський псалтир», «Ужгородський півустав». Мукачівське, Імстичівське і Королівське євангелія, різноманітні богословсько-полемічні трактати, архітектурні споруди, церковне зодчество тощо.

Досліджуючи розвиток торгівлі, І.П.Крип'якевич пише про «шляхи, що вели до Балтицького моря і на Закарпаття». Так, наприклад, «із Звенигорода йшов шлях на Городок, Перемишль, Сянок через персвал Ворота на Закарпаття і в Угорщину. Через Карпати вели ще інші дороги: на Бардуїв (Бардіїв), Синевідсько, Борсуків Діл». Особливо тісними були зв'язки між Закарпаттям і Галичиною: «Закарпатська Україна (або Угорська Русь, як її спершу називали) до половини ХІХ ст. жила в досить близьких зв'язках з Галичиною». Важливими були культурні стосунки. По даній проблемі видано немало книг, та й сам Крип'якевич написав змістовну працю «Історія української культури». Простежуючи процес культурних зв'язків з найдавніших часів до другої половини ХІХ ст., Крип'якевич відзначав, що «Закарпатська Україна... мала доволі розвинуту місцеву літературу. Під час революції 1848 р. закарпатська інтелігенція домагалася автономії для своєї країни і добула шкільництво в народній мові». Це свідчить про глибоку обізнаність вченого з суспільно-політичним і

культурним життям нашого краю в досліджуваній ним час. «Але мадяризація, що почалася у 1860-х роках, знищила початки національного відродження і довела край до культурного занепаду». Це був складний період в житті всіх українських земель, які перебували під ярмом різних держав. Відомо, що більшість їх наприкінці XVIII ст. знаходилася під владою російських царів, а Галичина, Буковина і Закарпаття були в складі монархії Габсбургів. І.Крип'якевич зробив висновок, що «Україна ввійшла в період бездержавності і мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накиннули їй чужі імперії».

Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, закарпатські українці, як і весь український народ, зберегли свою багатовікову культуру, мову, звичаї, обряди і традиції. У відродженні історичної правди гідне місце займає історична спадщина видатного вченого Івана Петровича Крип'якевича.

ВАСИЛЬ ПАЧОВСЬКИЙ

(1878–1942)

Найдавніша історія Закарпаття знаходилася в центрі уваги як українських, так і російських дослідників. Цікаві й маловідомі факти містяться на сторінках фундаментальних «Історії України-Руси» М.Грушевського, «Історії України» І.Крип'якевича, «Истории России с древнейших времен» С.Соловйова, «Курса русской истории» В.Ключевського. Змістовно виклав стародавню історію краю патріарх закарпатської історіографії М.Лучкай у знаменитій «Історії карпатських русинів». Вищеназвані вчені були професійними істориками. Однак, історією Закарпаття цікавилися також і письменники. Серед них вагоме місце посідає науково-літературна спадщина відомого галицького письменника Василя Пачовського, праці якого, за висловлюванням сучасних дослідників, «і сьогодні... не втратили своєї актуальності», а книга «Срібна Земля» співпадає із сучасними духовними настроями, болями і хвилюваннями громадськості Закарпаття».

Навесні 1920 р. В.Пачовський приїхав до Ужгорода, де разом з В.Бірчаком редагував часопис «Народ». Чимало він сприяв «Просвіті» у налагодженні культурно-освітньої роботи на Закарпатті. Протягом десяти років перебував на посаді вчителя гімназії в Ужгороді, а потім у Берегові. Необхідно погодитися з професором В.Худаничем, що «саме таким

педагогам завдяки, як В.Пачовський, у берегівській гімназії залишився міцний кістяк учителів, які вели народовецьку лінію». Ця українська спрямованість проходить через всі без винятку історичні праці В.Пачовського. У Берегові письменник написав і опублікував у часописі «Русин» поему «Скарб Срібної землі». Це легенда про чарівний перстень Карпат, за якою поет написав сценарій до фільму, знятого празькою кіностудією «Барандов» під назвою «Корятович» режисером Каролем Юстою. Фільм «Корятович», – відзначав відомий закарпатський письменник-красзнавець Василь Пагира, – мав велику популярність не тільки на Закарпатті. Довідавшись про нього, українці в США купили той фільм за мільйон чеських крон. У 1921 р. В.Пачовський опублікував історичну поему «Сріберний дзвін», а в 1923 р. – поему «Князь Лаборець», яка була видана у Львові. Необхідно погодитись з Іваном Франком, який, характеризуючи творчість письменника, писав: «У Пачовськiм нам виявляється неабиякий майстер нашого слова, правдивий, талановитий поет, що надзвичайно глибоко вслухається у мелодію нашої рідної пісні і нашої мови, що володіє технікою вірша, як мало хто з нас, вмiє за одним дотиком порушити в душі симпатичні струни, щоб збудити пожаданий настрій і видержати його до кінця». Глибоко переконані, що ці правдиві слова Великого Каменяра можна віднести й до науково-популярних праць В.Пачовського, які й будуть знаходитися в центрі нашої наукової розвідки.

Серед науково-популярних праць В.Пачовського на історичну тематику заслуговують на увагу брошура «Українці як народ» (1907), в якій простежується близькість до праці М.Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», книга «Історія Підкарпатської Русі» (1921) та історичний нарис «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» (1938). До речі, саме В.Пачовський вперше ввів термін «Срібна Земля», під яким так часто сьогодні мають на увазі Закарпаття. Йому також належить перший переклад українською літературною мовою «Повісті вчених літ».

Русинів-українців Закарпаття В.Пачовський умовно поділяв за «племінним поділом» на гуцулів, бойків і лемків. Що стосується етнографічного поділу, якого притримувалась переважна більшість вчених наприкінці 30-х років, то автор «Срібної Землі» писав так: «На горах живуть верховинці в комітатах: марамороськім, берегівськім, ужгородськім. На рівнині долиняни, які живуть по низах цих трьох комітатів і в сукмарській, угочанській і соболчанській окрузі. На заході на низах живуть крайняки, в землинському, сараському й абаупському комітаті, а спішаки в горах у спиському комітаті». Незважаючи на ці поділи, В.Пачовський був глибоко переконаний у тому, що закарпатці є українцями, а «мова їх – це карпатське піднаріччя трьох віток червоноруського наріччя української мови».

Детально опрацювавши монографію О.Мицюка «Нарис з

соціальногосподарської історії Підкарпатської Русі» (Ужгород, 1936, – Т.І), В.Пачовський констатував: «Українці, або русини, що творять етнічну більшість між населенням Закарпаття, – це споконвічна осіла людність, що заселює цю країну». Як і М.Грушевський, В.Пачовський за початок хронології брав VI століття, коли білі хорвати наблизились аж до Семигороддя. «На Закарпатті, – писав він, – стрічаються цілі села, де цілі родини звуться хорватами. Там дослідники, що сумніваються в місці осідку білих хорватів, можуть найти доволі доказів, що Закарпаття захвало далі живі сліди їх поселень». Необхідно відзначити, що досліджуючи так зване «хорватське питання», В.Пачовський дещо односторонньо (повна відсутність джерел) твердив про вирішеність проблеми території, на якій проживали білі хорвати. Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський, приміром, притримувався дещо іншої точки зору. Він констатував, що це питання слід вважати відкритим.

В.Пачовський не сумнівався в тому, що «перед приходом мадярів на Закарпаття було слов'янське розселення». На його думку, «територія, зайнята українськими племенами, сягала від ріки Самоша в Семигороді до Гернадя на границі великоморавської держави та на півдні межувала з болгарським царством». Отже, «українці займали закарпатську землю три століття перед приходом мадярів». Письменник вважав, що «історичні права українців до Закарпаття сягають від часів

кнйвського великого князя Олега Вішого (880–914). У 895 р. угри з'явилися біля стін Києва, однак після порозуміння з Візантією, припинили облогу давньоруської столиці. Що ж змінило їх попередні плани? На думку В.Пачовського, «греки обіцяли Олегові закарпатські землі Лаборця, землі пізнішої Срібної Русі з її копальнями срібла й золота у Кремниці й Щавниці, щоб тільки він згодився піти війною на болгарське царство. Олег зміркував, що угри можуть бути доброю граничною сторожею на краю руської держави, тимто й згодився дати свою згоду та допомогу. Таким чином, угри з Олеговим військом рушили на обсаду Закарпаття. Вони, отже, без війни відійшли з-під Києва, й по них стало тільки місце їх відпочинку, зване «Угорське».

Успішно перейшовши Борецький перевал, напівдикі племена угрів зустріли дружину князя Лаборця, який стояв на чолі білих хорватів. Напівлегендарний князь Срібної Землі змусив їх втікати, що його переконало в повній перемозі. Однак, через деякий час «угри позаймали всі верхи та плаї й оточили княжий табор із усіх боків. Лаборець зірвався зі сну, вдарив у бубни на сонне військо. Військо позривалося до бою, але опинилося в пастці угорської орди. Серед бою полягло все військо, тільки хоробрий князь Лаборець пробився та втік на захід. Але над річкою Свіржевою упав під ним кінь, – його дігнали мадари й повісили на дереві. З того часу, відколи то згинув славний князь Лаборець, річка зветься Лаборцем».

В.Пачовський виклав оригінальні думки з приводу подальшої долі закарпатських русинів. Незважаючи на поразку, територія краю не ввійшла до складу Угорщини, а «білі хорвати прийняли підданство київському князеві з ім'ям русинів і брали участь у походах київських князів на Царгород за Олега, Ігоря та Святослава». У 981 р. Володимир знову повернув у лоно Київської держави Закарпаття, поставивши «вздовж південного узбіччя Карпат цілий ряд городищ із земляними укріпленнями».

У розділі «Руська культура за Арпадовичів» В.Пачовський висвітлив такі питання, як «вплив княжої Русі на угрів», «верховна влада слов'ян за Арпадовичів», «Закарпаття в Галицько-Волинській державі». Письменник проаналізував діяльність угорських королів Стефана I (997–1038) і Андрія I – зятя Ярослава Мудрого. Відомо, що дочка Ярослава Анастасія вийшла заміж за Андрія. Цю подію В.Пачовський також відобразив у поемі «Сріберний дзвін»:

«Настя, дочка Ярослава,
Йшла до угрів за Андрія –
Та заслав той дзвін сріберний
Срібній Русі Закарпаття!»

В.Пачовський повністю довіряв легенді, яка ходила в народі, що Анастасія «Спить у підземеллі під замком у Хусті». Насправді, після смерті Андрія, який загинув у боротьбі з герцогом Белою, Анастасія з сином змушені були втікати під

покровительство німецького імператора... Дочка Ярослава стала його дружиною і, мабуть, там померла. Підсумовуючи діяльність Арпадовичів, В.Пачовський писав: «Королі Арпадовичі, споріднені з руськими князями, забезпечили українцям у себе самоуправу. Закарпатська Русь звалась «Руська марка (1131 р. – М.В.), мала окрему адміністрацію та судівництво. Потомки руських княжих і боярських родів служили на королівському дворі як великі достойники. На Закарпаття прибували громадні поселенці з княжої української держави за Коломана, Андрія II, Володислава IV. Це були політичні емігранти, що скріпляли на Закарпатті наш елемент». В.Пачовський відзначив, що великої шкоди краю завдали напади монголо-татар і половців.

Сучасними українськими дослідниками доведено, що в 1281–1321 рр. частина закарпатських земель входила до складу Галицько-Волинської держави. Не обійшов це питання і Василь Пачовський. «Коли по приході половців на Угорщину, – писав він, – скріпилась там реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев I Данилович зайняв закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він уважав себе управленим до цього, бо як оженений із угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й спустошило поріччя Тисен та загорнуло цілу Карпатську Україну під владу

Галицько-Волинської держави». У підтвердження своїх думок В.Пачовський наводить грамоту 1299 р., згідно з якою наджупан березької жупи Григорій називав себе «урядником Льва, князя руського».

На сьогоднішній день чимало написано про Данила Галицького та його сина Лева Даниловича. Після смерті Данила галицька земля перейшла в спадок прямо до його синів – Лева, Мстислава і Шварна. Після кончини Шварна, володаря Литви, Лев почав активну боротьбу за литовський престол, використовуючи при цьому не завжди чесні методи. Тоді це було цілком нормально. Успіху він не досяг, бо литовці самі собі вибрали князя. Українська дослідниця Олександра Єфіменко вважала, що боротьба, яка почалася між Левом і Шварною за литовський престол, завдала великої шкоди, ці інтриги «розірвали мирне об'єднання Литви з Руссю» і «навернули на державу нове спустошення з боку татар». До цього додамо, що правда була на боці Шварна, котрий, як старший син Данила, мав успадкувати за своєю дружиною Литву.

Лев уже в 1264 р. став володарем Галицько-Волинського князівства. Звичайно, як людина свого часу, він намагався будь-якою ціною домогтися свого і не нам звинувачувати його в цьому. Такий був час. Данило прагнув виховати своїх синів справжніми воїнами. Тому ми найбільше знаємо про Лева завдяки його численним походам. Саме він найчастіше допомагав батькові в них. Так, під час походу Данила в Опаву

(Чехія) в 1254р. тільки з приходом Лева вдалося здобути фортецю Носсельт і спустошити опавську землю. Через рік, в 1255 р., Данило з сином організували похід на в'ятичів. Російський історик С.Соловійов писав, що «молодий Лев Данилович, дізнавшись, що один із князів ятв'ятських, Стекинт, закріпився зі своїми в лісі, пішов на нього, вбив самого, брата його... і приніс до батька зброю Стекинтову і брата його». Це обрадувало короля Данила, що побачив у синові свою надійну зміну. У 1256 р. під час нового походу, Данило і Лев також одержали перемогу. З цього часу батько почав доручати синові самостійно вирішувати найважливіші справи. Леву Даниловичу навіть вдалося прогнати монголо-татар з Бузького узбережжя.

У 1260 р. на Русь напали татарські орди на чолі з Бурундаєм, і знову Данило направляє назустріч їм сина. «Вислані явилися до Бурундая, – писав М.Костомаров, – ...і принесли йому подарунки. Бурундай прийняв їх грізно і став кричати на Василька і Лева... Наостанку Бурундай сказав князям: «Коли хочете жити з нами в згоді, то розкиньте ваші городи». Довелось «розкидувати» міста, серед яких був і Львів. Перша згадка про це місто міститься в галицько-волинському літописі за 1259 р. І.Крип'якевич у книзі «Історичні проходи по Львові» писав, що Данило «над низиною ріки Полтави поставив город (замок) і назвав його Львовом, від імені молодшого сила Лева». Крип'якевич твердив, що це місто було

закладено на честь одруження Лева Даниловича з угорською королевою Констанцією. Однак сучасний історик Микола Котляр вважає, що Львів існував уже в 1256 р.

Отже, ставши князем, Лев Данилович виявив себе талановитим полководцем і, за визначенням М.Аркаса, «дуже жвавим чоловіком». Він і пізніше брав безпосередню участь у походах 1286–1287 рр., а в 1292 р. здобув польське місто Люблін. «Під час походів у Сілезію і Бреславщину, – писав С.Соловійов, – галицька рать взяла багато здобичі». Оцінюючи історичну постать галицько-волинського князя, Н.Полоїська-Василенко недвозначно заявила: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 року, який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія – величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її – Лев». Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі.

М.Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана «західна частина Закарпаття – від нинішнього Берегова до гори Маковиця». Ці землі сорок років (1281–1321) перебували у складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. знаходилося «по другий бік засіки»(тобто в складі Галицько-

Волинського князівства). З 1281 до 1321 рр. Хуст також входив до складу держави Лева Даниловича, а потім його сина Юрія. До речі, вони обидва успадкували за Данилом корону. Петро Сова писав, що Леву Даниловичу була запропонована також угорська корона. На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого коня з такими словами:

Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свобідні ворота?

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Про останні дні великого князя відомо мало. Микола Аркас писав, що «він усяково старався вдержати у Галичині батьківський порядок, а синові своєму оставити наслідство, котро здобув собі од батька». Додамо до вищесказаного, що він передав синові не тільки землі батька, а й Люблін та закарпатські територіальні надбання. Останні свої дні Лев Данилович, як свідчать писемні джерела та усна народна творчість, провів ченцем у монастирі й помер близько 1300 року. Безперечно, Лев Данилович залишив яскравий слід в історії нашого народу.

Тому й не дивно, що багато вчених намагалися досліджувати його діяльність. Його постать приваблювала українських художників і письменників. Сподіваємось, що це буде продовжуватись, особливо сьогодні, коли незалежна Україна робить перші кроки до свого, будемо сподіватися, щасливого майбуття. А нам ще й ще раз слід замислитись над тим, чи варто рвати кровноспоріднені, родинні зв'язки з великим українським народом. Саме ідея соборності червоною ниткою проходить через всю спадщину Василя Пачовського.

Підсумовуючи внесок Василя Пачовського у дослідження найдавнішої історії Закарпаття, необхідно відзначити: по-перше, історичні праці письменника написані правдиво, враховуючи рівень розвитку тодішньої історіографії; по-друге, «Історія» В.Пачовського написана в українському, народовецькому дусі, чим самим її автор відіграв велику роль у піднесенні національної самосвідомості закарпатських українців наприкінці 30-х років; по-третє, його праці, незважаючи на популярний характер, були одними з перших, в яких історія Закарпаття стала об'єктом спеціального дослідження; по-четверте, більшість наукових досліджень В.Пачовського не втратили своєї актуальності по сьогоднішній день і знайшли своє підтвердження в працях вітчизняних дослідників.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ

(1882–1931)

Серед багатьох забутих імен, які повертаються до нас, безперечно, є і постать В'ячеслава Липинського, якого справедливо вважають першим українським політологом і істориком, що здійснив науковий систематичний аналіз ряду складних категорій політичної науки, розробив власну концепцію історії української державності.

В'ячеслав Казимирович Липинський народився 5 квітня 1882 р. в селі Затурцях Володимирського повіту, на Волині, в родині шляхтича-дідича. Рід Липинських походив з Мазовії і переселився на Україну в XVIII ст. Липинські були римо-католицького віросповідання і польської національності. «Одним з найважливіших елементів політичної думки Вацлава Липинського було переконання, – відзначали польські дослідники Г.Дильонгова і М.Філіпович, – що шляхта, котра протягом століть проживала на українських землях, повинна перейняти українську культуру і свідомість, щоб стати однією з еліт українського народу і ототожнити себе з програмою створення незалежної української держави».

В'ячеслав Липинський вчився в гімназіях Житомира, Луцька та Києва. Після військової служби в кавалерії та університетських студій у Краківському університеті (історія, агрономія) та в Женеві (соціологія), він осів в успадкованому

мастку Русалівських Чагарах на Уманщині. Це було його основне місце проживання до початку Першої світової війни. І.Лисяк-Рудницький у біографічному нарисі «В'ячеслав Липинський» звернув увагу на причини охолодження відносин між Липинським і його родиною: «Заходи щодо українізації правобережної шляхти знаходили природний ґрунт у почутті територіального патріотизму, здавна розвиненого серед цієї верстви. Однак для широкого розгорнення цей рух потребував би часу. Безпосередній успіх зусиль Липинського був обмежений. З його тодішніх прихильників тривало зв'язали себе з українством тільки одиниці: Богдан Ярошевський, Людвік Сідлецький, Франціска Вольська і ще кілька осіб. Особливою особистістю і трагедією Липинського було те, що він не зміг повернути своїх найближчих: братів і дружини; згодом його єдина донька теж заявила себе, під впливом матері, полькою. Це привело до відчуження між Липинським і його сім'єю».

В 1908 р. Липинський поселився на хуторі Русалівські Чагари, поблизу Умані, де займався науковою діяльністю. В цей період виходять його перші праці «Данило Братковський» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Литовського» (1909). В історико-філософських працях, написаних польською мовою, «Шляхта на Україні» (1909) і «Аріяньський соймик в Киселені в маю 1638» (1910) Липинський обґрунтував вирішальну роль шляхти в процесі формування української державності та закликав її боротися за відродження України.

В 1909–1910 рр. з ініціативи Леона Радзейовського і В'ячеслава Липинського почав виходити журнал «Крайовий перегляд». Його засновники відзначали: «В ім'я добра нашого краю, маючи на меті його духовно-культурне й економічне піднесення, прагнучи, аби пишним цвітом розквітло людське життя на самій розлогій Русі-Україні, розпочинаємо нашу працю... Ми є громадянами Русі-України, котру розуміємо як територіально національну одиницю». Необхідно погодитись з сучасними польськими дослідниками Г.Дильонговою і М.Філіповичем, що «політичну програму «Крайового перегляду» можна без особливого ризику приписати власне концепції Вацлава Липинського. Однак, варто, мабуть, дещо сказати і про людей з котрими Липинський редагував часопис. На перший план тут виступає особа формального редактора Леона Радзейовського... Можна припустити, що вже тоді він був переконаний прихильник школи концепції Липинського. Співредакторами були Богдан Ярошевський і Тадеуш Міхальський».

Часопис був задуманий спершу як тижневик, вже на початку свого існування видавався як двотижневик. Так було від першого номера, датованого 30 квітня 1909 р., до п'ятого номера 4 липня 1909 р. Потім часопис виходив не регулярно. Останній подвійний 11–12 номер вийшов під датою 23 грудня 1909 р. Часопис, що як правило, мав біля 30 сторінок, складався з трьох великих розділів: публіцистичного,

літературно-наукового й економічного. Тираж не встановлено, проте, відомо, що він зіткнувся із звичною для нових видаць проблемою: брак передплатників. В цьому і полягала одна з головних причин швидкого занепаду журналу. Існує ще одна версія занепаду журналу – постійні напади з боку недругів. Оцінюючи роль, яку відіграв редагований В.Липинським часопис, необхідно відзначити, що його політичні ідеї не були сприйняті переважною більшістю польського населення України.

В 1912 р. В.Липинський виступив ініціатором створення Українського Інформаційного Комітету (УІК), завданням якого була пропаганда за кордоном ідеї необхідності створення Української самостійної держави. В.Липинський взяв участь у тасмній нараді політичних емігрантів з Наддніпрянської України, що відбулася у Львові. Це був зародок пізнішого СВУ, який організаційно оформився після Першої світової війни теж не без участі В.Липинського.

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. В.Липинський був мобілізований до російської армії, але через хворобу служив у резервній частині. Більш детально про цей період в житті В.Липинського повідомляє Іван Лисяк-Рудницький: «Самого Липинського, як резервного офіцера, покликано з початком війни до служби в російській армії. В кавалерійському авангарді армії генерала Самсонова він відбув східно-прусську кампанію, яка, як відомо, скінчилася розгромом російських військ. Переправляючись під час відступу верхи через річку,

Липинський тяжко застудився. В нього відновилася туберкульоза легенів, що її ознаки були в Липинського вже й давніше, але яку вважали як вилікувану. Тепер після тяжких фронткових пригод у Липинського стався вибух крові. З того часу він уже ніколи не повертався до повного здоров'я. Однак у 1915 році його стан поправився настільки, що його переведено до військової служби в запіллі. Він стаціонував у Полтаві, де й застала його революція 1917 року».

В 1917 р. Липинський, перебуваючи в Полтаві, запропонував представнику секретаря військових справ Генерального Секретаріату УЦР–УНР допомогу у формуванні української військової частини, але не знайшов підтримки. В червні 1917 р. взяв участь у створенні Української Хліборобсько-демократичної партії (УХДП). В жовтні 1917 р. Липинський написав і видав у Лубнях партійну програму УХДП, основні положення якої передбачали створення Української держави та збереження приватної власності на землю. Програма складалася з преамбули та п'яти розділів – «Міжнародне становище України», «Лад в Україні», «Справи економічні», «Тактика партії», «Організація».

«Ми визнаєм, – писав В.Липинський, – що тільки українська демократія може стати твердою опорою національно-державної ідеї, тільки вона в силі тепер перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше – верства боярсько-дружинна в часах Київської держави і верства козацька в часах Гетьманщини. І

процес економічного, політичного та культурного росту української демократії – це однозначно процес творення Вільної України. Як партія хліборобська, ми дбатимем, щоб хліборобська частина української демократії зайняла в процесі творення нашого вільного політичного життя таке становище, яке відповідає її спільності (85% всієї людності) і силі. Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів і українська держава мусить стати державою хліборобів. Стоячи на такому ґрунті, партія наша буде використовувати всі засоби для збільшення політичної, економічної і культурної сили українського селянства».

Що стосувалось національних меншин, то В.Липинський констатував: «...За горожанами України неукраїнської національності ми визнаємо всі їхні культурно-національні права, котрі повинні бути забезпечені українськими державними законами. Але одночасно ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі та дорогі, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців. Всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при помочі чужосторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище на Україні – ми будемо поборювати всіма силами».

В.Липинський вірив, що перед партією майбутнє. «Наша партія, – вважав він, – не засновується тільки для сьогоднішнього дня. Напрямок української політичної мислі, котрий вона хоче об'єднати, корениться в нашій історичній минувшині і своїми ідеалами сягає в далеку будуччину. Через те ми дбатимем не так про кількість, як про якість наших однодумців, і в члени нашої партії повинні прийматись тільки люди національно свідомі, люди в своїх переконаннях тверді і непохитні. Кожний член нашої партії обов'язується придбати її трьох нових членів; кожного з них він, за своєю порукою, рекомендує Раді своєї вільної громади». В.Липинський твердив, що хліборобська ідеологія для виконання свого завдання має мати універсалізм.

Сучасний історик Ярослав Дашкевич писав, що «партія великого впливу не мала, а передвиборний з'їзд у Полтаві закінчився провалом. Наступ російської Червоної гвардії Михайла Муравйова, колишнього царського жандармського підполковника, а в цей час лівого есера, на Полтаву на початку січня 1918 р. як відомо закінчився десяткуванням населення міста. Липинському вдалося уникнути такої долі. Він втік спершу до Лубен, потім до Києва та далі на західноукраїнські землі. Цей червоний наступ, по суті, знищив Липинського як історика: хутір Русалівські Чагари, де у нього була з любов'ю підібрана бібліотека, науковий архів, збірки документів спалили навесні 1918 р. «руїни України» (вислів Липинського). Там вбили приятеля Липинського, простого

селянина Левка Запуду, який оберігав хату і бібліотеку в буремні часи».

В 1918 р. В.Липинський був призначений гетьманом Павлом Скоропадським послом Української Держави в Австрії. Займав цю посаду і за часів Директорії УНР. За даними І.Гирича, на сьогодні відомо більше 1400 листів, виявлених в архівах України. Серед них листи В.Липинського до М.Грушевського, С.Єфремова, Б.Грінченка, А.Шептицького та ін. Листи В.Липинського додають чимало нового до наших уявлень про нього як дипломата під час перебування Липинського на посаді посла Української Держави у Відні.

Персональний склад українського посольства у Відні був сформований В.Липинським. Він запросив до роботи князя І.Токаржевського-Карашевича – радник посольства; Миргородського маршалка В.Полетику – старший секретар; свого партійного товариша М.Біленького, відомого мецената і видавця тижневика «Сніп» – секретар; Степана Ваньковича, ділacha з Пінщини – аташе; відомого діяча Союзу Визволення України А.Жука, який опікувався справами українців-репатріантів і військовополонених.

Важливим доповненням до листування є щоденники Українського посольства у Відні, які зафіксували напружену роботу Липинського як посла. Посольство прибуло у Відень 1 липня 1918 р. і зупинилось в готелі «Брістоль». Через 5 днів посол був прийнятий міністром закордонних справ Австро-

Угорщини графом Буріаном, якому В.Липинський вручив вірчу грамоту. Кожного дня відбувались зустрічі з німецькими, австро-угорськими офіційними представниками, на яких обговорювалось питання ратифікації Брестського миру. Треба зазначити, що В.Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамогами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Брестський мирний договір. Як свідчать листи В.Липинського до Д.Дорошенка такий обмін відбувся з Болгарією, Німеччиною, Туреччиною. Австро-Угорщина всіляко зволікала з ратифікацією, намагаючись добитися від України ряду поступок на свою користь. Україні, яка ще не мала досвіду міжнародної дипломатії, протистояли досвідчені загальновідомі фахівці в сфері зовнішньої політики.

Особливу увагу в листах привертас питання анулювання Австро-Угорщиною тасмного договору про поділ Галичини. Опинившись в центрі гострого політичного конфлікту, В.Липинський, робота якого ускладнювалась відсутністю інформації з боку українського державного апарату, виявив себе чудовим дипломатом. Серед складних питань в галузі зовнішньої політики, в розв'язанні яких приймав участь В.Липинський, була проблема Холмщини. Питання вирішувалось на найвишому державному рівні гетьманом, Ф.Лизогубом і Д.Дорошенком під час подорожей у Берлін. 10 серпня 1918 р. В.Липинський виїхав до Києва. Окрім візитів до керівників Української Держави він взяв участь у політичній

нараді, що відбулась 14 серпня 1918 р. в МЗС. В.Липинський передав гетьману ратифікаційні грамоти Берестейського договору, власноручно підписані імператором Вільгельмом II і царем Болгарії Фердинандом.

Останній лист В.Липинського до Д.Дорошенка датований 2 січня 1919 р. Д.Дорошенко, який на цей час вже повернувся з Берліну до Кисва, відійшов від державної і політичної роботи і готувався до виїзду в Кам'янець-Подільський. В.Липинський залишився на посаді українського посла у Відні. Подальша доля з'єднала Д.Дорошенка і В.Липинського на еміграції в одній політичній організації – Українському союзу хліборобів-державників.

В еміграції В.Липинський жив в Австрії та Німеччині. В 1920 р. побачила світ відома його монографія «Україна на переломі», в якій автор проаналізував історичний процес створення української державності в XV – на початку XVII ст. Влітку 1930 р. В.Липинський організував Союз Українських Хліборобів-Державників (СУХД), ставши головним ідеологом і лідером гетьманського руху. В 1920–1925 рр. Липинський редагував неперіодичний збірник «Хліборобська Україна», на сторінках якого вперше надруковано його найвідоміший твір – «Листи до братів-хліборобів». У 1926–1927 рр. очолював кафедру історії української державності в заснованому гетьманом П.Скоропадським Українському Науковому Інституті в Берліні. В 1930 р. ідеологічний конфлікт Липинського з гетьманом П.Скоропадським приводить до розпуску СУХД. Липинський разом з М.Кочубеєм, В.Кучабським

та деякими іншими заснував нову організацію – Братство Українських Клясократів-Монархістів. Протягом всього цього часу В.Липинський займався науково-дослідницькою роботою.

І.Лисяк-Рудницький по-своєму підійшов до оцінки конфлікту між П.Скоропадським і В.Липинським, висловивши досить оригінальні, і на нашу думку об'єктивні, думки. «Однак і на Липинського, – писав історик, – падає велика частина відповідальності за посталу ситуацію. По-перше, він не мав права не знати, з яким людським матеріалом йому доведеться працювати, і або повинен був заздалегідь враховувати це у своїх планах, або не пориватися на безнадійне діло. По-друге, також теоретична позиція Липинського в цій справі не була послідовна й бездоганна».

Остання праця, яку написав В.Липинський – «Вступне слово» до «Збірника хліборобської України», що готувався до друку в квітні 1931 р. В.Липинський важко хворів. Після грипу в березні 1931 р. він мав серцевий напад. Стан його здоров'я став настільки загрозливим, що 6 червня брат і дочка, викликані з Волині, перевезли його в санаторій «Вінервальд» поблизу Відня. В.Липинський, вважає І.Лисяк-Рудницький, не втрачав повної свідомості до останнього дня. Приймавши причастя та останнє елеопомазання, В'ячеслав Липинський помер 14 червня 1931 р. Під час своєї хвороби Липинський боявся, що його можуть у стані каталепсії поховати живим, тому згідно з волею покійного, йому було зроблено посмертний прокол серця. Родина перевезла його тіло на Волинь і поховала в рідному селі Затурцях.

ПЕТРО СТЕРЧО

(1919–1987)

Серед дослідників історії Закарпаття міжвоєнного періоду чільне місце посідає відомий зарубіжний історик, уродженець Закарпаття, Петро Юрійович Стерчо. Він одним з перших почав вивчати історію краю наприкінці 30-х років, коли Карпатська Україна була проголошена самостійною державою. Те, що він писав про події п'ятдесятип'ятирічної давності в 60–70-х роках, на Україні почали досліджувати тільки на початку 90-х років. Отже, його по-праву можна вважати родоначальником вивчення соціально-економічного і національно-культурного розвитку Карпатської України в 1938–1939 рр.

Петро Стерчо народився 14 квітня 1919 р. в селі Кузьмині, що на Мукачівщині. Успішно закінчив Мукачівську горожанську школу, а незабаром Ужгородську торгову школу, після якої продовжив навчання в Мукачівській торговій академії. Навчання Стерча у всіх цих освітніх закладах співпало з активізацією політичної діяльності Августина Волошина, Михайла і Юлія Бращайків, Августина Штефана – лідерів українського напрямку в Закарпатті. Як писав один з біографів П.Стерча В.Довгей, майбутній вчений зрозумів, що «шасливе майбутнє Закарпаття немислиме поза Україною. Опинившись у вирі культурного і політичного життя, спраглий до знань й інтелектуальної праці, П.Стерчо як цільна особистість, людина

з вродженим критичним мисленням і глибоким відчуттям соціальної несправедливості, дуже швидко збагнув спекулятивну суть політичного русинізму, виплеканого в Закарпатті в 20–30-ті рр. мадярським реваншизмом і його поплічниками, усвідомив, що порятунок українського народу, зокрема українців Закарпаття, в консолідації українських племен в монолітну націю, в об'єднанні всіх українських земель в єдину суверенну Українську державу. Усвідомлення цієї, тепер очевидної, істини стало для П.Стерча засадою усього його подальшого життя».

Петро Стерчо юнаком вступив до українських організацій «Пласт» і «Просвіта», в лавах яких перебувала тоді вся прогресивна молодь краю. У березні 1939 р. Угорщина окупувала Карпатську Україну і в країні встановився жорстокий гортистський режим. Для того, щоб уникнути репресій з боку угорських властей і для того, щоб студенти торгової академії продовжили навчання у сприятливих умовах, А.Штефан домовився з урядом Словаччини про переведення їх до Братіслави. Згода була дана, і Петро Стерчо завершив курс навчання в Словаччині. Після закінчення навчального курсу він відвідав ряд європейських столиць і обрав місцем свого осідку Мюнхен. Там, у 1949 р., П.Стерчо успішно захистив дисертацію на тему «Місце і суть грошей у світлі їх функцій», здобувши науковий ступінь доктора економічних наук. В 1955 р. П.Стерчо одержав статус громадянина США, а після захисту

дисертації для здобуття наукового ступеня доктора політичних наук, почав працювати професором в коледжі Святого Вікентія в м.Латбор штат Пенсільванія. З 1963 р. він професор економічних наук в Дрексел Університеті (Філадельфія). На цій посаді П.Стерчо перебував до останніх днів свого життя. Його не стало 18 червня 1987 р.

Петро Стерчо – автор кількох десятків праць з історії Закарпаття міжвоєнного періоду. Головними серед них є «Національне відродження Карпатської України» (1955), «Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр.» (перевидання 1993 р.), «Геройський змаг Срібної землі до волі» (1969), «Допомога ОДВУ Карпатській Україні» (1955), «Масарик і Карпатська Україна» (1961), «Роля Карпатської України в заaktuалізації всеукраїнського питання в міжнародній політиці 1938–1939рр.» (1958), «Словацько-українські взаємовідносини. 1938–1939» (1965), «Августин Волошин» (1974) та ін.

У 1965 р. Петро Стерчо видав змістовну працю «Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках» (Торонто, 1965), друге видання якої вийшло на Україні в 1994 р. У 1971 р. ця книга, перероблена і доповнена, вийшла в Нью-Йорку англійською мовою під назвою «Дипломатія подвійної моралі». П.Стерчо є автором передмови до 8 тому «Творів Василя

Гренджі-Донського», де поміщено щоденник письменника «Щастя і горе Карпатської України» (Вашингтон, 1987). На останньому році життя П.Стерчо працював над монографією покійного професора М.Стахова «Христова Церква в Україні» (1987). Із вищесказаного видно, що переважна більшість праць професора П.Стерча присвячена щасливим і трагічним дням існування незалежної Карпато-Української держави. Його праці мають ще одну позитивну сторону – їх автор приймав особисту участь у подіях, які описує.

Книга «Карпато-Українська держава» – символічний літопис Карпатської України. П.Стерчо детально проаналізував події 1938–1939 рр., зупинившись на передумовах, які передували включенню краю до складу Чехословаччини. Дослідник об'єктивно описав діяльність закарпатських рад, участі американських русинів у питанні про входження Закарпаття до складу ЧСР, дав оцінку роботи Сен-Жерменської мирної конференції. Значна частина монографії висвітлює події з жовтня 1988 р. до другої половини березня 1939 р., тобто від надання краю автономних прав до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини. Автор детально проаналізував міжнародне становище Карпатської України, довівши, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. П.Стерчо яскраво змалював безнадійну боротьбу карпатських січовиків проти агресора, навів безліч фактів жорстокості окупантів.

Даючи оцінку Карпатській Україні, вчений стверджував: «П'ятимісячне існування Карпато-Української Держави, хоч навіть у федерації з чехам і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало заaktuалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав». В цьому й полягало історичне значення проголошення Карпатською Україною своєї незалежності.

Монографія П.Стерча «Карпато-Українська держава» написана на великому джерельному матеріалі. Сам автор писав про це в передмові: «При писанні своєї праці автор користався 21 збірником публічних документів, 25 творами, що користувались публічними документами, 8 статистичними творами, 85 джерельними матеріалами, 139 книжками, 14 брошурами, 2245 статтями та вістями і 9 неопублікованими джерелами».

Професор П.Стерчо свято вірив у те, що Україна стане незалежною. «Українська визвольна боротьба, – писав він, – була, є і залишається суверенною, незалежною від чужих чинників. Лише українські суверенні чинники рішають із

точки погляду інтересів українського народу, бо тільки українському народові дорога його власна свобода, хоч з другого боку відновлення Української Держави на сході Європи – це неминучість для збереження спокою в майбутньому, неминучість для послаблення російського імперіялізму всіх закрасок. А це вже виходить далеко за межі самих українських інтересів, це вже справа міжнародної ваги».

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

(1919–1984)

Іван Лисяк-Рудницький – визначний канадський історик, українець за походженням, залишив після себе значну наукову спадщину, яка нараховує 245 позицій. Інший визначний сучасний історик Омелян Пріцак писав, що І. Лисяк-Рудницький «не був за своєю природою кабінетним ученим. Якби він міг жити і творити у структурі незалежної української держави, він без сумніву був би провідним науково-публіцистичним есеїстом, організатором культурно-політичних імпрез та амбасадором української інтелектуальної творчості». Та, незважаючи на відірваність від Батьківщини, Іван Лисяк-Рудницький ніколи не забував про Україну. Саме їй присвячена переважна більшість його наукових праць.

І.Лисяк-Рудницький не написав великих за обсягом праць, його історичні есе і нариси не перевищують 50 сторінок. Це, перш за все, історичні есе про Михайла Чайковського, Іполіта Терлецького, Францішека Терлецького, Михайла Драгоманова, В'ячеслава Липинського, Осипа Назарука, Івана Франка, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Сергія Мазлаха, Василя Шахрая, Дмитра Донцова, Миколу Хвильового...

На думку О.Пріцака, вибрані проблеми, які досліджував Іван Лисяк-Рудницький, можна звести до дев'яти, а саме: «І.

Концепція та проблеми «Історичних» та «неісторичних» націй;
2. Інтелектуальні початки нової України та структура української історії 19 ст.; 3. Проблема інтелігенції та інтелектуального розвитку в Україні 19–20 ст.; 4. Галичина під володінням Габсбургів та її внесок в українські змагання за державність; 5. Українська революція 1917–1921 рр. та Четвертий Універсал на тлі історії української політичної думки, або автономія чи самостійність; 6. Україна в радянській системі; 7. Міжвоєнний галицько-український націоналізм; 8. Українці та їхні найближчі сусіди поляки та росіяни; 9. 1848 рік у Галичині: оцінка політичних памфлетів».

У 1994 р. Київське видавництво «Основи» та Інститут державного управління і місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України видали двотомник Івана Лисяка-Рудницького «Історичні есе», до якого ввійшли основні праці відомого зарубіжного дослідника історії України. На сторінках цієї великої за обсягом праці (1127 с.), вчений не залишив поза своєю увагою історію Закарпаття, зокрема Карпатської України. Перші праці І.Лисяка-Рудницького про Карпатську Україну з'явилися вже у 1939 р. Відразу по свіжих слідах трагедії Карпатської України, 30 березня 1939 р., часопис «Нація в Поході» (Ч.3) опублікував його статтю «Карпатській Україні». За нею послідували статті «Легітимізм і українська молодь» // Нація в Поході. – 1939. – Ч.5. – 29 квітня. – С.7–10; «Державний провід України» // Там само.–Ч.9.–30 червня. – С.1–2).

Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951–1953 рр., І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Зате він опублікував змістовну статтю «Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності» (Історичні есе. – Т.І. –К., 1994. – С.451–470). Автор дав оцінку монографії П.Р.Магочія «Формування національної ідентичності: Підкарпатська Русь. 1848–1948», охарактеризував русинофільський, русофільський та український напрями в суспільно-політичному житті міжвоєнного Закарпаття, динаміку націотворчих процесів у краї тощо. На думку І.Лисяка-Рудницького, «пошуки закарпатськими русинами своєї національної ідентичності досягли найвищої точки у 1938–1939 рр., коли їхній край, офіційно перейменований на Карпатську Україну, здобув автономну державність у складі сфедералізованої Чехословаччини. Карпатська Україна, як автономна, згодом самостійна держава, проіснувала всього п'ять місяців. Однак, незважаючи на це, як писав учений, «короткий період автономії мав один тривкий і необоротний ефект: народні маси на Закарпатті перейнялися українською національною свідомістю». Якщо ряд сучасних і зарубіжних дослідників звинувачують Августина Волошина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначав: «...Не буде перебільшенням сказати, що це «хрещення вогнем»

остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю». Піддаючи критиці працю П.Р.Магочія, історик однозначно констатує: «Магочій не зміг оцінити вирішального значення подій 1938–1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети па місці, але їхні пропорції спотворені». З такими міркуваннями відомого вченого необхідно погодитись.

Однак, в центрі нашого дослідження буде зацікавленість Івана Лисяка-Рудницького спадщиною видатного українського вченого Михайла Грушевського. Оцінюючи внесок патріарха української історіографії, І.Лисяк-Рудницький відзначав: «Поступ національної свідомості відзеркалювався в еволюції історичної науки та зв'язаної з нею історіології. Переломове значення мала тут імпонуюча своїми кількісними та якісними досягненнями діяльність М.Грушевського та його школи. Значення праці Грушевського для політичної думки міститься передусім у тому, що він довів тяглість українського історичного процесу від Київської Русі аж до сучасності, через Галицько-Волинську, Литовсько-Руську та козацькі держави. Середньовічна княжа Русь, – занедбана народницькими істориками та привласнена російською історіографією, – знову ввійшла як інтегральний складник в українську традицію. Це, без сумніву, підносило національне самопочуття, бо древня Русь була періодом великодержавности Києва та його гегемонії

у всій Східній Європі».

Необхідно погодитися з твердженням І.Лисяка-Рудницького, що «тільки у висліді епохальної праці Грушевського і його школи українство почуло себе знову зв'язаним із своїми староруськими предками». «Дякуючи праці Грушевського, – відзначав історик у статті «Формування українського народу й нації (Методологічні завваги)», – ми навчилися бачити в Київській Русі первонаочальний період нашої національної історії».

Надзвичайно продуктивним у науковій діяльності М.С.Грушевського був львівський період. На глибоке переконання І.Лисяка-Рудницького, Грушевський «був першим визначним східним українцем, який поселився у Галичині». «Побіч мобілізації народу, – стверджував дослідник, – поступ української спільноти виразився в розвитку інтелектуального життя, що відповідало потребам різнобічного модерного суспільства. Двоє людей очолювали ці зусилля – Іван Франко та Михайло Грушевський... Призначений 1894 р. на новостворену українську кафедру Східньосвропейської історії у Львівському університеті, він розгорнув там діяльність, яку можна було назвати «гігантською». Його класична «Історія України-Руси» у 1913 р. досягла восьми томів. Обраний головою реорганізованого Наукового товариства ім.Шевченка, він підніс Товариство до рівня неофіційної української академії наук... Франко та

Грушевський тісно співпрацювали у Науковому товаристві ім.Шевченка і в редакції місячника «Літературно-науковий вісник», заснованого 1898 р. Цей журнал об'єднував кращі літературні таланти підросійської й підавстрійської України, маючи великий вплив як орган суспільної думки».

І.Лисяк-Рудницький привітав ініціативу Німецької Академії Наук, яка випустила окремою книгою німецькомовні писання І.Франка. Це видання було здійснено у співпраці з Інститутом літератури АН УРСР. Головним редактором праці був Едуард Вінтер. Разом з тим, І.Лисяк-Рудницький відзначав: «У тій частині передмови, де говориться про історичні погляди Франка, згадано про німецький переклад першого тому «Історії України» та про статтю «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу східного слов'янства». Увесь цей пасус умисне заплутаний і стилізований так, що непоінформований читач розумітиме, буцімто обидві згадані праці написані самим Франком. Насправді ж вони належать Михайлові Грушевському. Таким способом закамфльовано засадничу згідність між історичними концепціями Франка й так званого «буржуазного націоналіста» Грушевського». У листі до Е.Вінтера від 4 липня 1967 р., І.Лисяк-Рудницький так пояснював свою позицію: «Я почуваю себе зобов'язаним вказати на маніпуляції фактами, особливо у вступі та коментарях. Можу лише надіятися, що Ви не приймаєте мою критику за зле. Вона спрямована не проти вас особисто, а

проти тих обставин, в яких Ви змушені працювати».

Іван Лисяк-Рудницький нерідко наводить паралелі між М.С.Грушевським та іншими відомими дослідниками – М.Драгомановим, О.Назаруком та М.Костомаровим. Цікавими є думки історика про взаємовпливи М.Грушевського і В.Липинського. У статті «В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель» І.Лисяк-Рудницький писав: «Як історик В'ячеслав Липинський був антиподом Михайла Грушевського, великого патріарха української історіографії. Грушевський розпочав набагато раніше, був старший і, врешті, пережив Липинського. Позаяк він був фаховим істориком, тоді як Липинський – натхненним аматором, наукова спадщина Грушевського незрівнянно більша. Але варто зазначити, що Грушевський сам зазнав впливу Липинського. Останні томи «Історії України-Руси», у яких йшлося про добу Хмельницького, великою мірою були полемікою з Липинським. Частково приймаючи і частково відкидаючи його погляди, Грушевський вважав Липинського опонентом достатнього масштабу, щоб заслуговувати серйозної уваги... Тоді як більшість українських істориків, зокрема Грушевський, у питанні походження Київської держави були антинорманістами. Липинський однозначно вважав, що Київська держава була витвором варязького, або норманського елементу».

Характеризуючи політичну діяльність М.С.Грушевського,

Іван Лисяк-Рудницький відзначив, що «спочатку Грушевський був пов'язаний із радикал-демократами, але поволі перемістився вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів». Він засудив антиросійську політику СВУ як і С.Петлюра. «Грушевський перебував на літніх канікулах 1914 р. в Карпатських горах, – писав І.Лисяк-Рудницький, – і вибух війни застав його на австрійській території. Керівники шойно створеного СВУ звернулися до нього з пропозицією переїхати на час війни до Швейцарії, щоб із нейтральної країни виступити в ролі авторитетного представника українських інтересів перед світовою опінією. Грушевський відмовився і, переборюючи численні труднощі, добровільно повернувся через Італію до Росії. Після прибуття до Кисва в листопаді 1914 р. він був негайно заарештований, як небезпечний український націоналіст, і до падіння царського режиму змушений був жити у Казані та Москві».

І.Лисяк-Рудницький чітко підмітив, що проросійська орієнтація Грушевського протягом певного періоду його життя перепліталася з державницькою ідеєю. Видатний український вчений стояв на засадах федералізму. «Грушевський і деякі інші українські провідники, – писав І.Лисяк-Рудницький, – мислили історичними категоріями й не могли забувати, що козацькі гетьмани, які боролися проти московських зазіхань, теж пробували спертися на хитку й часто зрадливу допомогу сторонніх слуг... Усі ці спроби були для українського народу

трагічні за наслідками».

І.Лисяк-Рудницький чітко прослідкував еволюцію української політичної думки взагалі, і Грушевського зокрема. Він відмічав: «З погляду історичної еволюції української політичної думки значення подій осені та зими 1917 р. полягає в тому, що вони спричинили величезний зворот від федералізму до програми самостійності. Віра у федералістичну концепцію вже була попередньо підірвана нещирою, дволичною політикою Тимчасового уряду щодо України. Тепер більшовицька агресія завдала цій традиційній українській ідеології смертельного удару». Грушевський назвав цей великий переворот в українській політичній думці «очищенням огнем». Дослідник наводить висловлювання М.Грушевського: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що «згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію, наказувана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства». Пристрасні слова Грушевського кидають світло на ту велику зміну, що сталася в українській політичній думці під впливом досвіду 1917р.

І.Лисяк-Рудницький зробив спробу обґрунтувати пізнішу прорадянську орієнтацію М.Грушевського. Адже відомо, що видатний історик в 20-х роках повернувся в Радянську Україну і навіть був удостоєний звання академіка. «Не було випадковим, – констатував І.Лисяк-Рудницький, – що такі два

типові представники української революційної демократії, як Михайло Грушевський і Володимир Винниченко – співтворці й чільні державні мужі УНР, – згодом так легко помирилися з комуністичною системою. Тут важливо зрозуміти мотиви цієї зміни всіх. Причиною напевне не був брак патріотизму. Навпаки, Грушевський і Винниченко керувалися українськими національними інтересами, як вони розуміли. Але для них політична свобода, в західному значенні слова, не була справою засадничою, яка не допускає компромісу. Незважаючи на критичне ставлення до більшовицької національної політики в Україні, вони вважали радянську монопартійну й диктаторську систему за більше прогресивну, ніж т.з. буржуазна демократія. Не треба додавати, що таке відступство від принципів свободи, продиктоване народницькими ілюзіями, не виправдало себе не тільки національно, але також з точки зору соціальних інтересів народних мас».

Кожна людина, навіть велика, має недоліки, допускається прорахунків. Мав їх і М.Грушевський. Іван Лисяк-Рудницький, на нашу думку, найкраще від інших дослідників, збagnув значення М.С.Грушевського. У статті «В обороні інтелекту» він відзначив: «Грушевський, як і інші наші «просвітителі» другої половини 19 – початку 20 ст., намагався обґрунтувати українське національне відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. При цьому не має значення, що чимало їхніх поглядів

може нам здатися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, – це була сама метода: їхній «раціоналізм». Народ, що його історична недоля звела до рівня неграмотної селянської маси, почав відрощувати свій мозок, іншими словами, почав з етносу перетворюватися на модерну націю». Ці слова, безперечно, є актуальними і сьогодні, коли український народ будує власну хату – Українську правову державу.

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

(р.н. 1950)

Валерій Андрійович Смолій особливої реклами не потребує. З його іменем нерідко, і це справедливо, пов'язують сучасний стан справ в історичній науці на Україні. Саме він очолює Інститут історії України Національної Академії Наук України – головний центр вітчизняної історичної науки. Короткі біографічні відомості наводяться в бібліографічному довіднику «Вчені Інституту історії України», перший випуск якого побачив світ у Києві в 1998 р.

«Смолій Валерій Андрійович (1.1.1950, с.Авратин Волочиського району Хмельницької області) – фахівець з національної історії доби середньовіччя та нового часу, доктор історичних наук (1985), академік НАН України (1995), віцепрем'єр-міністр України (1997). Почесна відзнака Президента України (1996). Зі службовців. Закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (1966–1970). Займався викладацькою роботою. З 1972 р. в Інституті історії АН УРСР. Після закінчення у 1975 р. аспірантури працював молодшим науковим співробітником, а з 1979 р. старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму, з 1991 р. – історії України середніх віків, який очолює з 1986 р. 1991 р. призначений заступником директора з наукової роботи. У грудні 1993 р. обраний на посаду директора Інституту. З 1995 р.

– головний редактор «Українського історичного журналу». У 1975 р. в Інституті історії АН УРСР захистив кандидатську дисертацію «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави» (науковий керівник – член-кореспондент НАН України Ф.П.Шевченко). 1985 р. захистив докторську дисертацію «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)». 1992 р. обраний членом-кореспондентом, 1995 р. – дійсним членом НАН України... Автор понад 300 друкованих праць». За цими скупими рядками стоїть багаторічна самовіддана робота по відродженню української історії, повернення із забуття сотень славних імен. І як наслідок – заслужений авторитет серед колег в Інституті історії України, в усій Україні, світі.

В 1978 р. у видавництві «Наукова думка» побачила світ монографія В.А.Смолія «Возз'єднання Правобережної України з Росією», в основі якої лежала захищена в 1975 р. кандидатська дисертація. Відповідальним редактором виступив Ф.П.Шевченко – науковий керівник В.А.Смолія і відомий в Україні вчений. Сьогодні можна знайти чимало заідеологізованості в монографії В.А.Смолія, але факт залишається фактом, що возз'єднання в кінці XVIII ст. Правобережної України з Росією було значною подією в історії українського народу. «Незважаючи на антинародну політику царизму та експлуататорських класів, – відзначав історик, –

цей важливий політичний акт мав величезне значення для подальшої історичної долі українського народу. Перед ним відкрилися широкі перспективи економічного, політичного і культурного розвитку. Набрали нових форм і характеру культурні зв'язки, економіка Правобережжя стала складовою частиною господарського організму Російської держави. В спільній боротьбі російського і українського народів проти експлуататорів, царизму гаргувалася революційна енергія трудящих».

Монографія В.А.Смолія написана на цілому масиві джерел, які раніше не вводилися до наукового обігу. Це – документи із фондів Центрального державного архіву давніх актів, Центрального державного військово-історичного архіву колишнього СРСР, Центрального державного історичного архіву України у м.Києві, Житомирського, Київського і Хмельницького облдержархівів та відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України.

Підсумовуючи опрацьований величезний документальний матеріал, В.А.Смолій дійшов висновку, що «возз'єднання Правобережної України з Росією було закономірним результатом багатовікової боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення... На Правобережній Україні протягом всього XVIII ст. не припинялася визвольна боротьба народних мас за возз'єднання з братнім російським народом». На сторінках монографії В.А.Смолій детально

висвітлив хід і наслідки повстань 1702–1704 рр., гайдамацького руху, Коліївщини 1768 р. тощо. Загальновідомо, що Коліївщина була кульмінацією гайдамацького руху, а «за розмірами території, числом учасників, міжнародним значенням воно по праву знаходиться поряд найзначніших антифеодальних виступів того часу». Важливе значення мали соціальні наслідки Коліївщини. В.А.Смолій звернув увагу на те, що «майже до кінця XVIII ст. у південно-східних районах Правобережжя було затримано введення відробіткової ренти. Тут не існувало фільварків, феодали обмежувалися лише незначним чиншем». Необхідно погодитися з міркуваннями В.А.Смолія, що гайдамацький рух та Коліївщина 1768 р. відіграли величезну роль у вирішенні справи возз'єднання Правобережної України з Росією.

Якщо в монографії «Возз'єднання Правобережної України з Росією» зустрічаються скупі свідчення про керівників Коліївщини Івана Гонту і Максима Залізняка, то в 1994 р. у книзі «Історія в життєписах» (співавтор – М.Ф.Котляр), В.А.Смолій помістив змістовний нарис «Герої Коліївщини». Усі документи, – констатував В.А.Смолій, – свідчення найближчих сподвижників Залізняка дають змогу судити про його великі організаційні здібності, вміння розбиратися в людях, розуміння політичної ситуації на Правобережжі. Автор вказав, як на сильні, так і слабкі сторони його діяльності. «Сила полягала в тому, – писав В.А.Смолій, – що він зумів використати

релігійний прапор для організації та подальшого згуртування сил трудового народу в його боротьбі за цілком земну мету й ідеали. Слабкість у тому, що саме цей бік його діяльності був згодом використаний урядом Катерини II як привід для дискредитації повстання, а в майбутньому – для придушення».

Соратником Максима Залізняка став Іван Гонта, який користувався «особливим авторитетом і повагою серед надвірних козаків...». Сучасники відзначають широкий кругозір сотника, його допитливий розум, знання мов. Та й сам він був людиною помітною і неабияких здібностей... Цій людині доля визначила важливу роль у повстанні 1768 р. Іван Гонта, налагодивши тісні контакти з Максимом Залізняком, з'єднав обидва загони неподалік від Умані. Навіть польська шляхта, яка спостерігала з валів фортеці братання надвірних козаків І.Гонти і повстанців М.Залізняка, змушена була визнати, що обидва керівники повсталих зустрілися як давні знайомі. 10 червня 1768 р. Умань уже була в руках повстанців. Правда лишалася на боці М.Залізняка й І.Гонти – народні маси добре розуміли це і цінували своїх провідників за непримиренність до гнобителів. Та розправ повстанців немає потреби перебільшувати. Лише переляком шляхти можна пояснити наведене число знищених в Умані – понад 85 тис. чоловік. Захищаючи від несправедливих нападок окремих істориків і мемуаристів на прояви жорстокості з боку керівників Коліївщини, В.А.Смолій відзначив, що «як

М.Залізняк, так і І.Гонта врятували десятки (якщо не сотні) людей – вихідців із різних станів, а також дітей і старих. Дії М.Залізняка і І.Гонти виявилися набагато людянішими і моральнішими, ніж нічим не обмежена сваволя шляхти, яка залила селянською і козацькою кров'ю усю Правобережну Україну».

У 1985 р. побачила світ фундаментальна монографія В.А.Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст.», фактично, його докторська дисертація, захищена того ж року. Об'єктом дослідження даної праці В.А.Смолій обрав процес формування та еволюції соціальної свідомості учасників антифеодальних повстань в ареалі українських земель Лівобережжя, Слобожанщини, Запоріжжя, а також Південної України, що пояснюється рядом спільних рис соціально-економічного й політичного розвитку. Монографія написана на основі неопублікованих раніше документів з фондів ЦДАДА СРСР, ЦДІА України, відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України (Збірка О.М.Лазаревського). Автор зумів об'єктивно, неупереджено висвітлити такі складні проблеми-розділи теми, як соціально-економічне і правове становище народних мас України та формування їхніх ідеологічних уявлень, формування соціальної свідомості народних мас України в антифеодальній боротьбі другої половини XVII – першої половини XVIII ст.,

поглиблення соціальної свідомості народних мас у ході антифеодальних рухів другої половини XVIII ст., ідеологія учасників селянських війн у Росії XVII–XVIII ст. та їх вплив на Україну, вияв соціальної свідомості трудящих мас в історичних документах та усній народній творчості.

Аргументованими були висновки, до яких дійшов автор монографії. В.А.Смолій проаналізував, як протягом майже півтора столітнього періоду історії формувалася соціальна свідомість народних мас України, які суспільні ідеали, лозунги і вимоги висували в ході антифеодальної боротьби селяни і рядові козаки. Переломним етапом в історії формування соціальної свідомості народних мас України стали події визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Цю ідею В.А.Смолій розвинув у своїх пізніших роботах, про що мова йтиме нижче.

«У середині XVII ст. на арену суспільно-політичного життя Східної та Південно-Східної Європи під акомпанемент гарматного гуркоту рішуче виступила мало кому відома до того людина, діяння котрої, за словами одного із сучасників, швидко звернули «на себе очі всіх народів». А через 10 років по тому вона пішла з життя, будучи – знову ж таки за висловом свідка тодішніх подій – «уславленою між монархами». Звали цю людину Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький». Так починається нове наукове дослідження, яке, безперечно, є фундаментальним, академіка Валерія Смолія і професора

Валерія Степанкова «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет (Київ: Либідь, 1995).

Про Богдана Хмельницького вийшла величезна кількість праць. Солідні дослідження про його життя та багатогранну діяльність належать перу видатних українських вчених М.Костомарову, В.Антоновичу, М.Грушевському, І.Крип'якевичу... Однак, з часу появи монографії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» пройшло понад сорок років і, безумовно, українська історіографія не тупцювалася на місці. Вже один той факт, що до кінця 80-х років було захищено з даної проблеми кілька докторських і 18 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 100 монографій та брошур, понад 350 статей і повідомлень, є доказом цього твердження.

Необхідно погодитися з слушною думкою В.Смоля і В.Степанкова, що «головна увага в наукових дискусіях навколо подій Хмельниччини зосереджувалась й досі зосереджується на питанні про роль в історії України далеко не найважливішої політичної спадщини Богдана Хмельницького – договору з Московією 1654 р. Однак при цьому мало хто прагнув з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники, сутнісні мотиви, що зумовлювали саме такі, а не інші рішення гетьманського уряду. Вочевидь, цей підхід не можна визнати за об'єктивний в усіх відношеннях». На відміну від своїх попередників, автори дослідження глибоко переконані, що «з огляду на реалії нинішнього суспільного життя Української

держави вкрай необхідно подати на розсуд найширшого громадського загалу гранично правдиву, зважену в усіх деталях, документально обгрунтовану картину тієї конкретно-історичної обстановки, в котрій відбувалося укладення конфедеративного союзу Московії з Україноюю».

В.Смолій та В.Степанков визнаючи, що вони далекі від думки про остаточну вичерпність всіх аспектів їхнього дослідження, разом з тим, чітко визначили головні завдання праці. «Ми прагнули, – констатують вчені, – по-перше, розглянути всі сторони діяльності гетьмана в їхньому нерозривному взаємозв'язку, а по-друге, подати розвиток подій на його життєвому шляху в точній хронологічній послідовності (останньому ми надаємо особливого значення, оскільки вважаємо, що лише за такої умови відкривається можливість з'ясувати внутрішню логіку, мотивацію тих або інших чинників і дій Богдана Хмельницького, простежити динаміку еволюціонування його поглядів)». Як бачимо, складні завдання поставили перед собою автори «Богдана Хмельницького». Однак, впевнено стверджуємо, що вони з ними успішно впоралися. Перед нами узагальнююче дослідження (саме таких сьогодні не вистачає), написане на основі величезної кількості архівних і опублікованих джерел. Додамо, що автори використали 463 монографії, брошури, статті та повідомлення.

Безперечно, чільне місце в монографії В.Смолія та В.Степанкова займає визвольна війна українського народу під

керівництвом Богдана Хмельницького проти Польщі. Відразу відзначимо, що саме ці автори вперше в історіографії створили нову періодизацію війни, яку аргументовано обґрунтували на сторінках монографії «У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст.» (Київ, 1992). Ними ж вперше введено нове визначення назви війни, як національної революції. Підсумовуючи перші перемоги Хмельницького, В.Смолій і В.Степанков слушно зауважують: «В цілому ж здобуті Богданом перемоги, а також його гнучкі й далекоглядні політичні заходи створювали сприятливі умови для розвитку національно-визвольної та антифеодальної боротьби народних мас України, переростання її в національну революцію». Заслуговує на увагу також висновок авторів, що «грандіозні події 1648 р. стали для Богдана Хмельницького одним із вирішальних чинників у процесі переосмислення ним завдань і цілей національно-визвольної боротьби, хоча, на превеликий жаль, це переосмислення сталося не до Замостя, а дещо пізніше – наприкінці 1648 та на початку 1649 рр.».

Ще автор «Війни козаків проти Польщі» француз П'єр Шевальє порівнював Б.Хмельницького з Олівером Кромвелем, а інший француз, Проспер Меріме, заявляв, що гетьман «був утілення справжнього козацького рицаря». Автори «Богдана Хмельницького» аргументовано довели, що Українська національна революція мала чимало спільного з Нідерландською революцією 1566–1609 рр. та війною за

незалежність у Північній Америці 1775–1783 рр. До того ж, «характерно, що апогей Української національної революції збігся у часі з початком другої громадянської війни в Англії, спалахом сильного антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції, повстанням австрійських селян».

Актуальні проблеми розглядають автори в четвертому розділі «Володар України», де йдеться про Зборівський мирний договір Хмельницького з поляками, в результаті якого гетьман «добився автономії для української державності, залишивши тим самим собі шанси в дальшій боротьбі за незалежність». Звичайно, Хмельницький не завжди був послідовним, нерідко допускався тактичних помилок і прорахунків. Однак, вірно підмітили В.Смолій і В.Степанков, український гетьман «першим із політичних діячів не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічно українські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання. І лише вкрай несприятливий для України стан міжнародних відносин не дозволив йому досягти мети».

Берестечко... У 1954 р. в Мюнхені Ю.Тис-Крохмалюк видав свою військово-історичну студію «Бої Хмельницького», в якій не досить аргументовано зауважив: «Ні Хмельницький, ні старшини, ні теж козацтво не почувалися переможеними після Берестечка». Більш близьким був до істини Ігор Свешніков, який у монографії «Битва під Берестечком» (Львів, 1993) визнав поразку, однак відзначив, що «Берестецька

невдача не зломил козаків і вони знову згуртувались довкруги свого вождя – гетьмана Богдана Хмельницького, в особі якого бачили борця за здійснення народних прагнень». В.Смолій і В.Степанков об'єктивно оцінили наслідки Берестечка: «Отримавши повідомлення про дві великі поразки українського війська, а також про наступ польської та литовської армій, Хмельницький, як ніхто інший, зрозумів усю катастрофічність ситуації. Мало того, що політика хана остаточно перекресдила його плани добитися створення незалежної Української держави, на терези історії була поставлена сама доля козацького стану. Його ліквідація збройними силами Речі Посполитої мала б, без перебільшення, найтрагічніші наслідки для українського народу... Навряд чи можна було знайти хоча б одну людину тверезого розуму, котра б вірила в можливість успішної боротьби з ворогом. Та, на щастя України, такою людиною виявився Богдан Хмельницький. Швидко подолавши розпач, він із небаченою енергією взявся за формування нової армії». Незважаючи на те, що становище Б.Хмельницького продовжувало залишатися складним, йому вдалося добитися ліквідації принизливого Білоцерківського договору 1651 р., відновити козацьку державу в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Вдалося також витворити модель соціально-економічного ладу, яка відкривала перспективи для розвитку продуктивних сил, формування української нації, піднесення культури й

національно-політичної самосвідомості. Продовжувалось утвердження самодержавних рис гетьманської влади. Хмельницький, будучи тверезо мислячим політиком-реалістом, розумів, що в подальшій боротьбі проти поляків без союзника не обійтись. І таким союзником стала Росія...

«Міра відповідальності» – така влучна назва чергового розділу монографії В.Смоля і В.Степанкова, в якому йдеться про розвиток українсько-російських політичних відносин та рішення Переяславської Ради. Не будемо вдаватися до деталізації, а зупинимось тільки на оцінці її дослідниками. Автори праці переконливо довели, що «цей крок, зроблений українським урядом за обставин, що склалися на 1654 р., в цілому, на наш погляд, був політично виправданим, бо, по-перше, згідно з укладеним договором удалося майже цілком зберегти самостійність щодо створеної національної держави, по-друге, внаслідок узятого Росією зобов'язання (у формі підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького) не втручатись у внутрішні справи козацької України та спільної з Росією православної віри українське населення позбавлялося національно-релігійного гноблення, й, нарешті, по-третє, створення конфедерації з Російською державою давало Хмельницькому єдину можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під своєю булавою. Реалізація цього політичного плану... давала б правителям

України можливість мати в своєму розпорядженні щонайменше 100-тисячну армію, яка б виступала серйозним гарантом дотримання взятих на себе російським урядом зобов'язань. Саме в цих аспектах вбачаємо позитивне значення Переяславської ради для України».

Цікавими є думки істориків про перспективи розвитку Української держави в складі Росії: «Можемо лише зазначити, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин (відсутність класу великих феодалів-власників маєтків, кріпацтва, панщинної системи господарства, особиста свобода основної маси селян і їхні міцні права на володіння землею, потенційні можливості еволюції козацького господарства фермерським шляхом, міське самоуправління тощо) були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з намаганнями козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької держави. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політичних спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало». Виходячи з цього, важко погодитися з

висловлюваннями П.Куліша, що очолювана Хмельницьким війна була «національною катастрофою» і з розпачем Великого Тараса, який нарікши Хмельницького «нерозумним сином», звинувачував гетьмана у всіх бідах, зокрема у союзі з Росією. Хмельницький, твердо зваживши своє становище, вибрав менше зло.

Описуючи події 1654–1655 рр., В.Смолій та В.Степанков підсумували, що літньо-осіння кампанія українсько-російського війська в Україні завершилася успішно. Під час цих подій Хмельницький «виявив себе тонким політиком, який послідовно втілював курс на включення до складу козацької держави всіх українських земель. Він поведився як її правитель: міцно тримав у своїх руках розв'язання всіх внутрішніх проблем, проводив активну зовнішньополітичну діяльність». Така політика була не до вподоби російській знаті. Та й сам Хмельницький бачив, що Росія все більше втручається у внутрішні справи країни. Наближувалась конфронтація...

Подіям осені 1655–1657 рр. присвячений завершальний розділ монографії В.Смолія і В.Степанкова «Проти течії». До останньої хвилини свого життя (помер 27 липня 1657 р. о 5 годині ранку від крововиливу у мозок) Б.Хмельницький продовжував проводити курс на створення Української держави у формі спадкового гетьманства. Чому саме такою мала бути форма правління? Дослідники вважають, що «по-

перше, політична історія козацької України другої половини XVII ст. засвідчила повну неспроможність олігархічної форми правління успішно розв'язувати проблеми розвитку держави. Саме за неї виникли найсприятливіші умови для руйнівних процесів отаманства, анархо-охлократизму, іноземного втручання у внутрішні справи козацької України. По-друге, ця ж історія промовляє, що всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно, керуючись потребами добитися внутрішньополітичної стабілізації й ефективного функціонування державного механізму, приходили до думки про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавства, запровадження її спадковості». З такими міркуваннями істориків варто погодитися.

Історична заслуга Богдана Хмельницького перед Україною полягає в тому, що незважаючи на вороже оточення, він до останнього подиху дотримувався «генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення і створенні незалежної Соборної Української держави». Не виникає жодних сумнівів, що монографія В.Смолія і В.Степанкова «Богдан Хмельницький», написана на основі величезного монографічного масиву, є унікальною працею про славного сина України і займає чільне місце не тільки у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії.

Особливої уваги, перш за все за оригінальність, заслуговує монографія Валерія Смолія і Валерія Степанкова «Українська

державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (Київ, 1997). Відомі історики вперше зробили спробу узагальненого висвітлення основних аспектів названої проблеми, розглянувши її у нерозривному зв'язку з боротьбою за реалізацію української державної ідеї впродовж XVII–XVIII століть як найширшого загалу народних мас, так і еліти суспільства.

Перший розділ монографії – «Утвердження наріжних принципів державної ідеї в період найвищого розвитку національної революції (1648–1657 рр.)». Зробивши невеликий екскурс у минуле, дослідники констатують, що «в умовах відсутності незалежної держави і втрати елітою ролі виразника й захисника національно-політичних інтересів українського народу його самосвідомість протягом XIV–XVI століть розвивалась досить повільно». Навіть напередодні 1648 р. рівень національної свідомості народу залишався низьким. Причому, відзначають автори монографії, «ще відставання розвитку національно-політичної свідомості від процесу державотворення в козацькому регіоні не було випадковим...». Таке становище пояснювалося тією обставиною, що «упродовж віків свідомість пересічного українця формувалася виключно на побутовому, культурному й релігійному рівнях при майже повній відсутності впливу національно-державних чинників».

Перелом настав у період національної революції, яка почалася в 1648 р. Хоча, стверджують історики, «на

початковому етапі революції (січень–травень 1648 р.) Б.Хмельницький та його соратники не висували програми боротьби за незалежність України, а спромоглися сформулювати лише ідею політичної автономії для козацької України, що однаково було помітним успіхом у становленні національної державної ідеї». Національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва не «доросла» до сприйняття навіть ідеї автономізму. Після цих міркувань відомих учених можемо собі уявити, як важко було Б.Хмельницькому «послідовно й неухильно проводити курс зміцнення гетьманського... начала в політичному розвитку України». Опрацювання величезної кількості джерел, їх співставлення та узагальнення дало можливість В.Смолю і В.Степанкову припустити, що «протягом кінця 1648 – першої половини 1649 рр... відбувається вироблення ним (Б.Хмельницьким – М.В.) основних принципів української державної ідеї».

Оцінюючи Збарзько-Зборівську кампанію, автори, не заперечуючи її успішного розвитку, поряд із тим визнали, що її політичні наслідки «засвідчили цілковиту невдачу намірів Б.Хмельницького домогтися створення незалежної соборної держави». Однак, незважаючи на це, «одержана автономія дозволила українському урядові продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї». Щодо оцінки договору Б.Хмельницького з Росією 1654 р., то він, вважають історики, «виступав у свідомості національно-політичної еліти наступних

поколінь найсильнішим і найнеспереможнішим аргументом і доказом суверенності України». Протягом другої половини 1655 – першої половини 1657 рр. «через політичні акції уряду неухильно проводилася ідея необхідності домогтися соборності Української держави». Отже, саме в 1648–1657 рр. «у національній самосвідомості народу стався, по суті, революційний прорив: уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея, наріжні принципи якої були вироблені генієм великого гетьмана».

У другому розділі йдеться про вплив соціально-політичної боротьби та геополітичного фактора на процес реалізації державної ідеї в 1657–1676 рр. У той час різко загострилася соціально-політична боротьба і посилювалися втручання у внутрішні справи України сусідніх держав. Ці фактори, безумовно, відіграли вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в свідомості еліти й основних прошарків і соціальних груп суспільства, так і в реалізації її. Немаловажне значення мав і той факт, що гетьман І.Виговський на відміну від Б.Хмельницького, який сприяв зміцненню прерогатив гетьманської влади, «обрав курс на розбудову нової форми правління – олігархічної республіки...», що вело до послаблення центральної влади, а відтак до посилення на місцях самовладдя старшини та охлократично-анархічних настроїв серед посольства». В.Смолій і В.Стенанков вважають, що останню спробу змінити перебіг політичної

боротьби в Україні на свою користь зробив гетьман П.Дорошенко. Однак у 1676 р. його війська капітулювали перед російською армією під Чигирином, що свідчило про завершення національної революції. Українському народові не вдалося добитися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави. Незважаючи на поразку, національна революція мала велике історичне значення.

У 1676–1715 рр., тобто після поразки революції, «значно посилюється процес кризи державної ідеї, зі змісту якої майже цілковито зникають принципи незалежності Української держави та її соборності. Вони змінюються положенням про автономію козацької України... та об'єднання в її традиційних межах Лівобережної та Правобережної України». У вказаний період «державна ідея не знаходила активної підтримки з боку як більшості еліти, так і решти українського населення, хоча вони й симпатизували їй. Спроби І.Мазепи та П.Орлика добитися возз'єднання козацької України й утворення її державної самостійності не увінчалися успіхом. На 1715–90-ті роки XVIII ст. припадає посилення реакції. Зазнали поразки як визвольна боротьба мас у Правобережній Україні, так і несміливі політичні зусилля старшини Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя відстояти права автономії». «І все ж, – підсумували дослідники, – добитися основного ворогам України не вдалося – пам'ять про існування самостійної

козацької держави та її героїчну боротьбу і далі зберігалася в свідомості народних мас, вона живила патріотичні почуття національно-свідомої старшини, шляхетства, чиновників та інтелігенції». Вихід у світ монографії Валерія Смолія і Валерія Степанкова є не тільки вагомим внеском у розвиток вітчизняної історіографії. Немаловажне значення має й те, що вона з'явилася тепер, коли український народ будує свою власну державу, за яку віддали життя кілька поколінь борців за волю. Не можна розбудувати свою державність, не знаючи її історичного минулого.

Валерій Смолій (як автор та член редколегій) брав участь у написанні фундаментальних колективних праць, зокрема, «Історія Української РСР»(т.2 українською мовою. – К., 1979; т.3 російською мовою. – К., 1985); «Історія Києва» (тт.1, 2 російською мовою. –К., 1982–1983; т.1 українською мовою. – К., 1986); «Историография истории Украинской ССР» (К., 1986); «Історичні передумови возз'єднання українських земель» (К., 1989); «Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1990) та ін.

В.Матях у статті про вченого відзначала, що Валерій Смолій «підготував кілька підручників з історії України для середніх шкіл, які видавалися українською, російською, польською, молдавською, угорською мовами, брав участь у розробці шкільних учбових програм. Є членом редколегії 20-томного зібрання праць академіка Д.І.Яворницького,

багатотомної «Історії України-Руси» М.С.Грушевського, 5-томної «Історії української культури», часопису «Красзнавство»; серій «Історичні романи й повісті» (видавництво «Дніпро») та «Пам'ятки історичної думки» (видавництво «Либідь»), а також відповідальним редактором або заступником відповідального редактора близько 50 колективних та індивідуальних монографій, перевидань історіографічної спадщини, наукових збірників, серед них: Нагороди України: Історія, факти, документи: У 3-х томах (К.: Українознавство; Фірма АРС, 1996)».

Аналіз тільки незначної частини наукових праць В.А.Смоля переконує в тому, що їх автор вніс значний внесок у висвітлення складних проблем вітчизняної історії доби середньовіччя і нового часу.

СТЕПАН ВІДНЯНСЬКИЙ

(р.н. 1951)

Серед завдань, на порозі вирішення яких стоїть незалежна Україна, є налагодження відносин із зарубіжними країнами. Мова йде не тільки про політичні, економічні, культурні, але й наукові контакти. За таких обставин, безперечно, в сучасних умовах зростає роль відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, який з 1991 р. очолює відомий український історик, фахівець з проблем історії міжнародних відносин країн Центральної і Східної Європи Степан Васильович Віднянський.

С.В.Віднянський народився 27 березня 1951 р. в м.Ужгороді. Після закінчення в 1973 р. історичного факультету Ужгородського державного університету, продовжив навчання в аспірантурі при Інституті історії АН УРСР. Під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР І.М.Мельникової С.В.Віднянський в 1977 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині 1969–1975 рр.». Під однойменною назвою в 1979 р. ним була видана монографія. З цього часу С.В.Віднянський (до речі, вільно володіє угорською, чеською і словацькою мовами) зарекомендував себе, як відомий історик-славист, фахівець з історії країн Центральної і Східної Європи новітнього часу (Див.: Историки-слависты СССР. Библиографический

словарь-справочник. – М., 1981. – С.55).

В 1989 р. у видавництві «Наукова думка» вийшла з друку фундаментальна монографія С.В.Відняпського «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества» (понад 23 друк. арк.). Сьогодні можна піддавати критиці цю працю та її автора за надмірну заідеологізованість, прокомуністичну спрямованість тощо. Такий був час і Степан Васильович не становив винятку. Разом з тим, хочемо відзначити, що книга містить величезний фактичний матеріал і статистичні дані, які не втратили своєї наукової значимості по цей час. В центрі уваги дослідника знаходився робітничий клас Болгарії, Німеччини, Чехословаччини, Угорщини та багатьох інших країн тодішньої соціалістичної співдружності. Якби сьогодні не називалась та чи інша країна колишнього соціалізму, але й тепер залишається актуальними основні напрями, тенденції, досягнення, а також невикористані резерви і можливості зростання соціальної активності робітників різних європейських країн, про що писав С.В.Віднянський.

У 1997 р. С.В.Віднянський на засіданні спеціалізованої вченої ради при Інституті історії України НАН України захистив докторську дисертацію «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині». Дисертація була високо оцінена офіційними опонентами – відомими українськими вченими, докторами історичних наук С.В.Кульчицьким, І.М.Гранчаком і

В.П.Трошинським. Проведена робота частково була використана в окремих монографіях автора: «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)» (К., 1994), «Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи» (К., 1994, у співавторстві), «Українська державність в ХХ столітті: історико-політологічний аналіз» (К., 1996, у співавторстві), «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)» (Київ–Ужгород, 1998, у співавторстві). Загалом С.В.Віднянський є автором понад 150 наукових робіт, в тому числі близько 20 монографій, брошур і розділів у колективних працях загальним обсягом понад 170 друкованих аркушів. Має численні наукові публікації в різноманітних республіканських виданнях та за кордоном.

У 1995 р. С.В.Віднянський обраний дійсним членом Нью-Йоркської академії наук, в 1996 р. – членом Міжнародної асоціації вчених ім. Т.Масарика, в 1997 р. – академіком і віцепрезидентом Міжнародної слов'янської академії наук, є членом Українського комітету славістів та Українського національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи. В 1999 р. йому присвоєно вчене звання професора.

Степан Віднянський – відповідальний редактор наукового міжвідомчого щорічника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», член редколегій «Українського історичного журналу», «Наукового вісника Волинського

державного університету. Історичні науки», міжнародного славістичного журналу «Россика. Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике» (Прага), голова Правління Дослідницько-інформаційного Центру «Міжслов'янська ініціатива». У 1981 р. С.В.Віднянський удостоєний медалі Академії наук УРСР для молодих вчених, лауреат всесоюзних та республіканських наукових конкурсів. У 1996 р. нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти України «За вагомий внесок у підготовку підручників, навчальних посібників та програм з історії для навчальних закладів освіти».

У невеликому нарисі важко охопити в усій цілісності сферу зацікавлень С.В.Віднянського, а тому звернемо увагу тільки на окремі аспекти його наукової діяльності, виділивши монографії останніх років. У 1994 р. побачила світ книга вченого «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)» Необхідно відзначити, що монографія С.В.Віднянського не була першою працею про історію Українського вільного університету. На початку 90-х років з'явилися публікації декана філософського факультету УВУ (м.Мюнхен, Німеччина) Мирослава Лабунька «Останній ректор УВУ в Празі» (Карпатський Край. – 1994. – №7–12), краснавиця Василя Пагірі «Український вільний університет в Празі» (Пагіря В. Відлуння Карпат: сторінки історії. –

Ужгород. 1994), статті В.Зілгалова і Г.Божук. В 1991 р. Український вільний університет, який після 1945 р. знаходиться в Мюнхені, відсвяткував своє 70-річчя. Ректором УВУ сьогодні є професор Теодор Цюцюра. Цю дату урочисто відзначили в Празі, Пряшеві та Свиднику, де проходила міжнародна українознавча конференція, в роботі якої взяло участь понад 50 науковців з цілого світу, в тому числі й з України. На відміну від цих, та деяких інших досліджень, С.В.Віднянський вперше у вітчизняній історіографії прослідкував процес виникнення і розвитку УВУ з 1921 по 1945 рр. Монографія оснований на недоступних раніше для дослідників архівних та інших джерелах, і в ній розглядаються маловідомі проблеми історії заснування та наукової, педагогічної і культурно-освітньої діяльності першого вищого навчального закладу і другої наукової установи української еміграції міжвоєнного періоду – Українського вільного університету.

Монографія С.В.Віднянського складається з трьох розділів, в яких йде мова як про заснування університету, так і про спроби його перетворення в університет західноєвропейського зразка. У першому розділі – «До історії заснування УВУ у Відні» – автор детально охарактеризував умови, які склалися у Празі напередодні перенесення УВУ з Відня до столиці Чехословаччини. Що стосується віденського періоду, який був недовготривалим, то, починаючи з 24 січня

1921 р. в УВУ почали викладати на двох факультетах – філософічному і права та суспільних наук – професори Д.Антонович, А.Артимович, І.Гапицький, Д.Дорошенко, О.Колесса, В.Липинський, С.Рудницький та ряд інших. Отже, у Відні розпочали читати лекції 12 професорів і 3 доценти УВУ. Автор детально проаналізував проблеми підбору викладачів, фінансування тощо. Вивчивши переважну більшість документів, С.В.Віднянський змушений був визнати, що «незважаючи на величезні зусилля фундаторів університету, фінансові й інші організаційні проблеми стали на перешкоді його перетворення в справжній вищий навчальний заклад».

Становище суттєво покращилося, коли УВУ було переведено в Прагу. Це був найбільш плідний період в історії УВУ. Саме Прага на початку 1921 р. стала основним центром української еміграції. В 1921 р. до Праги прибули 6 тисяч чол., в 1923 – 23 тис., 1924 – 20 тис., 1925 – 25 тис., 1932 – 10.5 тис. 1936 – близько 9 тис., 1939 – 8 тис. Автор довів, що в 1921 р. з 5209 зареєстрованих емігрантів-українців 52,4% були селянами, 12,4% – робітниками, 32,4% – представниками інтелігенції, по 1,4% – торговцями і землевласниками. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. Найбільше емігрантів було з Галичини – 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини (2,9%), Бесарабії (0,8%), Кубані (0,7%) і

деяких інших регіонів.

С.В.Віднянський яскраво описав сам факт відкриття Українського вільного університету в Празі. Урочистості відкрив промовою про історію українсько-чеських взаємин Х–ХХ ст. професор О.Колесса, який висловив глибоку вдячність народу й уряду ЧСР за гостинність і побажав, «щоб всім нам чим скоріше довелось святкувати таке культурне свято в городі Данила та в золотоверхім Кисві, щоби ми там могли із вдячністю вітати наших теперішніх гостинних господарів із золотої Праги». Завершилося урочисте відкриття УВУ в Празі доповіддю О.Колесси на тему «Погляд на історію української мови», яка стала своєрідною візитною карткою високої фахової кваліфікації професорського складу університету. Так розпочався найважливіший, по суті, перший етап в історії Українського вільного університету, переведення якого з Відня до Праги – центру слов'янської культури та науки – сприяло його плідній діяльності до 1945 р.

Третій розділ – «Перетворення УВУ в Празі в Університет західноєвропейського зразка» – найбільш обсяговий по хронології: він охоплює період з 1921 по 1945 рр. Необхідно погодитися з думкою автора монографії, що «діяльність УВУ в Празі мала непересічне значення для розвитку української науки, освіти і культури та їх репрезентації у світі». Дослідник детально проаналізував внутрішній устрій і організацію УВУ в Празі, його матеріальне становище, професорсько-

викладацький склад університету та його педагогічну діяльність, наукову і культурно-освітню діяльність УВУ, простежив основні віхи життя і діяльності українського студентства.

Серед викладачів УВУ зустрічаємо імена видатних українських вчених О.Колесси, В.Біднова, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, С.Рудницького, І.Панькевича, В.Щербаківського, Д.Антоновича та багатьох інших. В 1939–1945 рр. викладачем, а згодом ректором УВУ працював видатний закарпатоукраїнський культурно-освітній і громадсько-політичний діяч, президент Карпатської України Августин Волошин. До цього йому було присвоєно звання почесного доктора права.

Чіткими і розважливими є висновки С.В.Віднянського. «Український вільний університет, – пише вчений, – був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше потрібний. Але сталося так, що протягом майже чверті століття (1921–1945) місцем його перебування стала Прага, де він тривалий час лишався єдиним українським університетом в світі, хоч і не державним, приватним, але вільною всеукраїнською школою і водночас науковою установою. З початку діяльності в Празі УВУ перебував у центрі культурно-наукового життя української еміграції в Чехословаччині».

Необхідно погодитися з висновком автора, що УВУ «успішно виконав поставлені на нього завдання, здобув авторитет й міжнародне визнання».

В додатках до монографії поміщено «Звернення Ради університету до Президента Чехословацької Республіки Т.Масарика про дозвіл на переміщення університету з Відня до Праги та про надання йому матеріальної допомоги» від 17 березня 1921 р. та уривок із спогадів Миколи Неврлого (УВУ – база незалежної української науки у вільному світі (1921–1945) // Від Наукового товариства ім.Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів–Свидник, 12–15 червня 1991р.). Матеріали.– Київ–Львів–Пряшів–Мюнхен–Париж–Нью-Йорк–Торонто–Сідней, 1992. – С.209–212).

С.В.Віднянський був членом редколегії по випуску збірника документів і матеріалів «З історії міжнародних зв'язків України: наука і освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.)» (К., 1999). Він особисто відшукав, переклав з чеської мови і підготував до друку оригінальні документи з фондів ЦДВОВУ в Києві, преси та мемуарів про діяльність української еміграції в Чехословаччині. Заслуговують на увагу такі документи, як, зокрема, «Лист ради Українського громадського клубу в Празі до Міністерства закордонних справ УНР про участь в діяльності клубу представників чеської інтелігенції», «Розпорядження Міністерства шкільної й народної освіти

Чехословацької республіки стосовно літературної мови на Закарпатті», «Звідомлення ректора Українського вільного університету О.Колесси на інавгурації 1921/22 академічного року в Празі про допомогу з боку офіційних кіл Чехословаччини», «Становище і потреби Українського вільного університету в Празі», «Виставка українських друків в Празі» та ін. Ці, та деякі інші документи, дають можливість краще зрозуміти становище української еміграції в Чехословаччині та ставлення її уряду до української проблеми взагалі.

В 1998 р. вийшла з друку монографія С.В.Віднянського «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)», співавтором якої був і автор цього нарису. Перу С.В.Віднянського в ній належать два важливі розділи – «Країни Центрально-Східної Європи і українська проблема у міжвоєнний період: історіографічні аспекти» та «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині». Автор дійшов висновку, що «Україна та українське питання займали важливе місце в політиці Чехословаччини із самого початку її утворення у 1918 р. і на протязі практично всього міжвоєнного періоду, яка багато в чому відрізнялася від політики щодо української справи інших європейських держав, що зумовлювалося цілим рядом особливих обставин і факторів».

Висвітлюючи вплив різноманітних факторів, С.В.Віднянський цілком справедливо звернув увагу на погляди

одного із засновників ЧСР, її першого президента Т.Масарика. Саме його прихильне ставлення до України «вирішальним чином спричинилося до проведення чехословацьким урядом, попри всі тактичні зигзаги й вимушену міжнародними обставинами еволюцію, в цілому досить реалістичної та конструктивної політики щодо українських справ, яка в той же час не розходила з національно-державними інтересами ЧСР».

Автор дав оцінку стосункам між урядами ЧСР з одного боку, і урядами УНР, ЗУНР, пізніше УРСР. Необхідно погодитись з твердженням дослідника, що після втрати Україною незалежності, радянсько-чехословацькі відносини послабилися. Що стосується СРСР, то йому в зовнішньополітичній доктрині чехословацького уряду відводилася другорядна роль. Значну увагу приділяє автор також проблемі включення Закарпаття до складу ЧСР.

Оцінюючи вклад української еміграції в розвиток культури і освіти Чехословаччини, С.В.Віднянський відзначив: «Українські емігранти віддячили своїх гостинних господарів найкращим чином: вони принесли з собою найбагатше придане – духовний світ рідного народу і залишили багатющу спадщину, аналіз якої свідчить про величезні втрати, що понесла Україна. Ця спадщина складається не лише з наукових досягнень, яких українські емігранти здобули майже у всіх галузях науки, зокрема у вивченні української культури в контексті розвитку культури інших народів, не лише з

результатів чесько-словацько-українських взаємовпливів на духовному рівні, але й із наслідків спадковості творчої праці декількох поколінь, яка проводилась та ведеться нащадками українських емігрантів 20–30-х років у Чехії та Словаччині і сьогодні по всіх цих напрямках».

З 27 серпня по 2 вересня 1998 р. в Кракові проходив XII міжнародний з'їзд славістів, на якому С.В.Віднянський виступив з ґрунтовною доповіддю «Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя» // (XII Міжнародний з'їзд славістів: Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів. Доповіді. –К., 1998). Вчений аргументовано довів, що «незважаючи на певні зміни в чехословацькій політиці щодо української еміграції в 30-ті роки (несприятливі для неї), що відбулися з цілого ряду причин економічного, політичного та міжнародного характеру і не в останню чергу через встановлення чехословацько-радянських союзницьких відносин (підписання договору про взаємну допомогу 1935 р.) та активізацію політичної діяльності українських емігрантів напередодні Другої світової війни, прони́мецьку орієнтацію окремих політичних кіл в їх середовищі, зроблене урядом ЧСР для збереження й розвитку культурного та наукового потенціалу української еміграції в 20-ті роки принесло користь не лише самим емігрантам і позитивно вплинуло на історичний розвиток українського народу в цілому, але й сприяло

розвитку чехословацької культури, науки й господарства, стало яскравою сторінкою в історії чесько-словацько-українських взаємин міжвоєнного періоду».

Висвітлення українсько-чесько-словацьких взаємин між двома світовими війнами буде неповноцінним, якщо проігнорувати роль в їх становленню і розвитку першого президента ЧСР Томаша Масарика. В працях С.В.Віднянського ця постать займає одне з центральних місць. З доповіддю «Українське питання в поглядах Т.Г.Масарика та політиці першої Чехословацької республіки» С.В.Віднянський виступив на Першій українсько-чеській науково-теоретичній конференції «Масариківські читання», яка проходила в Києві 7-8 квітня 1998р. Того ж року вийшов з друку збірник «Т.Г.Масарик і нова Європа», відповідальним редактором якого був С.В.Віднянський.

Даючи оцінку ролі Т.Масарика в налагодженні українсько-чесько-словацьких відносин, С.В.Віднянський констатував, що перший президент ЧСР «завжди підкреслював, що українське питання – не тільки мовне, а й політичне і культурне. Він трактував його, як правило, в контексті загальнослов'янського, беручи до уваги передусім його реальний зміст, життєві сили і слабкості українського руху порівняно з іншими слов'янськими народами і вважаючи, що тільки життєздатність і реальні сили кожної нації визначають її сутність. З огляду на це Т.Масарик не міг на початку ХХ ст.

увести Україну як цілком самостійну державу». Виходячи з цього, Т.Масарик був переконаний, що «політичне вирішення українського питання мало йти лише в напрямі того чи іншого державного зв'язку (самоврядування, автономія, федерація) з Росією, яка мусить щонайшвидше стати демократичною».

Зробивши аналіз праці Т.Масарика «Нова Європа», С.В.Віднянський підсумував: «Т.Г.Масарик, як і офіційні політичні кола Чехословаччини, незважаючи на симпатії до українців, не підтримував т.з. український сепаратизм, коли йшлося про Наддніпрянську Україну. Аналогічну позицію вони займали і щодо західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини: ЧСР не визнала уряд Західноукраїнської Народної Республіки. Водночас Чехословаччина тривалий час (до підписання Ризького миру в 1921 р.) не визнавала претензій Польщі на Східну Галичину, вважаючи, що остання має право на об'єднання з іншими українськими землями і також стати складовою частиною російської демократичної федерації».

С.В.Віднянський звернув увагу на той факт, що «розвиток економічних зв'язків між Чехословаччиною і Україною в цей період ускладнювався невизначеністю військово-політичної ситуації та нестабільністю на українських землях». Отже, Т.Масарик був політиком-реалістом. Однак, розумів він і інше: «Добре усвідомлюючи етнічну належність корінного населення Закарпаття – русинів-українців до українського народу, їхні історичні поривання з'єднатися з кровними братами по той бік

Карпат і все сильнішу з початку ХХ ст. проукраїнську культурно-політичну орієнтацію населення краю, чехословацькі провідники були свідомі того, що, як визнавав у своїх споминах Масарик, прилучення Підкарпатської Русі до ЧСР значно актуалізує питання про ставлення Чехословаччини до України й українського народу взагалі, активізує українську орієнтацію в її зовнішньополітичній діяльності».

Таким чином, в особі професора С.В.Віднянського ми бачимо визначного фахівця з історії українсько-чесько-словацьких відносин міжвоєнного періоду. Закономірно, що сьогодні жоден більш-менш серйозний дослідник загальноісторичної проблематики міжвоєнного двадцятиріччя не може обійтися без використання праць С.В.Віднянського, які вносять значний внесок у вітчизняну історіографію.

ІЛЛЯ ШУЛЬГА

(1921–1993)

Про відомого українського історика Іллю Гавриловича Шульгу написано вже чимало. Як правило, про нього писали статті його учні, а також колеги по спільній роботі в Ужгородському державному університеті та Вінницькому пединституті. Ілля Гаврилович належав до тих небагатьох сучасних дослідників, який набув слави ще за життя, про якого писали автори фундаментальної праці «Радянська енциклопедія історії України» (К, 1972. – Т.4). Серед вчених, які відгукнулися про наукову і педагогічну діяльність І.Г.Шульги, були професори І.Гранчак, В.Сливка, В.Задорожний, В.Ілько, В.Грабовецький, О.Довганич та багато інших. Ким же був і яке місце посідає доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка (посмертно) Ілля Гаврилович Шульга в українській історіографії?

І.Г.Шульга народився 3 серпня 1921 р. в с.Верещаках (тепер Лисянського району Черкаської області) в сім'ї селянина-бідняка. У 1940 р. з дипломом Черкаського сільськогосподарського технікуму почав працювати зоотехніком. У 1948 р. закінчив історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка. Саме під час навчання в цьому престижному вузі, молодого історика Іллю Шульгу запитав видатний український історик, учень

славетного Михайла Грушевського, академік Іван Крип'якевич. Ілля Шульга справедливо вважається одним із краших учнів свого видатного вчителя. Однак, шлях у науку молодого історика був непростим: спочатку працював вчителем, де набрався досвіду й педагогічної майстерності. Вони потім стали в пригоді майбутнього викладача університету.

Аспірантуру І.Г.Шульга закінчив у Інституті історії АН УРСР, після чого успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.» (Київ, 1954). До речі, наставниками Іллі Гавриловича в аспірантурі були відомі вчені, члени-кореспонденти АН України І.О.Гуржій, Ф.П.Шевченко, професори В.О.Голобуцький і А.О.Введенський. З 1954 р. І.Г.Шульга починає свою педагогічну та наукову діяльність в Ужгородському державному університеті. Необхідно погодитись з авторами мемуарної статті «Історія була його душею, Україна – любов'ю» В.Є.Задорожним та І.М.Гранчаком, що «ужгородський період (1954–1972) у житті вченого відіграв особливу роль». Це, дійсно, так. В Ужгороді він написав майже всі свої фундаментальні праці, а також захистив докторську дисертацію на тему «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатській Україні в період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)»

(Ужгород, 1965).

В Ужгороді І.Г.Шульга очолив кафедру історії СРСР (1958) і, як пишуть автори праці «Осередок освіти, науки, культури», присвяченій 50-річчю заснування Ужгородського державного університету, І.Гранчак, О.Довганич, В.Сливка і В.Турянця, саме з цього часу «увага до вивчення історії Закарпаття особливо посилилась. Вихованець львівської школи істориків... активно почав досліджувати маловивчені раніше питання соціально-економічної та політичної історії Закарпаття другої половини XVIII і першої половини XIX ст.». Високо оцінили наукову діяльність вченого автори першого тому «Нарисів історії Закарпаття» (Ужгород, 1993): «...дослідження І.Шульги побудовані виключно на архівних джерелах. Ілля Гаврилович був серед тих дослідників історії Закарпаття, які десятиліттями не покидали залів архівів не лише Закарпаття, але й Львова, Києва... Тематика його монографій гранично чітка – це економічні, соціальні, політичні й культурні процеси в Закарпатті другої половини XVIII – першої половини XIX ст. В дослідженнях І.Шульги широко... розкрито еволюцію аграрних відносин, роль міст як економічних, так і культурницьких центрів. На нових матеріалах висвітлюється і розвиток класової боротьби».

Перу І.Г.Шульги належать монографії «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.»

(1962), «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» (1965), «Зоря незгасна» (1986), написана в співавторстві з В.Є.Задорожним і О.С.Мазурком, «Людомор на Поділлі» (1993), «Голод на Поділлі» (1993), «Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 років» (1997), яка побачила світ вже після смерті автора. Ілля Шульга був співавтором багатьох фундаментальних колективних монографій, зокрема, «Історія селянства Української РСР», «Історія міст і сіл УРСР», «Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття» та ін. У співавторстві з іншими науковцями він видав книгу для читання з історії України. Як бачимо, І.Г.Шульга має солідний науковий доробок у монографічному плані.

У монографії «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.» І.Г.Шульга об'єктивно і аргументовано дослідив проблеми втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини, описав становище селянства і загострення класових суперечностей, розвиток міст і торгівлі на Закарпатті. Він одним із перших, на основі нових архівних документів, висвітлив запровадження урбаріїв Марії-Терезії в Закарпатті та розвиток цехів у краї. Необхідно погодитися, хоч і проминуло понад тридцять років з часу виходу праці І.Г.Шульги, з правомірними висновками автора: «Незважаючи на те, що правлячі кола Австрії всебічно

підтримували землевласників і ревно зберігали феодальний лад, всіляко перешкоджали розвиткові нових відносин, продуктивні сили Закарпаття невпинно, хоч дуже повільно, просувалися вперед. В надрах старої феодально-кріпосницької системи поступово визрівали нові капіталістичні відносини». І.Г.Шульга одним із перших почав досліджувати економічні й культурні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями та Росією в другій половині XVIII ст. Він аргументовано довів, що ці зв'язки «не припинялися ніколи». В архівних джерелах зберігається багато документів, що беззаперечно підтверджують цю думку. «Нерідко на українські і російські ярмарки приїжджали закарпатські купці та селяни, – писав І.Г.Шульга, – із Ужанської та Туринської долини селяни їздили на ярмарок в м.Турки, де продавали шкіру, гуні, полотно, вино, горілку, худобу і т.д. Однак польська шляхта чинила перешкоди в розвиткові тісних економічних зв'язків між Закарпаттям та Галичиною. Шляхетському безчинству в прикордонних із Закарпаттям районах західноукраїнських земель не було меж. Шляхтичі грабували селян, обкладали їх товари непосильним митом, забирали купців до в'язниці, били... Із Галичини та Буковини на Закарпаття завозився хліб, хміль, сіль, горілка тощо». Дослідник довів, що «торгівлею з Галичиною займалися не тільки купці, але й селяни. Торгівля селян носила переважно контрабандний характер, тому

встановити її розміри дуже важко. Комітатські суди нерідко притягали до відповідальності тих селян, які завозили на Закарпаття коломийську сіль. Закарпатські селяни та міщани вели з галичанами відповідні кредитні операції». Нерідко «жителі Закарпаття, рятуючись від тяжкого феодалного гніту, тікали в Галичину, ходили на заробітки, досягаючи іноді кордонів Російської держави».

Цікаві факти зустрічаємо в монографії І.Г.Шульги про культурні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями та Росією, які в другій половині XVIII ст. «ще більше зміцнилися». Прогресивна закарпатська молодь, як писав І.Г.Шульга, «їхала на навчання в Росію і там залишалася на постійне життя. Це І.С.Орлай, П.Д.Лодій, М.А.Балудянський, Ю.І.Гуца-Венелін та ін.». Про І.С.Орлая дослідник писав, що він одним із перших закарпатців прийшов до правильного висновку, що закарпатські українці – нащадки «киевських русичей». І.Г.Шульга зробив однозначний висновок, що «нерозривні зв'язки між братніми народами сприяли національному пробудженню закарпатоукраїнського народу». Ці думки він розвинув у колективній монографії «Зоря незгасна».

Високо була оцінена монографія І.Г.Шульги «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.». Її рецензенти – В.І.Ілько і

М.М.Лелекач відзначали, що «автор всебічно досліджує соціально-економічне життя Закарпаття, дає господарську характеристику економічного розвитку Закарпатської України... І.Г.Шульга приводить яскраві і переконливі цифри про збільшення всіх селянських повинностей протягом першої половини ХІХ ст... І.Г.Шульга детально розглядає всі форми і методи класової боротьби в Закарпатті, прослідковує систематичне наростання цієї боротьби». Не заперечуючи такої високої оцінки названої монографії, слід додати, що саме в ній І.Г.Шульга одним із перших в українській історіографії досліджував генезу і розвиток мануфактурного виробництва і промислів, показав зростаючу роль міст у соціально-економічному, громадсько-політичному і культурному житті нашого краю, простежив основні етапи економічного розвитку та господарську спеціалізацію районів Закарпаття. Висновки вченого варті на увагу й сьогодні при вирішенні соціальних і економічних проблем краю.

У статті «З історії економічного розвитку Закарпаття в першій половині ХІХ ст.» І.Г.Шульга довів, що «в цілому, на Закарпатті протягом першої половини ХІХ ст. кількість промислових підприємств зростала вдвічі, а їх валова продукція збільшилася в кілька разів. Значно удосконалювалася технологія виробництва на залізобних, хімічних підприємствах, гуральнях. На деяких промислових

підприємствах у 40-х роках XIX ст. почала використовуватися сила парової машини. В Закарпатській Україні в цей час значно збільшилася кількість робітних людей, що вийшли із середовища місцевого населення – ремісників та розореного селянства. Майже всі промислові підприємства Закарпаття в першій половині XIX ст. ще належали поміщикам та казні. Купецький капітал поки що обертався в сфері торгівлі, а в промисловість проникав поволі, бо зустрічав на своєму шляху різних перешкод, створених феодально-кріпосницьким ладом».

У колективній монографії «Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття» (1973) І.Г.Шульга опублікував розділи та окремі параграфи «Період раннього феодалізму», «Доба розвинутого феодалізму і його криза», «Відгомін буржуазної революції 1848–1849 років». До речі, він неодноразово ще звертатиметься до цієї проблеми. В 1966 р. в «Ежегоднике по аграрной истории Восточной Европы. 1964 год», виданому в Кишиневі, І.Г.Шульга опублікував статтю «Про особливості кріпосницьких відносин (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)», а в збірнику «Культура та побут населення Українських Карпат» помістив статтю «Боротьба селян Карпатського регіону проти феодально-кріпосницького і національного гніту напередодні буржуазної революції 1848–1849 рр.». Цікавила дослідника також спільна боротьба угорського і українського народів у період революції.

Даючи характеристику селянським виступам в період революції, вчений довів, що вони були стихійними. «Селяни не мали надійних союзників і керівників, – писав І.Г.Шульга, – а тому не змогли довести розпочату справу до переможного кінця. Цим скористалися дворяни і добилися від державних зборів прийняття законів, що закріплювали за ними землі, ліси, луки і пасовиська. Уряд Кошута скеровував народний рух Угорщини на боротьбу за національне визволення і цим самим послаблював її класовий характер. Селянство не одержало землі і жаданої волі, дрібний торгово-ремесловний люд міст також не добився покращення свого становища. Тому положення в країні напружувалося, народні маси готувалися до боротьби». Цікаво, що до аналогічних висновків прийшов видатний вчений і громадсько-культурний діяч України М.П.Драгоманов.

Австро-Угорська революція 1848–1849 рр. була жорстоко придушена. «В країні, – писав історик, – був встановлений кривавий режим терору. Багато видатних діячів революції були страчені. Слов'янські та інші народи Австрійської імперії не одержали обіцяної свободи. Ряд завоювань революції було ліквідовано». Однак, разом з тим, «участь народних мас в угорській буржуазній революції мала велике прогресивне значення. Революція знищила кріпацтво, розчистила шлях до розвитку більш передових нових капіталістичних відносин».

Через тридцять два роки після І.Г.Шульги до такого висновку прийшли і автори першого тому «Нарисів історії Закарпаття».

І.Г.Шульга був редактором, членом редколегії і постійним автором «Наукових записок Ужгородського державного університету». В 1956–60-х роках були опубліковані його праці «До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст.», «Втягнення феодалних господарств Закарпаття в товарно-грошові відносини в другій половині XVIII ст. (По архівах Мукачєво-Чинадіївської латифундії Шенборна)», «Втягнення поміщицьких господарств Закарпатської України в товарно-грошові відносини. Проникнення товарно-грошових відносин у селянські господарства», «З історії розвитку домашньої промисловості і ремесла на Закарпатській Україні в другій половині XVIII ст.» та інші.

Ілля Шульга був учасником численних наукових конференцій, які відбувалися в 50–60-х роках в стінах Ужгородського університету. В наукових збірниках «Доповіді та повідомлення. Серія історико-філологічна» та ряді інших, вчений опублікував десятки праць, зокрема «Розвиток промисловості на Закарпатті в другій половині XVIII ст.», «До питання про економічні і культурні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями та Росією в другій половині XVIII ст.», «Про культурні впливи Києва на західноукраїнські

землі в другій половині XVIII ст.», «Виступ ремісників в Ужгородському замку в 1777 р.», «Становище селян Закарпаття в другій половині XVIII ст.», «Соціально-економічні відносини закарпатських міст в кінці XVIII – першій половині XIX ст.», «З історії економічних і культурних зв'язків України з південними слов'янами в другій половині XVIII ст.», «Польське повстання 1830–1831 рр. і виступи слов'янського населення Північної Угорщини» та багато інших.

І.Г.Шульга був постійним автором статей на сторінках «Українського історичного журналу» – найбільш престижного видання українських істориків. В ньому побачили світ праці вченого «З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.», «З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст.», рецензії на праці О.Апанович, С.Злупка, Г.Сергієнка та багатьох ін. Високо оцінюючи рецензовану працю (Грабовецький В.В. Гуцульщина ХІІ–ХІХ століть. Історичний нарис. – Львів, 1982), І.Г.Шульга писав, що її автор «понад 30 років успішно досліджує соціально-економічне становище і класову боротьбу селян Прикарпаття XV–XVIII століть. Це стало центральною проблемою його наукових праць. Копіткий пошук архівних матеріалів, передусім фондів гродських і земських судів Руського восводства, люстрацій

королівських маєтків, селянських скарг, а також друкованих джерел дали змогу В.В.Грабовецькому докладно вивчити і висвітлити історію цього краю й боротьби гуцулів проти гнобителів». Малося на увазі, зокрема, висвітлення історії боротьби карпатських опришків на чолі яких стояв Олекса Довбуш. До цього додамо, що це була рецензія не просто професора, але, перш за все, фахівця.

І.Г.Шульга сам чимало написав про діяльність карпатських опришків. «У XVIII ст. на території західноукраїнських земель і Закарпаття, – писав історик у монографії «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.», – широко розгорнувся селянський рух народних месників – відомих опришків. Центром діяльності опришків на Закарпатті була Мараморощина, зокрема райони Рахова, Тячева і Хуста, де близько сходилися кордони Польщі, Угорщини, Молдавії та Семиграддя». В монографії «Зоря незгасна» історик детально описав діяльність опришків на Закарпатті: «В середині й другій половині XVIII століття набирає сили рух опришків під проводом легендарного Олекси Довбуша. Його загони отаборилися в Ясінях і наводили страх на гнобителів. Бойовим побратимом Довбуша був Іван Бойчук родом з Ясіня, загін якого громив панів на Закарпатті, Прикарпатті, Покутті і в Галичині. Коли в Карпатах з'явилися численні каральні загони, Бойчук

пробрався на Запорізьку Січ і організував там загін з 67 чоловік. Згодом перейшов на Правобережжя і, приснавшись до гайдамаків, продовжував боротьбу з експлуататорами». І.Г.Шульга зробив вірний висновок, що «спільна боротьба галицьких і закарпатських опришків проти феодалів була складовою частиною антикріпосницького визвольного руху на всіх українських землях». А теза про те, що «у цій боротьбі закладались і міцніли підвалини єдності між штучно розчленованим українським народом» не втратила актуальності по цей час.

Цікавили І.Г.Шульгу також угорсько-українські відносини XVIII–XIX ст. Цю проблему він піднімав у працях «Про зв'язки України і Угорщини у XVIII ст.», «З історії економічних зв'язків між Лівобережною Україною та Угорщиною в XVIII ст.», «З історії спільної боротьби угорського і українського народів в період буржуазної революції 1848–1849 рр.». Із вищесказаного видно, що серед проблем, які досліджувались І.Г.Шульгою, переважали – становище закарпатських селян, розвиток промисловості, міст, торгівлі другої половини XVIII – першої половини XIX ст., економічні, політичні та культурні зв'язки Закарпаття з Україною, Угорщиною, Румунією, Польщею, Сербією та іншими країнами. До речі, Вінницький педагогічний інститут випустив бібліографічний покажчик «І.Г.Шульга», в доборі матеріалів якого велику допомогу

надали працівники наукової бібліотеки нашого університету, в якому розпочав свою наукову діяльність І.Г.Шульга. Бібліографія праць вченого налічує понад 200 позицій.

Багатогранність інтересів вченого проявилась у спробах художньої інтерпретації історичного минулого. Йдеться про його повість «Брате мій», присвячену історії опришківського руху в Карпатах. Талант історика і публіциста переплітався із любов'ю до пісенного мистецтва. Ілля Гаврилович був глибоко закоханий в українську народну пісню і, мабуть, тому був активно-примірним учасником чоловічої хорової капели «Боян» Ужгородського державного університету.

Із вересня 1972 р. І.Г.Шульга очолив кафедру історії СРСР і УРСР Вінницького педінституту. Сюди він приніс дух академічної науки, тут продовжував розквітати його талант ученого і педагога. Він брав найактивнішу участь у роботі краєзнавчого товариства «Поділля», товариства української мови імені Т.Г.Шевченка, віддавався громадській роботі на благо незалежної України.

З початком процесів демократизації і національного відродження наукові інтереси Іллі Гавриловича значно розширилися. Особливо не давало спокою пережите у 30–40-х роках – голодомор 1932–1933 років. «Протягом усього свідомого життя, – пригадував І.Г.Шульга, – пам'ятаю про те, що із тридцяти учнів першого класу моєї рідної сільської

школи після голодомору нас живими лишилося трое: Тоня Тараненко, Микола Баденко і я. Мої товариші дитинства лежать у могилах: Петро Терещенко, Гаврило Лазебник, Олекса Данько, Параска Приблуда... Наша сім'я вижила в голодному 1933-му тільки зусиллями батьків: мати, колгоспна трудівниця, та батько-тракторист врятували чотирьох дітей. Я залишився живий, але скалічений хворобами – наслідком голодного дитинства. Тепер мені 73, я історик, і я мушу розповісти людям правду про те, чого був свідком». І він сказав їй. У 1993 р. Ілля Гаврилович видав монографію, яка, на жаль, побачила світ вже після його смерті. Причому, відомий історик написав не спогади, а справді наукову працю. «Голод на Поділлі» – така назва монографії, задум написати яку з'явився давно, і тільки заборона цієї теми не давала можливості реалізувати свої плани. «У цій книзі, – писав Ілля Шульга, – до тебе промовляють документи: офіційні (державні, партійні, статистичні) і особисті (листи, спогади). Більшість з них автор видобув з вінницьких архівів, зокрема з тих архівних фондів, які нещодавно вважалися закритими, спеціальними або секретними і де роками приховувалися від нашого народу. Документи беззаперечно стверджують, що голодомор 1932–1933 років, як і пізніший голод 1947 року, був злочином партійно-радянської влади та соціалістичного господарювання.

Для праці І.Г.Шульги характерний легкий для читання і

переконливий для розуміння стиль. «В одних роздувалися животи, – пише автор «Голоду на Поділлі», – тіло набрякло. Інші були худі, подібні до скелетів. В пухлої людини шкіра набувала темного, землистого відтінку і зморщувалася. Тому, хто не пережив голод, важко уявити усі гіркі почуття, що вчуваються у цьому слові. В голодної людини постійно смоче під ложечкою. Від того вона стає подразливою, агресивною, прагне кудись піти. Її очі, рухливі, блискучі, постійно чогось шукають, дивляться, а не бачать; вона накидається на все, що можна їсти: квіти акації, шавель, коріння, зелені фрукти. Поступово таке почуття гальмується. На якийсь час з'являється піднесений настрій, але швидко змінюється повною депресією. Зникає сміх, людину огортає смуток, їй не хочеться говорити. Вона стає байдужою до горя і радощів, втрачає почуття родинної приналежності. В сумних очах зблискують й швидко згасають іскри якоїсь надії. Голодного і виснаженого вже не цікавить зовнішній світ. Доведені до такого стану батьки піднімали руку на своїх дітей, віднімали в них їжу. Голодний організм швидко виснажується. Спочатку в ньому зникають підшкірна клітчатка, м'язи, залишається скелет, обтягнутий шкірою. Опухання також спотворює людину. Ноги як валянки, в колінах не згинаються, шкіра вкривається пухирями, вони лопають і з них витікає жовтава клейка рідина, на яку роєм сідають мухи. Пухлому

пересуватися важко. Нерідко він падає або лягає там, де звалила втома, і помирає, довго не втрачаючи свідомості». Так могла писати тільки людина, яка пережила голод...

За підрахунками І.Г.Шульги, в «17 районах Вінниччини в 1932 р. померло людей в 2,2 рази більше, ніж у 1934 р., а в 1933 р. – в 7,5 разів більше. В усій області відповідно – в 1,5 і 4,6 рази. Ще більш вражаючу картину спостерігаємо в окремих районах. Так, в Янушпільському смертність в 1933 р. була вищою, ніж в 1934 р. в 19, у Козятинському – в 10, у Липовецькому – в 8,4, у Немирівському – майже в 10, у Тростянецькому – у 8 разів. Зрозуміло, що причиною загибелі сили-силенної людей в 1932–1933 рр. був саме голод.

Вже після смерті І.Г.Шульги побачила світ його книга «Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 років» (1997). Ця книга – літопис історії подільських селян у складний період його історії. «Маховик руйнування душ українських селян набрав оберти, – відзначав дослідник, – священників заарештовували і разом із куркулями відправляли в тайгу, Сибір. Над віруючими глумилися: натягували ризи, в руки давали кропило, хреста і так під несамовитий регіт і свист ганяли по селу... Сивобороді діди намагалися наставити – та де там! «Активісти» примушували молодь і старих людей шикуватися в колону, самі ставали попереду і, розмахуючи хрестами та кадильницями, прямували до райцентру. Такі

хуліганські вчинки викликали не тільки зневагу, а й ненависть у віруючих і атеїстів, дискредитували радянську владу». Справедливо писав І.Г.Шульга, що «подільському селянину судилося пережити буремні виходи громадянської війни, грабіжницькі напади продовольчих загонів, бандитів, руїни в роки суцільної колективізації. І за все він платив своїм життям».

Працюючи у Вінницькому педагогічному інституті, І.Г.Шульга не поривав зв'язків з Ужгородським університетом. Він читав студентам спецкурси, допомагав молоді в науковій роботі, брав участь у наукових конференціях, що проходили на базі Ужгородського університету, неодноразово запрошувався головою ДЕКу історичного факультету. Під керівництвом І.Г.Шульги два викладачі історичного факультету В.Є.Задорожний і О.С.Мазурок захистили докторські дисертації, стали професорами. Пізніше вони на основі захищених дисертацій видали ґрунтовні монографії «Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях» (В.Є.Задорожний) і «Города западно-украинских земель эпохи империализма» (О.С.Мазурок). Вихованці вченого успішно продовжують почату справу дослідження маловідомих питань історії Закарпаття XVIII–XIX століть.

«І щоб ніколи не повторився голодомор, пам'ятаймо про пережите, шануймо рідну землю і всіх, хто дає їй раду, працею і

мудрістю зміцнимо нашу незалежну Україну», – заповідав Ілля Гаврилович. 9 грудня 1993 р. його не стало. «Історія була його душею, Україна – любов'ю». Ці слова написані на надгробному пам'ятнику доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча вищої школи, лауреата Державної премії України І.Г.Шульги. Ми шануємо побратима по праці, який був наставником, чуйною людиною, тим, хто вніс вагомий вклад у культурне життя Закарпаття. У післямові до одної із своїх книг, Ілля Гаврилович писав: «...життя кожної людини – безцінний скарб, тож і пам'ять про кожну людину повинна зберігатися й передаватися нащадкам». Ілля Гаврилович теж це заслужив, тож пам'ять про нього буде вічна.

ТОМАШ СОПКО

(1927–1991)

Серед провідних медісвістів Ужгородського державного університету особливе місце належить Томашу Михайловичу Сопку – учневі видатного російського історика, академіка Сергія Даниловича Сказкіна. Велика ерудиція, висока культура спілкування, знання багатьох іноземних мов принесли Т.М.Сопку заслужений авторитет і повагу серед колег та студентів історичного факультету. Як писав один із біографів вченого, Т.М.Сопко належав до покоління вчених, тісно зв'язаних з російською і європейською культурою та науковою думкою.

Народився Т.М.Сопко 13 лютого 1927 р. в с.Лалово, тепер Мукачівського району, в багатодітній селянській сім'ї. Після закінчення п'ятого класу початкової народної школи був зарахований в Мукачівську реальну гімназію, яку закінчив тільки в 1945 р. На той час чехословацький режим був замінений радянським. Восени 1946 р. Т.М.Сопко поступив на історичний факультет Ужгородського державного університету, одночасно працюючи вчителем спочатку Велятипської семирічної школи, потім Горінчівської середньої школи та ряду середніх шкіл Мукачева. Після закінчення в 1952 р. університету Т.М.Сопка призначили директором Солотвинської семирічної школи з угорською мовою навчання,

а в 1956 р. – директором Солотвинської середньої школи. На цій посаді він пропрацював до 1960 р. Цей рік виявився переломним в долі молодого педагога. Він поступив до аспірантури Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, де під керівництвом академіка С.Д.Сказкіна почав працювати над написанням кандидатської дисертації. Його вчителями були відомі вчені Є.В.Гутнова, Ю.М.Саприкін, В.В.Самаркін, В.П.Шушарін. 24 червня 1964 р. на засіданні секції вченої ради історичного факультету МДУ Т.М.Сопко блискуче захистив дисертацію на тему «Аграрні відносини в Закарпатті в XVI–XVII ст.». Його опонентами виступили професор В.М.Лавровський і науковий співробітник Інституту історії АН СРСР В.П.Шушарін. Дисертація була написана на матеріалах Мукачівської і Чинадіївської доміній, що були великими феодалними помістями середньовічної Угорської держави. Автор детально зупинився на історіографії джерелознавства досліджуваної ним проблеми, вивчив стан сільського господарства доміній, проаналізував виробничі відносини і суспільно-правове становище всіх категорій сільського населення, простежив процес закріпачення селянства. Т.М.Сопко приділив значну увагу формам і методам феодалної експлуатації селянства, антифеодалним повстанням 1630–1631 і 1696 рр., які вибухнули на території Північно-Східної Угорщини.

З 1963 р. Томаш Михайлович на викладацькій роботі в Ужгородському державному університеті. Спочатку працював викладачем кафедри іноземних мов, а після захисту кандидатської дисертації його було обрано завідуючим кафедрою гуманітарних дисциплін Виноградівського загально-наукового факультету. В 1967–1975 рр. Т.М.Сопко два рази обирався деканом згаданого факультету. З 1978 р. і до останніх днів життя (помер 22 червня 1991 р.) працював на посаді доцента кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та історіографії.

В центрі нашого дослідження будуть історичні погляди Т.М.Сопка. Хоча він не відносився до плодovitих вчених, однак його праці були написані на високому науково-академічному рівні і, безперечно, становлять значний науковий інтерес. Вони є помітним внеском у розвиток вітчизняної медієвістики.

В 1977 р. у видавництві «Наука» побачив світ двотомник «История средних веков» під редакцією академіка С.Д.Сказіна. Розділ «Угорщина, Трансільванія, Молдавія і Валахія в XVI ст. – першій половині XVII ст.» Т.М.Сопко написав у співавторстві з Ф.А.Гракулом. Дослідник висвітлив такі питання, як «Селянське повстання 1514 р.», «Падіння Угорської держави», «Угорські землі під османським ігом», «Боротьба угорського народу проти османського панування»,

«Угорські землі під владою Габсбургів», «Реформаторський рух в Угорщині», «Народні рухи», «Культура Угорщини після втрати політичної самостійності».

Даючи загальну характеристику Угорщини початку XVI ст. дослідник відмітив, що «поряд із загальним наростанням феодалної реакції» мала місце також політична анархія. Посилення феодалного гніту призвело весною 1514 р. до великого в історії Угорщини селянського повстання під проводом Д.Дожі. Повстання охопило майже все королівство. Головні сили повсталих успішно пройшли через Альфельд, форсували Тису, розгромили армію Іштвана Баторі і блокували Темешвар. Однак, операція затягнулася, а війська трансільванського воєводи Яноша Запольяї, які прийшли на допомогу угорським військам, розгромили повстанців. Д.Дожа був страчений. Т.М.Сонко детально описав репресії угорських властей по відношенню до повстанців, довівши, що «селяни, як і міська біднота, перетворились у безправну масу, що знаходилась у підпорядкуванні в панів».

Після поразки під Мохачем в 1526 р. Угорська держава втратила свою незалежність, розпалася на частини і стала легкою поживою турків і Габсбургів. Перебування угорських земель під владою Османської імперії характеризувалося безжалісним соціальним, національним і релігійним гнітом. До кінця XVI ст. руйнування продуктивних сил досягло

катастрофічних розмірів. Запустили тисячі сіл, обезлюднилися цілі райони. Однак, угорський народ продовжував боротьбу проти окупантів. Т.М.Сопко яскраво описав бої 1566 р. біля Сігетвара, захисники якого протягом багатьох тижнів відбивали напади турків. Не легшим було становище угорських земель в складі Габсбургів. Посилився реформаторський рух. Ідеї Лютера, Цвінглі, Кальвіна та інших реформаторів знайшли в Угорщині сприятливий ґрунт. В середині XVI ст. на переважній частині Угорщини найбільше розповсюдження набув швейцарський напрям кальвінізму. Він розповсюджується аж до останньої третини XVI ст. Т.М.Сопко проаналізував розвиток угорської культури після втрати політичної незалежності, зробивши при цьому висновок, що «в умовах важкого іноземного гніту, коли угорські феодалі і католицьке духовенство, зрадивши інтереси батьківщини, вступили в союз з Габсбургами, головним носієм і захисником національної культури і виразником інтересів всієї країни були широкі маси народу».

Ще в 1965 р. Т.М.Сопко опублікував змістовну працю «До питання про правове становище селянства на Закарпатті в XV–XVI ст.», в якій поставив завдання висвітлити економічне і правове становище поселень Закарпаття, заснованих на німецькому і волоському правах. Історик переконливо довів, що «переважна більшість гірських сіл Закарпаття була

заснована на волоському праві, яке в певному розумінні було модифікацією німецького права. Різниця між поселеннями на німецькому праві, з одного боку, і волоському – з другого, впливала тільки з роду заняття населення. В гірських поселеннях, де головним заняттям було скотарство, панувало волоське право, в селах же низинних, де переважало землеробство – німецьке право» (Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції УжДУ. Секція історична (загальна історія та історія СРСР). – Травень 1965 р. – Ужгород, 1965. – С.37–38).

Т.М.Сопко цілком слушно відмітив, що «оскільки колонізаційний рух в XIV і наступних трьох століттях охоплював переважно гірські райони Закарпаття, оскільки переважна більшість сіл створювалась на основі волоського права», найдавнішою пам'яткою якого є грамота королеви Єлизавети, видана в 1364 р. «волохам» дев'ятьох привілейованих сіл Березької Крайни, які належали до Мукачівського замку. Вчений також проаналізував грамоту Єлизавети 1466 р., урбарії Чинадївської домінії 1567 і 1570 рр. Він довів, що «освоєння нових земель здійснювалось двома методами: шляхом внутрішньої і зовнішньої колонізації. Прикладом зовнішньої колонізації може служити Березька Крайна, внутрішньої – села Страбичево, Куштановиця, Обава, Ризниця, Ясіня, Косівська Поляна, Требушани, Дубове,

Калини, Синевир, Голятин, Тюшка і десятки інших сіл Верховини». Внутрішня колонізація здійснювалась тільки за рахунок місцевого, переважно українського населення старих общинних сіл. Що стосується зовнішньої, то, на думку Т.М.Сопка, «зовнішній елемент не відіграв у колонізації Закарпаття скільки-небудь значної ролі». Підсумовуючи величезний джерельний матеріал, дослідник констатував, що в XVII ст. продовжувався двоєдиний процес, викликаний розвитком панщинного господарства: з одного боку, на фоні загального зубожіння селян відбувався процес їх економічної диференціації, з другого – продовжувався процес злиття всіх прошарків і груп сільського населення в єдину безправну закріпачену масу.

Ці, та деякі інші питання, Т.М.Сопко піднімав у статті «Угорське законодавство XVI століття про закріпачення селян» (Вестник Московского университета. Серия IX. История. – 1963. – С.64–77). На відміну від розвинутих в економічному відношенні країн Західної Європи (Нідерланди, Англія, Франція, частково Німеччина), в яких швидко розвивалися капіталістичні відносини, історичний розвиток Угорщини загальмувався. Це не могло не вплинути на розвиток сільського господарства. Причина цього, – як вважав Т.М.Сопко, – полягала в тому, що «товарно-грошові відносини відкривали дорогу до ринку не стільки для селянського

господарства, скільки для великого феодалного господарства». Починаючи з другої половини XVI ст. в західних, а потім і інших районах Угорщини швидко створюються відносно великі доменіальні господарства, які зумовили введення необмеженої панщини і встановлення «вічного» закріпачення.

Т.М.Сопко аргументовано довів, що угорська доменіальна система не мала «нічого спільного з капіталістичною системою», бо, «по-перше, переведення селянських утримань в доменіальне господарство не набуло широкого розмаху і було порівняно рідкісним явищем; по-друге, воно мало в кінцевому рахунку збереження і розширення, хоч і в особливій формі, феодалного способу виробництва». Правове обґрунтування кріпацтва в Угорщині одержало своє класичне вираження в таких документах, як VII декрет 1514 р., Трипартіум, закон 1608 р. і деяких інших постановках державних зборів XVI–XVII ст. Дослідник писав, що, незважаючи на жорстоке придушення селянського повстання 1514 р. під керівництвом Д.Дожі (знищено 50 тис. чол.), угорський уряд змушений був визнати, що прийшов час вирішити селянське питання. Цьому і було приурочено засідання державних зборів 18 жовтня 1514 р. В преамбулі закону констатувалося, що «стани розробили такі статті, при допомозі яких можна відновити порядок, забезпечити велич країни, відвернути будь-яку загрожуючу

небезпеку і повернути для всіх порушений цим часом спокій і безпеку». Окремі статті закону 1514 року передбачали жорстоку розправу над учасниками повстання, створювали спеціальні комісії, які повинні були розслідувати на місцях вчинену дворянам шкоду тощо. Т.М.Сопко довів, що згідно з цим законом, на території країни вводилися єдині грошові, натуральні і панщинні повинності селян, визначалися порядок і строки їх виконання. Однак, вони так і не встановлювали максимум грошової плати. Хоча стаття 16 і встановлювала єдину для всієї країни панщину – один день на тиждень, однак феодалі нерідко її порушували, значно збільшуючи розміри. Детально проаналізувавши всі основні статті договору 1514 р., Т.М.Сопко підсумував: «Закон... був прийнятий одногосно, але це не означає, що всі його положення в однаковій мірі виражали інтереси всіх прошарків і груп пануючого класу. Що стосується репресивних мір проти заколотників-куруців і загальних положень про феодалні повинності селян, то інтереси всього класу феодалів-магнатів, середнього і дрібного дворянства – були єдиними. Однак в питанні про форми і ступені закріпачення селян точки зору різних прошарків пануючого класу дещо розходились». Великі землевласники були проти необмеженого закріпачення, а дрібні і середні дворяни вимагали встановлення такого порядку, який би повністю виключав будь-яку можливість переходу, тобто

встановлення абсолютного закріпачення. Це пояснювалося тим, що в цей час експлуатація селян в середніх і дрібних феодальних господарствах була більшою, ніж у великих, і селяни в умовах вільного переходу масами покидали своїх господарів і переселялись на землі магнатів в надії знайти деяке полегшення свого важкого становища.

Т.М.Сопко відмічав, що закон 1514 р., «відображаючи в цілому інтереси всього пануючого класу, явився ідеальним вираженням правових, політичних і економічних інтересів середнього дворянства». Права феодалів закріплювали статті Кодексу 1517 р., згідно з якими селянам заборонялося переходити від одного магната до іншого. «Тріпартіум» Вербейці, – писав Т.М.Сопко, – який кінцево сформулював основи кріпосницької системи, став правовою основою, надбудовою феодального базису пізнього середньовіччя». Такий стан справ протримався в Угорщині протягом трьох століть».

Після поразки Угорщини в 1526 р. під Мохачем, феодали пішли на певні поступки (відміна закону про повне закріпачення селян і відновлення права вільного переходу у відповідності з старими порядками, які існували до 1514 р.). Селянське питання неодноразово обговорювалось на засіданнях зборів, однак протягом 1556–1608 рр. не відбулося жодних змін. Нарешті, державні збори 1608 р., відмовились

регулювати питання про перехід селян і всі законодавчі права в цьому питанні належали дворянським комітетам. Виходячи з цього, необхідно погодитись з думкою Т.М.Сопка, що «селянство було віддано повністю у владу своїх феодалів».

Заслуговує на увагу стаття Т.М.Сопка «Еволюція феодалної ренти на Закарпатті XVI–XVII ст.», в якій історик зробив спробу висвітлити основні тенденції аграрного розвитку Закарпаття і дав у загальних рисах картину розвитку феодалної ренти. Аналіз джерел дав можливість Т.М.Сопку стверджувати, що «причиною обезземелення селянства на Закарпатті наприкінці XVI–XVII сторіч було не пряме захоплення землі феодалами, а збільшення кріпосницької експлуатації. Джерела показують, що головною тенденцією аграрного розвитку Закарпаття, було не обезземелення селян (хоч цей процес і мав місце) і тим паче не експропріація, а, навпаки, – наділення і прикріплення до землі, тобто апропріація селянства».

Протягом XVI–XVII ст., – вважав історик, – «феодали привласнювали додаткову працю селян у формі натуральної, грошової та відробіткової ренти». На перший план поступово висунулась панщина. У зв'язку з тим, що основна маса сільськогосподарської продукції вироблялась в селянських господарствах, «феодали були зацікавлені в збереженні високої натуральної ренти, головним чином, зерном, худобою, вином,

маслом, тобто тими продуктами, які користувалися підвищеним попитом на ринку». Т.М.Сопко доводив, що «протягом XVII ст. грошова рента невпинно зростала, але, внаслідок знецінення грошей, її реальна вартість істотно не підвищувалась, тому окремі феодали прагнули повернутися до натуральної форми ренти» (Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції. Серія історичних наук. – Ужгород, 1966). Т.М.Сопко справедливо вважався знавцем історії селянської общини в Закарпатті. Цій проблемі він присвятив статтю «До питання історії общини на Закарпатті в період середньовіччя» (Матеріали XXI наукової конференції Ужгородського державного університету. Серія історична. – К., 1967. – С.218–222). «Уже в період проникнення на Закарпаття угорців, – писав дослідник, – основою соціально-економічних відносин місцевого слов'янського населення була землеробська або сімейна община з характерним для неї осілим землеробством і пануванням переложної системи». В такій общині зберігалась колективна власність на землю, хоча оброблювання землі велося окремими сім'ями, між якими була поділена земля. Всі члени общини були рівними між собою, володіючи однаковою частиною у кожному полі. Орний наділ, виноградник, ліс, пасовища, пустирі, річки, озера, місце полювання і рибної ловлі були общинною власністю. Т.М.Сопко довів, що в другій половині XVI ст. «землеробська община внаслідок спонтанного

розвитку розкладалася і перейшла в свою останню фазу – сусідську общину, в якій уже і орна земля стає приватним спадковим володінням окремих общинників». Хоча, необхідно відмітити, що община залишала за собою свої старі права на цю землю.

Історик детально зупинився на структурі общини, вищим органом якої були загальні збори всіх її членів – громади. Вони, в свою чергу, обирали своє представництво – старосту і присяжних, які повинні були охороняти інтереси общини. Однак становище різко змінилося з кінця XVI ст., коли община перетворилася в засіб влади феодала на селі. «На території Закарпаття, – відзначав Т.М.Сопко, – община існувала до падіння кріпосного права. Лише наприкінці минулого століття (XIX ст. – М.В.) вона повністю розклася. Те, що залишилося від общини, стало в епоху бурхливого розвитку капіталізму анахронізмом, який гальмував суспільно-економічний розвиток села». Т.М.Сопко дав глибокий аналіз ролі тваринництва в господарстві закарпатських селян. Саме воно «відіграло важливу роль в орному землеробстві, мало велике значення в освоєнні нових земель, а також у відновленні врожайності землі. Тільки завдяки наявності значної кількості худоби стали можливими дво- і трипільна системи землеробства. Ще важливішу роль відіграло тваринництво в житті населення гірських районів, де воно було головним

засобом існування» (Тваринництво в Мукачівській та Чинадіївській домініях у XVI–XVII ст. // Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції працівників загальнонаукового факультету Ужгородського державного університету (Травень 1964 р.). – Ужгород, 1964. – С.82–88). У другій половині XVII ст. у цій важливій галузі господарства спостерігався занепад, який призвів до того, що кількість великої рогатої худоби зменшилася в чотири рази.

Давніми галузями сільського господарства низинних районів Закарпаття вже у XIII–XIV ст. були виноградарство і садівництво, розвиток яких відбувався в основному за рахунок розширення площ. Т.М.Сопко довів, що центром виноробства було Берегово, Мукачево, Вари, Косино і Мужієво. В цих містечках майже 40% населення було зайнято виноградарством, а 39% займалося як виноградарством, так і хліборобством. Майже все вино, вироблене в місцевих господарствах (біля 20%) і більша частина вина середнянських господарств (біля 33%) споживалась на місці самими виробниками. Частину свого вина могли продати середнянські господарства (біля половини), але головним виробником товарного вина були багаті селяни, їх виробництво було майже цілком розраховане на ринок. Це також стосується і садівництва. Як писав Т.М.Сопко, «панські сади та городи не тільки забезпечували внутрішні потреби господарства, але й

повинні були давати товарну продукцію» (Розвиток виноградарства і садівництва на Мукачівщині та Берегівщині в XVI–XVII ст. // Тези доповідей та повідомлення до XVIII щорічної наукової конференції Ужгородського державного університету. Серія історичних наук. Кафедра історії СРСР (квітень 1964 р.). – Ужгород, 1964. – С.71–77).

У 1989 р. Т.М.Сопко у співавторстві з К.К.Шовшом опублікував статті «Початок боротьби проти турецької агресії. Розвиток централізованої держави в другій половині XV ст.» і «Розвиток феодалізму в Угорщині з середини XIII і до XV ст.». Основні праці Т.М.Сопка з різноманітних проблем історії Угорщини зафіксовані в бібліографічному покажчику «Хунгарология в Ужгородском государственном университете» (Ужгород, 1990. – С.125). Перу Т.М.Сопка також належить ґрунтовний нарис «Виноградово», поміщений на сторінках фундаментальної колективної праці «История городов и сел Украинской ССР, Закарпатская область». – К., 1982. – С.186–198.

Із вищесказаного видно, що Т.М.Сопко вніс значний внесок у вивчення історії Закарпаття XV–XVII ст. взагалі, та історії селянства краю, зокрема. Незважаючи на те, що переважна більшість праць була опублікована в 60-х роках, однак не втратила своєї наукової цінності й актуальності по цей день. Т.М.Сопко назавжди залишиться одним із найавторитетніших медієвістів в історії Ужгородського державного університету.

ВАСИЛЬ МАРКУШ

Глибоким знавцем соціально-економічного, політично-правового і культурного розвитку Мараморощини справедливо вважається В.М.Маркуш. В 1974 р. він захистив кандидатську дисертацію «Соціально-економічні відносини і класова боротьба в північно-східній Угорщині і в Закарпатті в XIV–XVII ст. (по матеріалам Мараморощини)», в якій узагальнив наукові пошуки попередніх років.

Грунтовний аналіз архівних джерел дозволив В.М.Маркушу констатувати, що «якщо західна і південна частини Закарпаття (Ужанська, Бережська і Угочанська жупи) в економічному відношенні були більш розвинуті, то східна частина Закарпаття, переважно Мараморощина, де в основному були гори і ліси, дещо відставала в економічному відношенні, мала певну специфіку в соціальному і політичному устрої. До того ж влада угорських феодалів кінцево зміцнилась на Мараморощині тільки на початку XIV ст.». Протягом XIV–XV ст. «марамороські феодали Драги... мали в своєму володінні на Мараморощині та за її межами 44 села, Перенії – 117, Довгаї – 18, Урмезеї – 27, Білкеї-Їлошваї – 24 села, магнат Чебі-Погань володів більшою частиною Тересв'янської, а вільхівські Татули (Мигалко) – селами Тересв'янської долини».

Дослідник переконливо довів, що внаслідок численних податків, зокрема дев'ятини, селянство розорювалось. Однак,

на збідніння марамороських селян також негативно впливали й інші фактори. В.М.Маркуш відзначав: «Починаючи з 1543 р. територія Мараморощини разом з десятьма східними комітатами Угорщини під назвою Парціум увійшла до складу Трансільванського князівства і перетворилась, таким чином, у поле битв між угорськими феодалами-протестантами і австрійськими Габсбургами-католиками за політичну гегемонію. Як відомо, ця боротьба закінчилася тільки в 1606 р. релігійним компромісом. З 1671 р. вводиться систематичне розквартирування австрійських військ на Мараморощині. Протягом всього XVII ст. Мараморощина продовжувала залишатися ареною жорстокої боротьби між угорськими феодалами, австрійськими іредентами і турецькими завойовниками». Великим лихом для населення були постійні турецькі і татарські набіги, під час яких міста і села Мараморощини піддавалися безжалісному пограбуванню.

В.М.Маркуш аргументовано довів, що наприкінці XVI і на початку XVII ст. у зв'язку із зростанням товарно-грошових відносин і експорту худоби на зовнішні ринки в Мараморощині з'являється прошарок населення – куркульство. Автор наводить їх прізвища. Так, зокрема, Пилип Надь із Вишньої Руни в 1600 р. мав 221 голів худоби. Це також свідчило про розшарування селянства Мараморощини.

У 1952 р. В.М.Маркуш опублікував змістовну працю

«Селянська війна в Угорщині і Закарпатті в 1514 році». «Селяни, солекопи, міська біднота і дрібне дворянство Мараморощини, – відзначав історик, – активно відгукнулись на виступи селян Угорщини. Вони атакували замок Ньялас (Королево), пройшли через Угочську жупу і спустошили село Вари Бережської жупи. Проти них були кинуті дворянські загони Іштвана Вербеці і Габора Перені, які придушили виступи повстанців Мараморощини». Вчений детально зупинився на наслідках війни 1514 р. для населення регіону. Після її поразки, «угорські магнати жорстоко розправились над повстанцями. В містах і селах були повішені сотні активних учасників повстання. Міста Хуст, Вишково, Тячево, Мараморош-Сигіт, Довге Поле, Солотвино та інші за участь у повстанні протягом двох років повинні були сплачувати контрибуцію, за рахунок якої нагороджувались гнобителі селян». В економічному відношенні перемога феодалів на початку XVI ст. і повне закріпачення селян послужили основою «другого видання кріпосного права». Необхідно погодитись з твердженням В.М.Маркуша, що «це означало перемогу і утвердження панщинно-доменіального (фільваркового) господарства, яке деградувало перед лицем прогресуючої західноєвропейської економічної системи з домінуючою найманою робочою силою і грошовою рентою».

В. М.Маркуш звернув увагу на посилення в XVI–XVII ст.

руху марамороських опришків, які «у співдружності з місцевим селянством, молдавськими і трансільванськими гайдуками нападали на маєтки феодалів, спалювали і вбивали ненависних пригноблених». Автор справедливо відмітив, що значний вплив на активізацію антифеодальної боротьби зробила визвольна війна українського народу 1648–1654 років під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Почастішали дії опришків, більш масовими були виступи селян. Міркування В.М.Маркуша підтверджуються працями відомого дослідника історії карпатських опришків Володимира Грабовецького, перу якого належить спеціальна праця «Олекса Довбуш на Закарпатті». В.В.Грабовецький відзначив, що в XVII ст. «на території Березького, Марамороського і Угочанського комітатів активно діяли повстанські загони на чолі з опришківськими ватажками Іваном Пинтею, Федором Бойком, Іваном Пискливим. В 70-х роках XIX ст. відновив опришківські дії останній ватажок опришків Микола Драгирук. Невдовзі його спіймали, судили і повісили в 1878 р. Так припинив своє існування рух карпатських опришків. Він зародився на початку XVI ст. і наводив жах на панів аж до 70-х років XIX ст.

Хоча в центрі уваги В.М.Маркуша знаходилася переважно історія Мараморощини XV–XVII століть, однак він неодноразово звертався також до більш ранніх подій. В статті

«Деякі питання історії Мараморощини феодально-кріпосницької епохи (XI–XVI ст.)» вчений відзначав: «Відомо, що в X–XI століттях по обидва схили Східних Карпат жило східнослов'янське плем'я білих хорватів, яке складало західний політичний кордон Київської Русі. До кінця 20-х рр. XI ст. Закарпаття належало до Давньоруської держави. 1018 р. червенські міста захопили поляки і перервали політичні зв'язки Закарпаття з Київською Руссю. В XII ст. Закарпаття входило до складу Галицько-Волинського князівства. В умовах татарського панування у Східній Європі, Мараморощина залишалась, правдоподібно, вільним самостійним слов'янським князівством на південних схилах Східних Карпат, була укріпленим форпостом східного слов'янства на його західних кордонах в боротьбі проти експансії німецько-угорських феодалів. На початку XIV ст. після довготривалого опору місцевого слов'янського населення, угорським феодалам вдалося підкорити населення Мараморощини, хоч старі слов'янські традиції і звичаї жили серед марамороських українців до кінця середньовіччя».

Отже, в працях В.М.Маркуша знайшли відображення і ґрунтовне висвітлення складні проблеми історичного розвитку Мараморощини в XI–XVII століттях.

ІВАН ГРАНЧАК

(1927–2000)

У наукових колах України та сусідніх країн добре відоме ім'я доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча освіти України, академіка Міжнародної слов'янської академії наук Івана Михайловича Гранчака. Понад 40 років він відпрацював на історичному факультеті Ужгородського державного університету, а від 1996 р. очолював Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України і як педагог за сумісництвом працював в Ужгородському державному інституті інформатики, економіки та права. Перу професора І.М.Гранчака належить близько 500 наукових, науково-популярних і методичних праць. Головна тема його досліджень – це історія країн Центральної Європи (Словаччина, Чехія, Угорщина), історія Закарпаття. На початку 2000 р. визначного вченого не стало. В 1997 р. автор цієї книги взяв інтерв'ю в професора І.М.Гранчака, яке було опубліковане в монографії «Професор Іван Гранчак (До 70-річчя від дня народження)». – Ужгород, 1997. – С.7–37. У цьому виданні наводимо його повністю.

М.В. Іване Михайловичу! Ми поруч працюємо в університеті, в наукових закладах. Багато читали про Вас, про Ваш шлях в науку. Але чимало питань з Вашої творчої

біографії, яка деякою мірою може бути повчальною, маловідомі. Маючи нагоду розмовляти з Вами перед 70-річним ювілеєм, хотів би запитати: «Коли, як, при яких обставинах Ви зробили крок назустріч науці?».

Про свій шлях у науку тяжко говорити, бо тут було більше стихійного, як осмисленого. Частково я уже писав про це в газетних статтях «Університет в мосму житті» (Новини Закарпаття. – 1995. – 30 вересня, 3, 10, 12 жовтня) з нагоди 50-річчя Ужгородського університету. Прошло два роки і мені виповнюється 70 років. Прожите велике і нелегке життя. Не соромлюсь, що став 70-річним дідусем, одним із старіших учених-істориків Закарпаття і радо поділюся з Вами, молодими істориками, досвідом свого творчого життя, охоче згадаю, як я став істориком, педагогом, вченим з двома вищими дипломами – доктора історичних наук і професора.

На формування людини завжди впливає безліч факторів. Але вирішальними є родинна обстановка, створені об'єктивні умови і оточення, в якому людина росте, формується.

Я хотів би розпочати з родинного оточення, бо тут закладалися ті камені, ті фактори, які становлять фундамент усієї людської надбудови. Що дитина візьме від батьків – любов до праці, рідної оселі, краю, мови, повагу до старших, уміння спілкуватися з людьми, віру в Бога, чесність, сумлінність або їх антиподи, – вона пронесе це через все своє життя. Набуті в

родині риси, хороші чи негативні, в житті можуть, звичайно, змінюватися. Але суть їх залишається визначальною і проявляється в характері людини.

З висоти 70-річчя я все більше усвідомлюю, що на життєвому шляху, а він був нелегким, я все більше відчував силу тих факторів, які закладались в родинній обстановці Михайла Юрійовича Гранчака та Марії Іванівни Варги, в якій я народився 7 жовтня 1927 року. Батько і мати закінчили початкову школу, але були добре освічені: вміли не лише читати і писати по-руськи (українськи), але вміли читати молитви на старослов'янській мові, обоє знали усну і письмову угорську мову. Батько розмовляв (слабо, правда) німецькою, а мати єврейською мовою (вона працювала у багатих євреїв і вивчила, як говорять, кухонну єврейську мову).

Мовна обстановка родини, безперечно, вплинула на мене. Коли батько і мати хотіли «посекретничати», то розмовляли угорською мовою. Я страшно хотів знати, про що вони говорили. І почав вивчати мову. Добре, що по сусідству проживала дружина нам родина угорця Ш.Ороса. Від дітей я також учив угорську мову. В IV–V класах я вже трохи знав мову і сімейні секрети батьків відпадали.

Отже, родина дала початки для вивчення мов. Дуже шкодую, що я не зміг збагатити цю традицію і досконало вивчити кілька мов. Та все ж знаю рідну українську мову з

домішками давидківського діалекту, люблю і знаю російську мову, знаю угорську, словацьку, чеську і, користуючись словником, читаю англійською мовою.

Батьки були землеробами. Володіли близько 2 га землі. Це ясно, що були сільськими батраками. Дітей мати народила 11, а вижили 5: чотири хлопці і одна дівчина. Останній брат, Василій, народився, коли мені було 20 років і я вже збирався женитися. Із врожаю 2 га нам вистачало картоплі при доброму врожаю, квасолі, капусти і хрину. Хліба ніколи не вистачало: завжди з березня до серпня купували, або позичали. Хліб пшеничний їли 3-4 рази в рік: на різдво, паску, храм церкви та ще з якоїсь сімейної нагоди. Мати працювала на землі, а батько батракував, підробляв. Так родина і жила. Дуже тяжко було. На голові у батька, крім п'яти дітей, ще й борг висів. Тому і мати, і батько дуже багато працювали. З дитинства і мене до праці привчили. З 14 років я з батьком не тільки орав, копав, косив, але і в найми ходив. Батько був теслярем. Ми робили огорожі, сарайчики зводили, підводи ремонтували. Кому що потрібно було.

Отже, батьки прищепили любов до праці. Вимагалось не тільки зробити, але і якісно все провести. Коли з батьком працював, то придивлявся до кожного кроку і коли не так зроблю, то слідувало не тільки усне зауваження, але й покарання. Любов до праці, яку прищепили батьки, я проніс

через усе життя. Керувався лозунгом: що можна зробити сьогодні, не відкладай на завтра. Якщо працюєш, так працюй добре, а не просто відпрацьовуй, збувай час.

Мені уже 70 років, час би відпочивати, але роботу я дуже люблю. Жодного дня не пропускаю без роботи. І не тільки тому, щоб гроші заробити. В праці маю моральне задоволення. Я і досі пригадую, як радів результатам своєї праці батько! Мати також була і сильною, і дуже працьовитою.

Від батьків я успадкував і повагу до людей, і щире ставлення до них. Моя мати була бідною, в родині всього не вистачало, але були і жебраки, ще бідніші від неї. Вона брала від свого рота, від рота своїх дітей, а біднішим давала, ділилася з ними. Батько також був щирою людиною, мав багато друзів, готовий був з ними усім ділитися. І йому дуже багато допомагали колеги. Через усе свідоме життя я проходив разом з добрими людьми. Я прагнув допомагати людям, які до мене звертались, і мені відповідали тим же. Я жив і продовжую жити серед людей і з людьми. Бувають і складності у взаємовідносинах, але ширість і доброта все ж переважають.

Від батька я багато дізнався про своє рідне село Нове Давидково, про місто Мукачево, про все Закарпаття. Батько був добрим знавцем історії, зокрема історії релігії та географії. Він учасник двох світових війн. В період першої світової війни був на італійському фронті, а в другу світову війну працював

три роки в таборах. Служив в австро-угорській армії, в чехословацькій і в угорській в 1939–1940 рр. Батько багато знав, чимало пережив і мені про все розповідав. Це викликало у мене інтерес до історії.

У національному відношенні батьки мало що дали. Батько і мати, як і дід, і баба, вважали себе русинами. Я також засвоїв від них поняття русин, хоч не знав, що воно означає. Батько часто говорив про Росію, її казкові багатства, але про долю України нічого не знав і мені не говорив. Отож, в школу я поступив як син русина.

В с.Нове Давидково я закінчив сім класів. Про науку й навчання і не мріяв, бо умов не було. Лише під впливом агітації учителів батьки погодилися, щоб у 1941 р. я поступив у горожанську школу в Мукачеві, в 1943 році – у Мукачівську учительську семінарію. Тут готувався до учительської роботи. Мені дуже подобалася професія учителя, а тому навчався з великим задоволенням. Захоплювався не історією, а математикою. За чотири роки навчання мав всього одну оцінку «добре» – це з праці, а решта – все «відмінно». В педучилищі я багато читав, не лише підручників, але і художню та наукову літературу. Це вже був радянський час, Закарпаття воз'єдналося з Україною. Я вже знав, що таке українці, росіяни, угорці та ін. І в тому, що записали мені в паспорт «українець», я не вбачав крамоли. Всі говорили, що ми,

русини, с часткою українців.

Ледве чекав закінчення педучилища, щоб піти на учительську роботу. Але тут появилася нова можливість – в Ужгороді відкрили університет – можна продовжити навчання. Після тривалих роздумів, поневірянь я поступив на історичний факультет.

Група була невелика – 24 чоловіка, з яких вихідців із Закарпаття всього троє. Інші – зі східних областей, переважно фронтовики. Група була дуже дружна. Один учився краще другого. Душею групи був фронтовик, інвалід війни І.Літвіч. Старостою був також фронтовик О.Тамбовцев. Було чимало дівчат-фронтовичок. Любимцем усіх був фронтовик В.Краснішев, до речі самий слабкий студент групи, але дуже добра людина. Я був з числа молодих. Дуже любили ми і поважали викладачів М.Делекача, А.Ігната, В.Неточасва, Ф.Потушняка, І.Коломійця, згодом Б.Вольфсона, І.Дашкевич та ін. Я учився на відмінно, був членом двох гуртків – історії СРСР та загальної історії.

Першим, хто звернув мою увагу на можливість продовжувати навчання в аспірантурі, це була І.Дашкевич. Вона читала курс історії СРСР, вела спецсеінар і їй сподобалися мої виступи. У розмові після одного з семінарів вона сказала таке: «Що Ви, Іван, думаєте робити після закінчення вузу?» Я тут же відповів – працювати, бо і мені, і

батькам дуже гроші потрібні. У батька п'ятеро дітей, а він один, бо мати на жаль, дуже хворіла. «А я у вашій особі бачу хорошого історика – продовжувала Ірина Дмитрівна, – Вам би в аспірантуру».

Ці слова дуже запали мені до серця. Але соромно було мені далі говорити, бо я толком не знав, що воно таке аспірантура. На лекціях деколи говорили, але чіткої уяви про аспірантуру я не мав.

Через деякий час я зустрівся з В.Неточасвим. Він читав курс історії України, який я дуже любив, і був керівником гуртка. Я наважився, попросив вибачення і запитав, що таке аспірантура. Володимир Іванович дав мені розгорнуту відповідь, порадив прочитати дещо. Так на третьому курсі, десь в кінці 1949 року, в мене зародилася ідея продовжити навчання в аспірантурі.

Цю мою ідею гаряче підтримав декан факультету А.Ігнат і завідувач кафедри загальної історії М.Лелекач, історії СРСР Я.Чубуков. Я почав ще більше працювати і вже брав курс до наукової роботи. При обміні думками з іншими студентами я з'ясував, що до продовження навчання готувалися А.Пушкаш, І.Ганжа, П.Костриба, І.Літвіч, М.Копач, А.Сабінін, Ю.Сливка та ін. На старших курсах я більше уваги приділяв вивченню спецкурсів, спецсемініарів. Багато працював над вивченням історіографії історії СРСР і загальної

історії, іноземної мови.

Я навчався в тяжких умовах, але навчався. У чотирьох навчальних закладах – початкова школа, горожанська школа, недучилище, університет – учився на відмінно. Переконаний, що ті риси, які прищепила мені родина, тут проявилися повністю. Я не тільки добре навчався, але і мав хороших друзів – це земляки І.Кузьма, Ю.Сливка, В.Смужаниця, І.Балаж, В.Гранчак, Ю.Гранчак, З.Кречковський, М.Качур та ін. Серед студентів університету ще хочу згадати колег Ф.Каневського, А.Ороса, М.Попелича, М.Лемака, В.Чопика та ін. Більшість з них після закінчення вузу пішли на роботу, а частина – в аспірантуру. У 1952 році аспірантом став і я. Так почався мій шлях в науку.

На завершення хочу сказати, що на вибір наукового шляху вирішальний вплив мали і об'єктивні умови. Після воз'єднання з Україною, хоч і було чимало великих труднощів, але сім'я наша стала жити краще, створилися об'єктивні передумови для одержання вищої освіти. Головним для нашої родини було те, що радянська влада визволила нас від боргів. Саме борги і сплати процентів були великим тягарем для сім'ї. Тепер пішли в історію старі часи, а з ними і наші борги.

Друге, дали родині ділянку під забудову. Мої батьки і я з ними жили в складних умовах. У одному будинку, де були дві кімнати і сіни, жили три сім'ї. У мого батька п'ятеро дітей і ми

жили в одній кімнаті (задня хижа), брат також з п'ятьма дітьми жив у передній кімнаті, а одна сестра і мати – в сінях. У 1948 році нам виділили ділянку і батько самотужки збудував невелику хату: одну кімнату і одну велику кухню. Нам стало краще.

Радянська влада, хоч і позбавила батька клаптика землі, бо все насильно забрали в колгосп, але дала йому постійну працю. В минулому батько як батрак і сільський ремісник багато терпів від безробіття. Мати працювала в рільничій бригаді колгоспу, батько в будівельній і матеріально стали жити краще. Мені допомагати не могли, але і допомоги від мене не чекали. Я п'ять років навчався в університеті і всі роки працював на різних роботах і заробляв на навчання.

І вирішальним було те, що в Ужгороді в 1945 році відкрився університет. Це відкрило двері до вузу для тисяч таких як я. Багато молоді їхало на навчання в інші вузи України і навіть до Москви. Якщо до возз'єднання у вузах різних країн Європи могли вчитися десятки, нехай сотні, то тепер при радянській владі, при тих умовах, які створилися, міг учитися кожен бажаючий. Я вчився без допомоги батьків. Знаю десятки, сотні таких студентів, що вчилися на стипендію і ще й працювали.

М.В. Отже, вуз визначив шлях у науку, а коли і при яких умовах Ви обрали спеціальність?

Навчаючись на історичному факультеті і вже мріючи про аспірантуру, я ще не мав чіткої уяви про спеціальність, бо не знав, що воно там буде. Я любив історію України, яку читав В.Неточасв. Лякав мене радянський період історії України, бо його дуже сумбурно читав О.Шилохвіст. Мабуть, і сам не розумів того, що читав. Не розуміли, звичайно, і студенти. Багато працював я по курсу «Історія СРСР». Читав його доц. Я.Чубуков. Але великої любові до нього не було. З інтересом слухав я курс новітньої історії, але постійного викладача не було. Читали його наїздами викладачі Львівського університету.

Всі студенти великий інтерес проявляли до курсу історії зарубіжних слов'ян, який майстерно читав М.Лелекач. І моя душа до цього курсу лежала, але в університеті і не думав я про те, щоб стати славістом. Усе визначила аспірантура.

Закінчивши університет, я подав документи про вступ до аспірантури, але вже працював за направленням у Закарпатському обласному архіві. У відділі кадрів МВД, куди належав архів, мені не хотіли оформляти характеристику. Мотив у начальника відділу кадрів Чоловського був такий: «Не рипайся, Іване Михайловичу, бо з аспірантури нічого не вийде». Коли все ж я настояв на видачі характеристики, то начальник сказав, вручаючи мені аркушик паперу (характеристику обсягом в один абзац): «Їдьте і поступайте, але вченого з Вас ніколи не буде!» Це дуже мені врізалось в пам'ять

і були хвилини, коли я готовий був відмовитись від аспірантури. Надихало мене одне: чутки ходили, що і А.Пушкашу також не хотіли видати характеристику і не радили їхати на навчання, але він все ж збирається. То зібрався і я.

Вступні іспити пройшли успішно. Всі три іспити склав на «відмінно» і з 1 листопада 1952 року був уже зарахованим в аспірантуру. Став аспірантом з історії країн народної демократії. Науковим керівником призначили одного з провідних учених України, тоді ще кандидата наук, Ф.Шевченка.

І почалася складна праця: підготовка іспитів кандидатського мінімуму з історії, іноземної мови. Паралельно вибір теми кандидатської дисертації.

До аспірантури я прийшов не з пустим портфелем. Протягом трьох років, навчаючись на істаці УжДУ, я працював у обласному архіві старшим науковим працівником на 0,5 ставки. Багато документів проходило через мої руки. Опрацьовуючи нові документи, науково оформляючи їх, я робив собі виписки з тих, які вважав цінними. Це мені радив В.Неточаєв і М.Лелекач. В архівах зберігаються найцінніші джерела з історії, а тому робота над ними збагачує людину. Самі В.Неточаєв і М.Лелекач багато працювали в читальному залі архіву, а я підбирав для них справи. Я послухався порад своїх наставників і зібрав чимало матеріалу про історію

Закарпаття новітнього часу. На цих матеріалах написав дипломну роботу на тему «Закарпаття в 1918–1919 роках», яка одержала високу оцінку і частина матеріалу якої була опублікована на сторінках обласних, республіканських газет і в журналах («Вітчизна»). Співавтором цих перших публікацій був доцент В.Неточасв.

Було в мене і багато інших напрацювань з історії Закарпаття 20–30-х років ХХ ст. Та в аспірантурі я спеціалізувався по зарубіжній історії, а не історії України. Пошук нової теми продовжувався майже рік. Мої симпатії все більше привертала історія Чехословаччини, бо у портфелі було чимало матеріалів із Закарпатського архіву. В цьому плані мене підтримував не лише науковий керівник Ф.Шевченко, але і директор Інституту історії О.Касименко, заступник директора Ф.Лось, вчені інституту І.Гуржій, О.Парасунько та ін. Але всі вони були спеціалістами з історії України, а загальна історія лише починала формуватися в інституті. Все вирішилось у Москві, в Інституті слов'янознавства, де тоді провідним спеціалістом з історії Чехословаччини була І.Мельникова.

З великим хвилюванням чекав я зустрічі з Іриною Миколаївною. Хвилювали думки, як зустріне, що скаже, чи допоможе обрати тему. Бо ще в Києві науковий керівник Ф.Шевченко говорив: «Вдалий вибір теми – це 50 процентів

успіху в написанні дисертації».

День зустрічі з Мельниковою я назавжди запам'ятав. Перше, що вразило мене, – це тепла зустріч. Ірина Миколаївна почала розмову так, наче знала мене багато років. Між тим, я пам'ятав про неї трошки з архіву в Ужгороді. Вона приїжджала і працювала над темою «Закарпаття в революції 1848–1849 років». Я вітався з нею, але розмови не мав. Ірина Миколаївна прийняла мене, як близьку людину, і уважно вислухала мої проблеми. Я приніс з собою кілька варіантів тем і проспект до них. Це їй дуже сподобалося. Подумавши, прочитавши мої проспекти, сказала: «Я працюю над питанням історії Чехословаччини 20-х років, а Ви беріть 30-і роки і продовжите цю дослідження. Щоб не брати всі 10 років, бо це для кандидатської забагато, то візьміть роки світової економічної кризи 1929–1933 рр. Це буде якраз».

Протягом кількох годин ми докладно обговорили тему, аспекти дослідження, наукове і практичне значення теми і т.д. Це мене і зробило остаточно славістом. Правда, Ірина Миколаївна порадила звернутися ще до ряду вчених, які досліджували історію Чехословаччини, щоб не припуститися помилки, бо вона дорого коштувала б. Таким ученим був кандидат історичних наук, секретар відділення історії Президії АН СРСР С.Прасолов. Вона допомогла організувати зустріч з ним, бо це було не так просто. Зустріч з С.Прасоловим мене ще

більше переконала в правильності обраної теми. І так я почав працювати в галузі історії Чехословаччини 1929–1933 років.

Працював у архівах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Кисва, Ужгорода і Берегова. Одне, що мене хвилювало, - мені не могли дати відрядження до Праги. Кордони СРСР в ті роки ще були закриті на замки. Але всі консультанти переконували мене: кандидатську дисертацію на тему, яку я обрав, можна написати і на матеріалах архівів та бібліотек СРСР. Це надавало мені сили в роботі над дисертацією.

Збирав я матеріал, узагальнював, писав розділи та параграфи – складові частини дисертації. Тим часом не раз приїздив до Ужгорода, бував на історичному факультеті, радився з М.Лелекачем. Сам він за фахом медієвіст, але був ученим широкого профілю і охоче обговорював мої наукові плани. У доц. М.Лелекача була і багата бібліотека, в якій працювало чимало дослідників. Дозволив він і мені попрацювати над пресою, яка зберігалася в його бібліотеці. З Миколою Миколайовичем ми обговорювали різні аспекти моєї роботи. Він допомагав мені стати славістом. Давав мені праці з історії Чехії та Словаччини для опрацювання.

В Інституті історії мене активно підтримував доктор історичних наук, згодом член-кореспондент І.Гуржій, доктор історичних наук О.Парасунько. Ми працювали в одному кабінеті, а тому я мав змогу все з ними обговорювати. Вони не

були спеціалістами із загальної історії, але вчені широкого профілю. Добре знали вони методичку наукових досліджень. Особливий інтерес до моєї праці проявляв І.Гуржій. Кожен написаний мною параграф перечитував, ретельно редагував, робив мовностилістичну правку. Адже ж я, закарпатський українець, хоч і розмовляв і писав українською мовою, але сильно відчувався вплив діалектів. Звертався я за порадами і до славіста Київського університету професора В.Жебокницького, спеціаліста з історії народів Балкан, який на півставки працював і в Інституті історії. Віктор Андрійович мене запрошував на кафедру, доручав рецензувати курсові і дипломні роботи. Я бував на його лекціях з історії південних і західних слов'ян, з історії нового часу. Він, читаючи розділи моєї роботи, вчив мене методиці викладу матеріалу.

Але головну відповідальність за мене ніс науковий керівник Ф.Шевченко. За час мого навчання він захистив докторську дисертацію по зв'язках Росії та України в середині XVII ст., йому було присвоєно звання професора, згодом обрано членом-кореспондентом АН УРСР. У Федора Павловича тоді було чотири аспіранти в Інституті історії і не менше 10 здобувачів, що працювали в різних куточках України. Але для кожного він знаходив час, з кожним обговорював проблеми його теми, з кожним ділився досвідом. Як науковий керівник, він давав кожному проявити себе, прагнув підтримати те нове,

що пропонував аспірант. Моя тема не була предметом його безпосередніх наукових інтересів, але він прагнув глибоко вникати в кожне питання, давав поради, як краще висвітлити те чи інше питання. Кредо Ф.Шевченка було таке: Тему кандидатської найкраще знає аспірант. Роль керівника – не заважати йому сповна проявити себе. Він завжди говорив мені: «Слухай поради, але завжди роби так, як ти вважаєш доцільним. Ти найкраще знаєш фактичний матеріал. Тобі видніше, як його краще викласти».

Над дисертацією я працював успішно. Паралельно опублікував кілька праць, в тому числі першу брошуру про 300-річчя возз'єднання України з Росією, про Б.Хмельницького як державного діяча. Написав перші рецензії на нові наукові праці, серед них і на монографію І.Крип'якевича про зв'язки Західної України з Росією і Україною. І дисертація була завершена достроково – у травні 1955 року. Строк аспірантури закінчувався у листопаді 1955 року.

При обговоренні дисертації, як то буває з усіма, мене і хвалили, і гостро критикували. Хвалили за те, що достроково подав роботу до захисту, що робота написана на належному рівні. Тема нова, не була предметом дослідження, а тут монографія на 350 сторінок. Тоді такі були вимоги. Подобалося ученим і те, що в дисертації розкриваються зв'язки між трудящими Чехії, Словаччини і Закарпаття, яке входило до

складу Чехословаччини, що події в Чехословаччині в 1929–1933 роках показано на фоні міжнародного становища і т.д. А критикували за упущення: слабо висвітлено селянський рух в 1929–1933 роках, не показано місця і роль інтелігенції в політичному житті країни і т.д. Та найбільше зауважень було по мові і стилю. Навіть вносилися пропозиції, щоб дати роботу на літературну редакцію. Але проти виступив Ф.Шевченко. Він заявив, що кожна робота відбиває рівень розвитку і специфіку автора. Нехай дисертація І.Гранчака відбиває і його рівень розвитку, а не редактора. Крамоли немає. Ми бачимо його зростання і в галузі мови. Та все ж він уродженець Закарпаття і мова місцями засмічена діалектизмами. Нехай так і буде. Всі погодилися.

І 17 листопада 1955 року я захистив кандидатську дисертацію. Голосування було одностайним. Цьому сприяла не тільки моя робота, але й глибоко змістовна рецензія професора Д.Похилевича. Він був медієвістом, а дисертація написана по новітній історії Чехословаччини. Як славіст він сказав, що дисертація І.Гранчака – нове слово в науці. Ні в Чехословаччині, ні в тодішньому СРСР такої узагальнюючої праці про становище країни в 1929–1933 рр. не було. Дисертація відтворює всю складність життя і боротьби в Чехословаччині в роки кризи. Другим офіційним опонентом був кандидат історичних наук, спеціаліст з історії

Чехословаччини І.Петерс. Він також високо оцінив дисертацію, підкреслив, що автор використав джерела на семи мовах – українській, російській, чеській, словацькій, угорській, англійській і німецькій. Виступаючи на захисті, В.Жебокницький заявив: «Я вітаю Вас, Іване Михайловичу з успішним завершенням кандидатської дисертації. Як старійшина істориків-славістів України я радий, що наша родина поповниться ще одним молодим ученим, який має досвід наукової роботи і може працювати над документами на семи мовах».

У той же час я вже працював в Ужгородському університеті (з 15 серпня 1955 р.), і дійсно, мені довірила кафедра загальної історії читати курс історії південних і західних слов'ян. Так я став славістом.

М.В. Ви працювали в УЖДУ з серпня 1955 року, читали курс «Історія південних і західних слов'ян», брали участь у конференціях славістів. Коли і при яких обставинах Ви почали досліджувати історію Угорщини новітнього часу і докторську захистили з історії Угорщини?

Я не тільки читав курс історії південних і західних слов'ян, але і активно продовжував працювати в науковому плані по історії Чехословаччини. Спочатку я продовжував досліджувати і публікувати праці, пов'язані з темою кандидатської дисертації. Протягом другої половини 50-х років я опублікував

ряд статей в наукових збірниках Інституту історії АН України, в наукових записках УжДУ. Тут іде справа по лінії славістики.

Але на початку 60-х років постало питання про тему, яка б могла стати докторською дисертацією. Спочатку я думав про історію Чехословаччини XIX ст., бо в 20–30-х роках все було вичерпано. Опублікували ґрунтовні роботи І.Мельникова по 20-х роках, С.Прасолов по 30-х роках, О.Хланта і С.Прунция охопили все міжвоєнне двадцятиріччя... До того вийшло з друку ряд праць московських славістів – Є.Фірсова, І.Попа, київських – І.Петерса, А.Кізченка. Я проаналізував доробок учених і для себе місця в 20–30-х роках не знаходив. Тому саме я поспробував свої сили на дослідженні історії суспільної думки Чехії та Словаччини середини XIX ст. Протягом двох років я опублікував близько 10 статей про радикальних демократів Чехії та Словаччини, про чесько-словацько-українські зв'язки, про Й.Фріча та ін.

Зробивши перші розвідки, я переконався, що виконати докторську з історії суспільної думки Чехії та Словаччини я не зможу, бо не маю відповідної підготовки. Справа в тому, що більшість документів того часу були на німецькій мові, а я її досконало не вивчав. Це була моя слабкість. Я обговорив ці аспекти з Ф.Шевченком, В.Жебокницьким, І.Мельниковою, яка тоді уже працювала в Києві. У мене на певний час наступила якась розгубленість. Але пошуки не припинялися.

При цих роздумах я поїхав у відрядження до Москви. Крім І.Мельникової, яка мені багато допомагала, в Москві я мав і земляків. Уже відомим ученим в той час був випускник УжДУ А.Пушкаш, який досліджував новітню історію Угорщини. Молодим кандидатом наук став також випускник УжДУ І.Пол, який досліджував зовнішню політику Чехословаччини, чехословацько-угорські зв'язки.

З А.Пушкашем я почав дружити ще в роки аспірантського життя. Він не тільки давав поради, з ким зустрітися, де працювати, де які документи можна знайти, але і в гуртожиток аспірантів мене влаштовував, що було немаловажним, бо готелів для рядових людей практично не було. При обговоренні моїх проблем з темою Андрій Іванович якось зауважив: «Чехістів у нас хоч відбавляй. Кожен 3–4 історик-славіст є чехістом. Що, коли б ти звернув увагу на історію Угорщини». Я тут став міркувати: з історії Чехословаччини лише в Україні працювали близько 10 чоловік, а з історії Угорщини один М.Лебович (ЛДУ) та кілька чоловік в Ужгороді – М.Троян, В.Худанич, В.Хайнас, І.Мешко, В.Гомоннай, Я.Штернберг.

З Андрієм Івановичем ми все обмірковували і вирішили: докторську для І.Гранчака шукати на ниві Угорщини. За період цього відрядження було названо кілька тем і розроблено перші варіанти проспектів. Мій перехід на історію Угорщини підтримав й І.Пол. При розмові він заявив, що історію

Чехословаччини не варто покидати повністю, а лише згорнути трошки роботу, а з історії Угорщини писати докторську. В цій думці було зерно правди і я скористався нею.

Повернувшись в Ужгород, я почав працювати над угорською літературою. Вивчив опубліковане, проглянув бібліографію з історії Угорщини 20–30-х років. І незабаром прийшов до висновку: зупинитися на темі: «Угорщина в 1919–1929 роках». М.Троян і М.Лебович працювали по 1918–1919 роках, В.Хайнас – по 30-х роках, В.Худанич брав післявоєнні роки, А.Пушкеш – період війни. А я зупинився на політичній історії 1919–1929 років.

Над темою я працював більше шести років. Це були роки дуже напруженої роботи. Працюючи над докторською, я не брав відпустки творчої тривалістю в два роки. Все це я робив до певної міри в секреті, бо мав би чимало заздрісників. Не брав я з цієї ж причини і відпустки на 6 місяців. І така форма була. Все робив за рахунок відпусток, в періоди сесій, коли лекцій не було, й вихідних днів. Одна людина, з якою я ділився своїми планами, – це був завідуючий кафедрою історії СРСР І.Шульга. В першій половині 60-х років він також форсував роботу над докторською, у 1962 році навіть монографію опублікував, але планів своїх боявся відкрити. Ми зрозуміли один одного, ділилися досвідом, читали один одному виконані розділи. Підтримка з боку Іллі Гавриловича, а він один час був

заступником декана історичного факультету, а потім членом і секретарем парткому, була для мене дуже важливим фактором. Йому було легше, бо дисертацію писав з історії Закарпаття другої половини XVIII – першої половини XIX ст. і всі матеріали знаходилися в обласному архіві в Берегові, а я обрав тему з історії Угорщини, тому треба було, окрім Берегова, думати про архіви і бібліотеки Москви, Будапешта, Ленінграда. Були дні, коли я заздрив Іллі Гавриловичу (правда, білою заздрістю) через те, що він обрав кращу тему, ніж я. Заспокоювало лише одне: я все ж таки працював завідуючим кафедрою загальної історії. Об'єктом моїх досліджень мала бути історія зарубіжних країн. Це придавало мені сили.

Уже в 1962–1964 роках колеги по роботі помітили, що я переключився на дослідження історії Угорщини новітнього часу. Вийшли з друку перші наукові статті з історії робітничого руху у виданнях УЖДУ, далі в міжвузівському збірнику «Питання нової та новітньої історії», в «Українському історичному журналі», а далі брошури. Щорічно я по 4–5 разів їздив у відрядження то до Москви чи Ленінграда, то до Будапешта. Благо, що керівництво факультету (деканами були В.Ілько і С.Міщенко) не заперечувало проти відряджень, але допомагати фінансово не могли. Більшість відряджень були без оплати, за власний рахунок.

Особливо складно було із відрядженнями в Будапешт. Тут

мені поради давав тоді ще доцент Я.Штернберг. Він також досліджував питання історії Угорщини, часто їздив без офіційних відряджень в Будапешт і ділився зі мною досвідом. Головне було мати квартиру в угорській столиці, а на прожиття не так багато потрібно було. Він познайомив мене з рядом учених, окремі з яких працювали на профспілковій роботі і приймали мене як гостя з України, з Ужгородського університету. Для мене за заниженими цінами давали харчування: «Вендейк ебейд» («Обід для гостя»). Це мене матеріально дуже підтримувало. А квартиру я мав у тітки Марії. Вона з 1939 року жила в Будапешті, працювала робітницею, жила скромно, але мала однокімнатну квартиру, правда, без опалення. Зимою ми підігрівали ліжко розжареною цеглою. Як би не було, а дах над головою був, а часом і чашка гарячого чаю. Це для мене було просто знахідкою. Літом тітка приїжджала до нас в Ужгород, а восени і зимою, особливо під час зимової сесії, я був її гостем.

Дуже мило ставилися до мене працівники архівів і бібліотек Угорщини, їм було досить приємно, що в Україні, зокрема в Ужгороді, вивчають угорську історію. Допомогали мені у визначенні напрямків досліджень учені Інституту історії Угорської АН. До одних я звертався за рекомендацією Я.Штернберга, який мав широке коло друзів серед угорських учених, до інших – за рекомендаціями А.Пушкаша. Він був

просто своєю людиною в Інституті історії АН Угорщини. Тему всі схвалювали, але вказували на складності: в Угорщині слабким був робітничий рух, Комуністична партія знаходилася в підпіллі, документів мало збереглося, матеріали Соціал-демократичної партії не опрацьовані, вченим не доступні.

Працюючи в угорських архівах, я міг використати техніку: мікрофільми, ксерокси. Але це було дуже дорогим задоволенням. На допомогу прийшли вчені Ніредьгазького педінституту (проф. П.Гаршвальді) і Сегедського педінституту (доцент Іштван Нодь), з якими УЖДУ мав творчі зв'язки. На мого прохання, вони оформляли мені гарантійні листи і оплачували за мікрофільмування і ксерокопіювання. Це дуже прискорило мені роботу в архівах. Я швидко зібрав не лише матеріал по темі дисертації, але з новітньої історії Угорщини загалом – це матеріали фондів МВС Угорщини, протоколи засідань уряду, Міністерства соціальної опіки та ін. Ще й досі всі матеріали не опрацював. Вони чекають своєї черги. Частина матеріалів я давав дипломантам і дисертантам.

Крім перешкод і труднощів чисто наукового плану, мали місце події, які також заважали мені в нормальній роботі і пояснити які я і до сьогодні не можу. Так, на початку 1961 року, коли моя сім'я проживала на вул. Митрака, 11, сталася подія, яка надовго відволікла мене від роботи. У моїй квартирі був проведений негласний обшук і з бібліотеки зникло чимало

цінних книг, виданих іноземними мовами.

А було так. У нас працювала дівчина з Турянщини, яка доглядала за донькою Маріанною, якій було більше року, бо дружина вийшла на роботу. Одного дня ми приходимо додому, а дівчина заявляє нам: «Із домоуправи приходила бригада, перевіряли, чи справні вкліючателі, і оглядали горище, чи не протікає де-небудь». Я був дуже здивований такій ввічливості працівників домоуправи і не придав тому особливого значення. Але через кілька днів я піднявся на горище, де у мене зберігалася література, бо в 2-х кімнатах місця для книг не було, і побачив, що всі мої книги розкидані, перемішані. Коли почав ретельніше проглядати, то виявилось, що окремих книг з історії Чехословаччини і Угорщини (це були іноземні видання) не стало.

Ми з дружиною стали дуже переживати, оглядати квартиру: чи не зникли ще якісь речі. Але все було на своїх звичних місцях.

Та все ж мене турбувало це, і я відправився в будинкоуправління з'ясувати, що то була за бригада ремонтників. Вислухавши мою розповідь, домоуправ засміявся і сказав: у мене є будинки, де мешканцям на голову все протікає і немає кому ремонтувати. До вас я не посилав ніякої бригади, бо в мене просто не вистачає людей.

Це ще більше поглибило мої сумніви і якимось лякало: хто це

міг зайти в квартиру під брехливим приводом ремонту, провести обшук у моїх книгах і навіть дещо прибрати з того, що потрібне мені в роботі.

Ми жили на спільному коридорі з сім'єю, де була мати і двоє дівчат. Якось одного дня я розповідав про все старшій дочці (вона була медсестрою і вчилася на вечірньому медфаці) Ніні. Вислухавши, вона зніяковіла і сказала, що бачила тут бригаду, як вона в квартиру заходила. Із чотирьох чоловік вона впізнала одного, рудуватого, який, за її словами, колись працював у КДБ. Просила нікому про це не говорити.

Картина для мене прояснювалася: або це був обшук або якась помста. Після цього довго думав, як бути: йти зі скаргою чи все залишити так, як було. Вирішив не давати ніяких скарг. Фактів то в нас не було. Послатися на сусідку Ніну, значить зіпсувати їй усе життя.

Час брав своє. Ми з дружиною заспокоїлися, наказали дівчині, яка доглядала за дитиною, більше нікого не пускати в квартиру. Але пережите залишило слід у душі. Мене це дуже хвилювало і від роботи надовго відволікло.

Через два роки знов повторився випадок, якому тяжко було дати пояснення. 7 жовтня 1963 року, коли я вже проживав по вулиці Горького, 53, квартиру нашу було обкрадено. Ми з дружиною були дома, спали, а якась нечиста сила пролізла через балкон і вікно туалету в квартиру. І знов цікавили його

не коштовності Гранчака, а книги, мікрофільми, фотокопії документів. Все це знаходилося у прихожій, де в стіні була вмонтована велика шафа. Гість чи гості поводили себе дуже вільно, бо навіть закурив хтось у квартирі. Ніяких речей не взяли, лише книги, мікрофільми і різну писанину.

Коли я прокинувся і помітив, що в квартирі хтось був, то дуже розгубився. Телефону у мене не було і я постукав до сусіда професора Х.Руденка, попросив вибачення, розповів, що трапилося, і з їх телефону викликав міліцію.

Прибули два чергові, все обстежили і склали протокол. Думка працівників міліції була одна: злочини були інтелектуалами. Різних речей вони могли взяти багато, але обмежилися папірцями та книгами.

Згодом мене викликали в міліцію, питали, чи вияснилося що-небудь з книгами. Мав зі мною розмову і працівник КДБ, який курирував університет (очевидно, міліція повідомила його, бо я нічого не розповідав).

Цей випадок також дуже схвилював мене. Ми вирішили поміняти квартиру, бо в тій жити було страшно. Я звернувся до ректора університету професора Д.Чепура, розповів про все і попросив замінити при можливості квартиру. Він дав згоду, хоч зауважив, що це не вихід із становища. Треба шукати корінь зла, а не міняти квартири. Через деякий час Г.Іванов, завідуючий кафедрою іноземних мов, збудував будинок, і

ректор мені запропонував обмін. Це трохи заспокоїло мене. Але всі турботи з заміною квартири, з тим, що пропало, дуже заважали мені в роботі.

Через два роки, влітку 1965, коли уже робота над докторською завершувалася, трапився курйозний випадок. Десь у червні місяці 1965 року я разом з професором Г.Марченком, членом кафедри, поїхав у відрядження до Москви. Жили ми в різних місцях: Г.Марченко в готелі, а я на квартирі. У мене на пл.Пушкіна була стабільна приватна квартира ще з часів аспірантури. Але працювали ми разом в Публічній бібліотечі. І зали у нас були спільні, бо Григорій Васильович працював над історією Румунії, він завершував роботу над докторською, а я працював над історією Угорщини. Спільно ми ходили на обіди в їдальню Спільки письменників СРСР, що по вул. Герцена, бо це було близько і дуже смачно готували, ціни були нижчі, як в інших їдальнях.

Одного дня ми пообідали з Григорієм Васильовичем і розпрощалися, бо він ще залишався, а я того ж дня від'їжджав поїздом Москва-Будапешт. Коли ми розходилися, то я ще в присутності Г.Марченка взяв і викинув свій читацький квиток (тимчасовий), який заважав мені в кишені.

Приїхавши в Ужгород, я через кілька днів відвітував у бухгалтерії і спокійно працював. Роботи було багато, бо йшла сесія заочників. У мене було багато лекцій. Одного дня мені

передзвонила із прийомної Марія Альбертівна – це була шанована всіма людиною, до мене ставилася особливо добре, бо я земляк її чоловіка Сливки, ми з Нового Давидкова, і попросила зайти в ректорат. Під великим секретом вона розповіла мені, що уже кілька разів приходили з КДБ, брали в кадрах мою справу і довго перечитували, з бухгалтерії брали документи по відрядженню і також у них копалися. «Будь обережний, Іване Михайловичу, – заявила Марія Альбертівна, – бо то не добре, коли вами цікавляться працівники КДБ».

Після цієї розмови було чимало недоспаних ночей, неповноцінних робочих днів. Я хвилювався, не знав як поступати.

Через деякий час на факультет по вул.Жовтневій, 32 приходять два працівники КДБ. Доручили секретарю факультету викликати мене з лекції, яку я читав заочникам. Мене дуже хвилювало те, що викликали з лекції і запропонували закінчити і йти з ними в КДБ. Я заявив, що в КДБ я піду, але прошу дозволити закінчити лекцію, пообідати, а тоді вже піти. Дозволу на це я не одержав. Довелося сказати студентам, що в мене дуже важливі справи, змушений відлучитися, а тому лекцію продовжимо наступного разу. Це була уже остання пара, студенти розійшлися, а я в супроводі двох працівників КДБ відправився в управління. Можете уявити, скільки я пережив за ці хвилини.

В управлінні КДБ мене уже чекала перепустка і один з чергових провів мене в приймальню начальника. Я недовго просидів, як мене запросили в кабінет головної особи.

Мене посадили за великий стіл, на якому уже стояв магнітофон. Сказали, що буде зі мною співбесіда і магнітофон усе запише.

Розмову вів зі мною начальник КДБ Жабченко (забув ім'я). Він почав з того, що заспокоював мене, просив не хвилюватися, а на питання відповідати чітко і точно, що пам'ятаю. Я хотів в'яснити, в чому справа, чого мене треба допитувати. Жабченко відповів: справа важлива, ми хочемо вам допомогти, а тому старайтеся спокійно відповідати на наші запитання. Про суть справи я розповім наприкінці.

Почалася майже двогодинна розмова. Мені ставили питання, а я відповідав. Всі питання були пов'язані з моїм перебуванням у відрядженні в Москві. Питали, над чим працював, з ким зустрічався, про що говорили, що говорив мені Г.Марченко, про що ми говорили в сім'ї А.Пушкаша, у якого за час відрядження я два рази побував. Жабченко вів себе дуже спокійно, розмова йшла лагідно, хоч і відчувалося моє хвилювання.

В ході розмови Жабченко показав мені замовлення на окрему літературу і запитав, для чого мені потрібні були книги із спецфонду, видані в Англії, США, чого мене цікавила

література угорських емігрантів, видана у Відні, і т.д. Я дуже був здивований, що він так добре все знав. Такі дані могла зібрати особа, яка слідкувала за мною в Москві.

Нарешті показав мені ряд документів: тимчасовий читацький квиток до Публічної бібліотеки, кілька листівок проти КПРС і Радянського Союзу, виданих самвидавом, і запитав, що я можу про це сказати. Я розглянув і заявив: квиток мій, я його викинув у смітник в їдальні по вул.Герцена, про листівки нічого не знаю. Жабченко дуже довго розмовляв зі мною про це і просив згадати, хто мене агітував проти СРСР. Розмову вів дуже коректно, за всяке слово просив вибачення і підкреслював, що хоче мені допомогти. Я ніяк не міг зрозуміти, в чому моя вина тут. Я листівок не друкував і не поширював.

Нарешті, Жабченко мені заявив, що в той день, коли я повертався поїздом з Москви до Чопа, на всіх станціях в поштових скриньках виявлено листівки, в досить великій кількості. На станції Ніжин в поштовій скриньці серед листівок був і мій квиток. Що я можу з цього приводу сказати?

Я довго роздумував, а потім заявив: на станції у Ніжині я з вагона не виходив, бо не було потреби, квиток я викинув у їдальні по вул.Герцена. Це добре пам'ятає і це бачив Г.Марченко. Там ми з ним розходилися.

Розмову Жабченко закінчив так: «Я особисто вірю, що ви листівок не писали і не поширювали, але тінь падає на вас за

цей антирадянський вчинок. Ви поступили необережно, викинувши квиток у кошик для сміття. З документами так не поступають?

Він попросив вибачення за все і сказав нікому не розповідати. Більше про це мова не йшла. Я нікому не розповідав. Тепер же, в переддень 70-річчя, вирішив розповісти, як про фактор, який дуже загальмував мене в роботі. Марні переживання, надмірні хвилювання дуже шкодять людині. У цьому випадку я не засуджував працівників КДБ, бо вони виконували доручену їм справу. Але робили це дуже примітивно. На факультеті довго розмовляли про те, що І.Гранчака працівники КДБ викликали з лекції й повели з собою.

Отже, труднощів було чимало, але і допомоги я отримував немало. У складних умовах роботи в архівах та в переживаннях з приводу чудернацьких обшуків, звинувачень у поширенні антирадянських листівок я завершував роботу над докторською. На шляху стояла ще й така проблема, як передрук написаного. Я готовий був платити по 2 крб. за сторінку, але не міг знайти друкарки, яка б вільно читала мій почерк. Це дійсно була проблема, бо почерк у мене дуже поганий. Я швидко пишу і випускаю не тільки окремі літери, особливо закінчення, але і цілі слова. Була у мене добра друкарка, «професор по передруках» М.Балаж, але вийшла заміж за чеха і переїхала в м.Млада Болеслав. Вихід із

становища запропонувала дружина Анна Дмитрівна, також історик за фахом. Вона записалася на курси машиністок при Будинку офіцерів, швидко освоїла друкування двома руками і все написане мною передрукувала. Я пишу дуже швидко, по 20–25 сторінок у день (часто й за ніч), а вона ледве встигала друкувати.

Розміри дисертації тоді були великі. Моя вийшла 1300 сторінок – три томи рукопису. Автореферат також підготував 150 стор. А скільки було статей, брошур, доповідей – все передрукувала дружина. Спасибі їй за це!

На літо 1966 року рукопис дисертації я закінчив. Я зробив, що міг. Але чи є робота докторською дисертацією? Про це мені тяжко було судити. Першим, до кого звернувся, був А.Пушкаш. Він уже захистив на той час докторську, став провідним спеціалістом з історії Угорщини. Я відправив роботу поштою в Москву, бо так дешевше. Благо, що пошта при комуністах добре працювала.

З другим примірником роботи подався до Львова, до професора М.Лебовича, також відомого спеціаліста з історії Угорщини. Мартин Фармашевич мене прийняв на квартирі; в моїй присутності роботу проглянув і перше питання: «Як Ви збрали стільки матеріалу про робітничий рух в Угорщині? Адже ж, як мені відомо, там були два страйки і все. Угорський робітничий рух був слабким. Невже на двох страйках можна

так багато написати?» Ці слова професора мене вбили. Я не знаходив слів для відповіді. А потім зібрався з силами та й відповів: «Я досліджував не одні страйки, а життя робітничого класу, діяльність його партій і профспілок». У відповідь почув: «Добре, залишайте роботу, я прочитаю, у мене є молодий кандидат наук, спеціаліст з історії Угорщини Г.Кіпаренко, і ми скажемо вам свою думку».

Попрошавшись, я відправився до Ужгорода. І всю дорогу, і дома думав про роботу, ночами не спав, а дома робота не брала. І так майже три тижні.

Коли одного вечора задзвонив телефон. Виявляється із Москви. До мене зателефонував А.Пушкаш. Я з нетерпінням чекав його слів, його думку про роботу. Андрій Іванович був небагатослівним, бо телефон дорогий. Він сказав, що робота сподобалась, рівня докторської досягла. Він має ряд зауважень і викладе їх в листі. Поки одержиш, то копію роботи скорочуй (у нього був варіант 1600 стор.). Це мені придало духу. Я повірив у свої сили.

Незабаром добра звістка прийшла зі Львова. М.Лебович також схвалив роботу, високо оцінив проблематику, зробив ряд суттєвих зауважень і сказав: «Я готовий виступити на захисті офіційним опонентом». Більшого мені і не потрібно було.

Я з натхненням реалізував зауваження, дружина передрукувала начисто роботу, а наймолодший брат Василь,

який був студентом, все вичитував і посилання писав. Цех запрацював.

У березні 1967 року я подав роботу на обговорення кафедри, а далі і вченої ради історичного факультету. Обговорення проходило зовсім не просто. Одні сумнівалися в актуальності теми (а робота уже виконана), інші вважали, що потрібно поглибити висвітлення окремих аспектів. Але добре, що при голосуванні і на кафедрі, і на вченій раді більшість було «за» рекомендацію. Я дуже вдячний колегам за підтримку. Тут вирішальну роль зіграли І.Шульга, Е.Балагурі, Я.Чубуков, Г.Марченко, В.Ілько... І кафедральна молодь підтримала мене. Один М.Лелекач на раді не голосував «за», бо вважав, що в оформленні посилань є чимало недоліків, відчувалася поспішність. Я не засуджував доцента М.Лелекача, бо посилання – це є органічна частина роботи. Правий був доцент Я.Чубуков, який виступив проти Лелекача і заявив: оформлення є оформленням, а ми оцінюємо зміст дослідження. Робота може бути рекомендована до захисту. Це зіграло вирішальну роль при голосуванні. У травні 1967 року я подав роботу на вчену раду Київського державного університету. Мав тут проблему, бо у мене не було монографії. Публікацій було більше півсотні, обсягом більше 100 друкованих аркушів, але окремої книжки не було. У Львові ректор Г.Максимович не хотів взяти до захисту без монографії. В Києві мені допомагали

заступник декана А.Кізченко, професор В.Жебокрицький, заступник голови ради. А головою ради був професор П.Лавров, спеціаліст з історії робітничого руху України. Розглянувши мою справу, сказав: «Монографій у Вас немає, але публікацій є на дві докторські. Я даю Вам дозвіл на захист». Далі продовжив: «Одну ваду бачу на шляху проходження роботи – молодість її автора. Вам усього 40 років, а докторами у нас стають після 50-ти. Та закарпатця приймемо в доктори і в 40 років. Будемо разом з колегою В.Жебокрицьким агітувати членів ради за вас».

Захист проходив 27 листопада 1967 року. Офіційним опонентом виступив професор А.Пушкеш із Москви, якого дуже цінили як спеціаліста з історії Угорщини. Його оцінка роботи була вирішальною. Другим опонентом виступив професор В.Жебокрицький. Він спеціаліст з історії Болгарії, але також мав праці з історії робітничого руху. Третім опонентом виступив доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН України, Герой Радянського Союзу В.Клоков, спеціаліст з проблем антифашистської боротьби. Оцінки роботи були високими, науково об'єктивними. Опоненти вказували і на недоліки, упущення, які потім я врахував при підготовці монографії до друку. Голосування членів ради було одностайне – 19 присутніх, 19 «за».

Так я став доктором наук, спеціалістом з історії Угорщини,

але славістику і падали не залишав.

Коли підсумовувати шлях до докторської, то можна сказати, що вирішальними факторами були: цілеспрямована праця, підтримка друзів, колег по роботі, рідних і знайомих. Були і наукові вдачі. Бог допомагав, бо добре здоров'я давав, натхнення до праці. Не можу не відзначити і об'єктивні умови: як доцент я мав високу зарплату, що міг добре жити і навіть у 1960 році разом з І.Шульгою автомобіль «Москвич» придбали. Мені дали чотирикімнатну квартиру, ректорат допомагав відрядженнями. Було й труднощів чимало – об'єктивного і суб'єктивного характеру, – але потяг до праці перемагав усе.

М.В. На середину 60-х років Ви стали відомим вченим у галузі гунгарології. В 1967 році Ви були наймолодшим доктором історичних наук в Україні. Як складався дальший шлях наукових досліджень?

Дійсно, коли я успішно захистив докторську, то для багатьох співробітників університету, навіть близьких колег, це було наче блискавка серед білого дня. Мій захист проходив у понеділок 27 листопада 1967 року, а через день 28 листопада проходили загальноуніверситетські партійні збори і секретар парткому І.Шульга оприлюднив факт захисту. Ілля Гаврилович розповідав, що присутні в залі загомоніли: одні одних перепитували, чи правильно почули про захист І.Гранчаком докторської. А після зборів до секретаря парткому

підійшов один із завкафедрою і запитав: «Слухай, Ілля Гаврилович, Ти добре знаєш Гранчака і його роботу. Скажи, якого чорта він захищав? Як це можливо. Адже ж у нього немає монографії, він не брав творчої відпустки». І.Шульга показав телеграму, яку я надіслав йому з Кисва, і підкреслив, що рівно в 40 років я став доктором наук. На вченій раді історичного факультету, закриваючи засідання і вітаючи І.Гранчака з успішним захистом, професор П.Лавров також підкреслив, що Іван Михайлович після затвердження у ВАКУ стане наймолодшим доктором історичних наук в Україні.

Після захисту я працював у напрямку гунгарології, але не забув і славістику. Як гунгаролог я публікував матеріали дисертації. В 1968 році видав матеріали «Робітничий рух Угорщини 1919–1925 рр.», далі курс лекцій з новітньої історії Угорщини, а головне, писав розділи до «Історії Угорщини», Т.ІІІ, яку готував до друку Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР. Я працював над періодом 20-х років і був членом редколегії. Цю роботу я виконував з натхненням, прагнув зробити все на високому рівні, бо участь у написанні третього тому «Історії Угорщини» вважав проявом поваги до мене як гунгаролога. Книга вийшла в 1972 році. Журнал «Вопросы истории» в 1973, в № 10 опублікував схвальну рецензію, в якій і період 20-х років, описаний мною, одержав високу оцінку.

Як гунгаролога мене було включено до складу радянської частини Комісії істориків СРСР і Угорщини. Це також надавало мені сил, бо з України я єдиний був членом Комісії. Вчені Москви вважали мене науковим керівником гунгарологів Закарпаття. Дійсно, в УЖДУ та й за його межами над питаннями історії Угорщини працювало понад 10 чоловік. І центром їх групування була кафедра загальної історії, якою я завідував.

Комісія істориків СРСР і Угорщини регулярно кожного року проводила засідання по чергово: то в Радянському Союзі, то в Угорщині. На багатьох із цих засідань я виступав з доповідями, брав участь у наукових дискусіях. Це збагачувало мене як вченого і педагога. Керівником радянської частини комісії був академік А.Окладніков. До складу комісії входили академік Ю.Бромлей, доктори історичних наук А.Пушкеш, Т.Ісламов, Л.Нежинський та ряд ін. На одній із книг, яку подарував мені в 1981 році А.Окладніков, написано такий автограф: «Вельмишановному Івану Михайловичу на згадку про спільну і плідну працю в Комісії істориків СРСР і Угорщини». Спілкування з цими вченими, робота в комісії мене дуже збагатили.

Крім того, УЖДУ мав тісні зв'язки з Ниредьгазьким і Сегедським педінститутами, з Дебреценським університетом. Як спеціаліст з історії Угорщини я часто виступав з доповідями

на конференціях в цих вузах. Паралельно з цим я не покидав і славістичної тематики. Моя робота як педагога зобов'язувала мене ретельно стежити за славістичною літературою, продовжувати славістичні дослідження. Об'єктом моїх наукових пошуків залишалася історія Чехословаччини новітнього часу. Найкраще, що я зробив за цей час, – це опублікував спільно з професором КДУ А.Кізченком монографію про зв'язки Чехословаччини з країнами Центральної та Південно-Східної Європи (1984 р.). У 1985 році книжка брала участь у республіканському конкурсі праць, опублікованих в Україні, і була нагороджена грамотою Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти як краща книга 1985 року.

Кожних три роки я брав участь у всесоюзних славістичних конференціях, які проходили поперемінно в основних славістичних центрах – Київ, Харків, Львів, Чернівці, Мінськ, Воронеж, Краснодар та ін. Це були чудові форуми славістів. Брала участь не тільки вчені тодішнього СРСР, але і зарубіжних країн. Конференції підводили підсумки зробленого Академією наук і вузами, накреслювали шляхи розвитку славістичних досліджень, обговорювали питання поліпшення викладання історії слов'янських народів у вузах... Я був незмінним членом оргкомітету славістичних конференцій, практично на кожній виступав з доповіддю, брав участь у

наукових дискусіях. Як визнання досягнень славістів УжДУ в 1982 році Всесоюзна славістична конференція проходила в Ужгороді, її тема: «Вузлові питання розвитку історико-славістичних досліджень». На конференцію прибуло більше 270 учених, які представляли 84 вузи і наукові установи. Серед учасників конференції було 12 учених із зарубіжних країн – Чехословаччини, Угорщини, Болгарії та Югославії. До конференції було видано матеріали (благо, міністерство тоді виділяло кошти), програми – все, що потрібно для успішної роботи вчених. Конференція пройшла організовано. На підсумковому засіданні конференція винесла подяку Закарпатській обласній раді, ректорату УжДУ, оргкомітету і особисто мені за велику підготовчу роботу. Славістична конференція 1982 року була подією в моєму житті як славіста, як завідуючого кафедрою загальної історії УжДУ. Вона збагатила мене новими науковими ідеями, розширила мої зв'язки і зв'язки кафедри із ученими різних країн. Мені здається, що і курс слов'янської історії після 1982 року я став краще читати, вносив більше елементів наукової новизни.

Як славіст я брав участь у двох світових форумах істориків. Разом із завідуючим кафедрою історії СРСР І.Шульгою я був офіційним делегатом XIII Всесвітнього з'їзду істориків (Москва, 1970 рік). Згодом теж був офіційним делегатом дев'ятого Всесвітнього з'їзду славістів (Київ, 1983

рік) і за кращу доповідь в секції історіографії слов'ян одержав ювілейну медаль Оргкомітету.

Підсумовуючи роботу в галузі історії двох країн – Чехословаччини та Угорщини, мало сказати, що більше я зробив по гунгарології. Вагомий внесок у вивчення історії Угорщини внесли професори В.Гомоннай, Я.Штериберг, М.Троян, В.Худанич, І.Мешко, В.Хайнас, кандидати наук І.Мандрик (у 1997 році захистив докторську дисертацію), І.Андрусак, І.Горват, І.Повхан, Е.Чейпеш, Р.Біров та ін. Дуже успішно працювала в галузі угорського мовознавства та літератури група філологів на чолі з професором П.Лизанцем. Це було однією з передумов відкриття в 1988 році в Ужгороді на базі УжДУ Центру гунгарології (директор професор П.Лизанець).

Безперечно, що опубліковані мною з історії Угорщини та Чехословаччини праці не вільні від ряду недоліків. Відчувається в них і дух часу тоталітаризму, та цінності своєї як дослідження окремих періодів історії сусідніх країн вони не втратили.

МВ. Іване Михайловичу! Ви досить докладно розповіли про дослідження в галузі історії Чехословаччини і Угорщини. Але проглядаючи список Ваших праць, я помітив серед них чимало досліджень з історії Закарпаття, яке Ваше ставлення до них?

Дійсно, майже третина моїх праць присвячена історії Закарпаття. Причому охоплюють вони період від найдавніших часів до наших днів. Тут є чимало науково-популярних

досліджень, але є суто наукові праці. Я їх дуже високо ціную, вони близькі моєму серцю. Я горджусь тим, що зробив, хоч небагато, в галузі історії краю, який я так люблю, історією якого я горджусь.

Звичайно, цінність праць з різних періодів історії Закарпаття неоднакова. Та і значення їх різне, є у них чимало суб'єктивізму, впливу духу часу, диктатури комуністичної партії, прояви моєї слабкості як історика. Але є у них і нові моменти, нові історичні оцінки. Давно відомою є істина: «Все тече, все змінюється!». Історику стали відомі нові факти, по-новому можна висвітлювати й події. В умовах цензури часів СРСР історики часто змушені були діяти їй в угоду. Це незаперечна істина. Я признав недоліки в своїх працях з історії Закарпаття, але не відмовляюся від них. Історичні дослідження, як і люди, мають на собі відбиток часу.

Мене деколи засуджували, що брався за праці з історії стародавнього часу Закарпаття. Та справа в тому, що я багато років очолював госпдоговірну групу УЖДУ, яка проводила розкопки в різних районах Закарпаття. Разом з науковим керівником групи, археологом № 1 Закарпаття професором Е.Балагурі та досвідченим археологом-польовиком В.Котигорошко (у 1997 році він захистив докторську дисертацію) я вивчав чимало матеріалів і в мене складалася певна уява про старі часи. Більше того, як славіст я багато читав з проблем

походження народів, заселення слов'янами Закарпаття, а тому також міг про дещо судити. Вершиною такої роботи була монографія «Древняя история Верхнего Потисья» (1991). Гострою була критика опонентів. Є тут і моя вина, як відповідального редактора. Але фактом є і те, що кращого досі ніхто не зробив. Ми будемо готувати працю до перевидання і врахуємо по можливості думку рецензентів, і результати археологічних розкопок останнього десятиліття. Така праця про стародавню історію Закарпаття конче потрібна.

Чимало праць я написав з історії Закарпаття періоду середньовіччя, культурно-національного відродження, але найбільше про 20–40-ві роки ХХ ст., про радянські і пострадянські часи. Я не буду перераховувати їх, про це, очевидно, скажуть колеги. Одне хотів би наголосити: вищим досягненням у вивченні історії Закарпаття є все ж книга «Нариси історії Закарпаття», т.І (1993), т.ІІ (1995). Я взяв на себе велику ношу – бути організатором авторського колективу. Ніхто мене до цього не кликав, ніхто не обирав. Це йшло від душі, від стремління, написати узагальнюючу працю про Закарпаття на сучасній науковій основі. Згодом один з членів авторського колективу (не хочу називати прізвища), коли виникли труднощі, в азарті заявив: «Хто Ти такий, Гранчаку? Хто Тебе обирав на керівника авторського колективу? Що Ти мені директиви даєш!» Це дуже образило мене, але я не став

вести полеміку з цим колегою, щоб зберегти колектив авторів, подолати кризу, довести справу до кінця. І ось справа завершена. Це головне.

У роботі над нарисами дуже відповідальна робота – складання проспекту. А робив це я сам. Скільки було продумано, перечитано, аналогів розшукано, щоб скласти проект проспекту. Потім його обговорювали, уточняли назви розділів, підрозділів, зокрема матеріал, і писали.

Над першим томом працювали історики старшого покоління – професор Д.Данилюк, професор В.Ілько, доцент В.Пальок, професор Г.Павленко. Велику роботу по підборі ілюстрацій провела кандидат історичних наук Н.Керецман.

При написанні другого тому коло авторів було дещо розширене. Мені, як керівнику і редактору, працювати було значно складніше. Великий обсяг роботи проводили кандидат історичних наук О.Довганич (в 1997 р. захистив докторську), професори В.Ілько та І.Король, доценти М.Макара, О.Хланта і В.Делеган, С.Пруниця. Залучили молодих істориків – В.Приходька, І.Ліхтея, І.Гапоненко, М.Кляп та ін. З великим трудом, але в 1995 році книга вийшла з друку.

Перші відгуки на книжки позитивні. З'явилися рецензії не лише у виданнях України, але і в Угорщині та Словаччині. Я свідомий того, що не все вдалося належним чином висвітлити. У виданих двох томах є чимало прогалин, слабких місць. Але

незаперечним фактом є одне – такого узагальнюючого дослідження історії Закарпаття досі не було. Тепер, хто цікавиться історією краю, може взяти книжку і прочитати. Це нагорода авторському колективу і мені як керівнику, бо гонорар ніхто не платив.

Одна справа написати книжку, а друга – видати її. Держава і копійки не витратила на це. Все робилося на громадських засадах, на кошти спонсорів. Користуючись нагодою, хочу назвати ті організації та людей, які з розумінням ставилися до моїх прохань і допомагали фінансово чи матеріально (виділяли друкарський папір) – це Закарпатська обласна державна адміністрація (голова С.Устич), Ужгородська районна адміністрація (голова М.Андрусь), Закарпатська обласна спілка споживчих товариств (голова Д.Мікайло), Рахівська картонна фабрика (директор М.Дукачук), обком профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ (голова В.Балаж), Концерн «Карпати» (генеральний директор О.Ямалов), Закарпатська обласна станція юних натуралістів (директор В.Чепа), Ужгородський універмаг «Україна» (директор Т.Дубровська), Генеральне агентство по туризму в Закарпатській області (генеральний директор В.Мацола), Укрпродконтракт м.Ужгорода (директор пані Цурко) та ін. Виділив значну суму із власних коштів мій добрий друг І.Вашкеба. У нього особлива увага до

історії, бо історичний факультет закінчив він і його дві доньки.

Зараз іде робота над третім томом. Колектив авторів ще більше зріс. Центр роботи перемістився в наукові установи Академії наук України. Сподіваюсь, що протягом двох років робота буде завершена.

Я багато працював над історією Закарпаття, коли писалася «Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область». Як член редколегії та заступник головного редактора, я проводив не лише наукову, але і організаторську роботу. Написав вступ до тому, нариси про місто Ужгород, про с.Люту (у співавторстві), редагував, доопрацьовував багато нарисів. За активну участь у написанні «Історії міст і сіл Української РСР. Закарпатська область» у 1975 році мене було нагороджено вищою державною нагородою України – Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР». В нагороді говориться: «За багаторічну плідотворну роботу і активну участь у підготовці та виданні на громадських засадах «Історії міст і сіл Української РСР» Президія УРСР нагороджує І.М.Гранчака Почесною Грамотою».

Результати своїх досліджень частково я втілював у енциклопедичні видання. На замовлення редколегії Української Радянської Енциклопедії я написав близько 30 статей з історії Угорщини, Чехословаччини та Закарпаття. Приблизно стільки ж статей написав для Радянської

Енциклопедії історії України. Президія АН Української РСР визнала мене одним з кращих авторів і за активну участь у написанні Української Радянської Енциклопедії нагородила нагрудним значком Академії наук УРСР.

Люблю писати статті до обласної преси. Часто виступав на сторінках «Закарпатської правди» (в старі часи), «Молоді Закарпаття», а за останні роки полюбив газету «Новини Закарпаття» як таку, що прагне об'єктивно висвітлювати події, не вдається до кон'юнктури і проявляє великий інтерес до друкування статей на проблемну тематику з історії Закарпаття і будівництва незалежної України.

Мені виповнилося 70 років. З них майже п'ятдесят пов'язано з навчанням в університеті, де я починав свої наукові пошуки, та науковою роботою на кафедрі загальної історії Ужгородського університету. Працював і у відділах НАН України, які діють в Ужгороді. Я люблю наукову роботу, радий кожній новій праці, яка виходить з друку. І поки будуть сили, здоров'я служитиме, я з пером не розставатимусь. Свій девіз залишаю в силі – ні одного дня без сторінки написаного твору.

З травня 1996 року я очолив новий науковий підрозділ – Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, створений за ініціативи обласної державної адміністрації (голова С.Устич). Призначення мене директором Центру розцінив як прояв

довір'я до мене як ученого і оцінку вкладу у вивчення історії Закарпаття. Зараз багато працюємо над визначенням напрямків наукових досліджень, формуванням структури Центру. Перекоаний, що створення Центру – далекоглядний крок обласної державної адміністрації. Працюючи спільно з ученими Ужгородського державного університету та нового вузу міста – Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права, науковці Центру зможуть внести посильний вклад у вивчення складних питань не лише історії Закарпаття, але і сусідніх країн Центральної Європи – Словаччини, Чехії, Угорщини. Це буде вкладом у розвиток історичної науки незалежної України.

Як педагога з багаторічним стажем мене і сьогодні, на 70-му році життя, тягне до студентів, до учнів. Уиродовж багатьох років я читав курс «Всесвітньої історії» в творчій школі. Було чимало викладачів, які засуджували це і вважали, що професор І.Гранчак потягнувся за «довгим карбованцем». Я скептично ставився до таких думок, а в душі дуже шкодував, що пізно пішов у школу до учнів. Робота в творчій школі збагачувала мене.

І коли я подав заяву про звільнення з університету, то переживав, що буду сумувати без студентів. Але в історії Закарпаття відбулася одна важлива подія: в Ужгороді відкрито новий вищий навчальний заклад – Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права. Мене радо прийняли

в новий колектив вузу і створили всі умови для дальшої педагогічної праці. Я із задоволенням читаю курс «Всесвітньої історії» для слухачів школи-коледжу, що при інституті, а для студентів факультету права і міжнародних відносин – два нових курси: «Історію держави і права зарубіжних країн» та країнознавство.

М.В. Іване Михайловичу, дозвольте ще одне питання. Ужгородський державний університет, у якому Ви пропрацювали понад 40 років, мав тісні зв'язки з провідними вузами України, Росії, інших країн СНД, з вузами країн Європи і Америки. Як Ви почували себе в колі цих зв'язків, що запам'яталося?

Зв'язки з провідними вузами України, Росії, інших країн СНД, з вузами Європи і Америки – це одна із яскравих сторінок історії УЖДУ. Як один із співавторів книги до 50-річчя вузу, я прагнув відобразити цю сторону життя в кожному розділі, бо зв'язки з іншими вузами вважаю складовою частиною життя університету. Колектив УЖДУ високо цінував міжвузівські стосунки і плідно працював у напрямку їх зміцнення, розширення, підвищення ефективності.

Історичний факультет традиційно був у числі тих, котрі мали найширші зв'язки. В першу чергу історики мали добрі зв'язки з Львівським, Київським і Харківським університетами України, з Московським, Санкт-Петербурзьким, Воронежським і Кемеровським університетами Росії і т.д. В налагодженні

зв'язків з іншими вузами значну роль відігравали такі викладачі як Е.А.Балагурі, Я.І.Штернберг, М.В.Троян, Г.В.Павленко, М.П.Тиводар, В.І.Ілько, Т.М.Сопко та ін. Докладені до цього і мої зусилля. Особливо хотілось би відзначити свої тісні зв'язки і співпрацю з ученими Львівського університету – професорами В.П.Чугайовим, М.Ф.Лебовичем, С.А.Макарчуком, доцентами В.П.Чорнієм, Г.М.Кіпаренком та ін. У Київському університеті нас завжди мило приймали професори П.А.Лавров, В.А.Жебокрицький, А.Ф.Кізченко, А.К.Мартиненко, Б.М.Гончар та ін., а в Харкові – С.І.Сидельников, Г.Н.Попов та ін. У Московському університеті такою базою була кафедра історії південних і західних слов'ян – професори І.О.Воронцов, В.Г.Карасьов, Л.П.Лаптева та ін., в Санкт-Петербурзькому – С.І.Стецкевич, С.Л.Мильников і т.д. На кафедрах цих вузів ми проходили стажування, при їх допомозі працювали в архівах і бібліотеках цих міст, спільно проводили конференції, видавали збірники праць. Для мене найціннішими були стажування в Москві та Санкт-Петербурзі (в кожному з цих вузів по два рази проходив стажування), під час яких я вивчав досвід кращих викладачів кафедр і зібрав багато матеріалу для наукової роботи. В Москві та Санкт-Петербурзі знаходяться світові скарбниці культури – це чисельні музеї російського, західно-європейського і східного мистецтва, історичні музеї. Проходячи стажування в цих

великих містах, я не просто мав можливість відвідувати музеї, але і як науковець працював у залах і фондах, збирав матеріал для своїх наукових досліджень.

Кафедра загальної історії, як і факультет загалом, мали тісні зв'язки із вченими зарубіжних країн – Кошицького університету (Словаччина), Дебреценського університету, Ніредьгазького і Сегедського педінститутів (Угорщина). Десятки викладачів проходили в них стажування, читали курси лекцій, працювали в бібліотеках і архівах. Вперше я був на стажуванні в Кошицькому університеті в 1965 році. Моїм консультантом був завідуючий кафедрою історії філософського факультету доцент Міхал Данілак. Двомісячне перебування в Чехословаччині значно збагатило мене. Кошицький університет дав мені змогу працювати не лише в архівах Східної Словаччини, але й у Братиславі, Банській Бистриці, Празі. Саме тоді я зібрав багатий матеріал з історії чехословацько-угорських зв'язків, що було одним із аспектів моєї докторської дисертації. Тут же я прочитав спецкурс для студентів IV курсу філософського факультету «Підкарпатська Русь в складі Чехословаччини 1919–1939 рр.». Такі ж стажування я проходив на базі Кошицького університету кожних п'ять років. Змінювалися теми спецкурсів, місця наукової роботи, але незмінним було одне: прагнення взяти від словацьких учених побільше і віддати їм те, чим самі були багаті.

Під час стажування ми обговорювали перспективи співробітництва двох кафедр. Накреслювали плани проведення спільних наукових і науково-методичних конференцій, видання збірників наукових праць, підготовку підручників і посібників для студентів і т.д. Критикуючи форми і методи співробітництва минулих років, сьогодні частенько закидають такі зауваження: там нічого не було, все зводилося до гулянок, непотрібних екскурсій, ідеологічного камуфляжу. Це груба помилка, прагнення все минуле відкинути, як мотлох, а сьогодення подати в рожевих тонах. Мовляв, лише ми, демократи, зробили зарубіжні зв'язки змістовними, цілеспрямованими. На прикладі скромних відносин кафедри загальної історії УжДУ і кафедри історії філософського факультету Кошицького університету я спростовую такі науково не обґрунтовані висновки.

Звичайно, під час стажування, обміну делегаціями були і особисті зустрічі, й гулянки – все, що притаманне людям. Мали місце й факти заідеологізованості: ми багато уваги приділяли відзначенню річниць жовтневих подій 1917 року в Росії, чехословацьких подій 1945 та 1948 років. Не завжди критично ми оцінювали «соціалістичні успіхи», замовчували справжній зміст подій 1968 року. Але не це становило суть наших відносин. Під час стажування і обміну делегаціями ми вивчали досвід роботи з студентами, обмінювалися досвідом читання

лекцій, проведення семінарських занять. Обговорювали підсумки спільних наукових конференцій тощо. Крім доцента М.Данілака, велику допомогу мені надавали Т.Байцура, В.Скрип, доценти А.Ковач, М.Отченаш та ін. Яскравою сторінкою в нашу співдружність увійдуть спільно проведені конференції з проблем словацько-українських зв'язків ХІХ–ХХ ст. (1980), утворення Чехословаччини (1978), визволення Чехословаччини (1985). В Ужгороді проходили такі найважливіші конференції, в яких брали участь і словацькі вчені: «Всесоюзна конференція славістів» (1982), «Інтелігенція Закарпаття ХІХ ст. та її роль в розвитку міжслов'янських зв'язків» (1985), «Ю.І.Венелін і слов'янський світ» (1992), «Антифашистська боротьба в Закарпатті в роки другої світової війни» (1990) і т.д. За підсумками конференцій видано п'ять спільних збірників, серед яких найкращим є «Ю.І.Гуца-Венелін і слов'янський світ» (Ужгород, 1992), упорядкований мною спільно із професором М.Зимомрею.

Вчені з Кошицького університету також регулярно проходили в УЖДУ стажування, читали спецкурси для студентів. Професор М.Данілак читав спецкурс на тему: «Галичина, Буковина і Закарпаття в революції 1848–1849 рр.». Він є одним із кращих спеціалістів з цього питання. Як проректор по навчальній роботі у 1978 році Данілак кілька разів виступав з доповіддю на історичному факультеті про

принципи побудови методичної роботи в Кошицькому університеті. Цікаві спецкурси читали для істориків доцент А.Ковач (про антифашистську боротьбу в Словаччині), Т.Байцура (про роль закарпатоукраїнської інтелігенції в Росії в ХІХ ст.) та ін. УЖДУ також надавав їм можливість побувати у Львові, Кисві, Москві, Ленінграді. Мені доводилося супроводжувати їх і бачити, як плідно працювали словацькі вчені. Сказаним не вичерпуються зв'язки з кафедрою Кошицького університету, але й воно дає підстави для висновку: такі зустрічі не могли не збагачувати людей, не сприяти поліпшенню підготовки кадрів, розвитку науки. Вони відкривали перспективи зростання викладачів як у науковому, так і в педагогічному аспектах. І спроби відкинути все це в наші дні під виглядом боротьби з заідеологізованістю, утвердження демократизму у відношеннях з сусідами може лише збіднити нашу історію.

Крім Кошицького університету, кафедра загальної історії, якою я завідував більше 30 років, мала зв'язки такого ж характеру з Дебреценським університетом, Ніредьгазьким і Сегедським педінститутами. Я майже щорічно бував у цих вузах Угорщини. Читав невеликі спецкурси чи тематичні лекції: «Угорщина між двома світовими війнами» (Дебрецен, 1975), «Політична культура Угорщини 20–30-х років на фоні європейського політичного життя» (Ніредьгаза, 1982), «Південні слов'яни і Угорщина в середні віки і новий час»

(Сегед, 1985) та ін. Але найбільше часу працював у архівах: Угорському національному архіві, Військово-історичному і в архіві політичної історії, в бібліотеці ім. І.Сечені та ін. Тут я зібрав матеріал на докторську дисертацію «Боротьба угорського робітничого класу проти білого терору і гортистського режиму 1919–1925 рр.» (захистив у 1967 р.) та численні монографії й статті, в яких висвітлюються різні аспекти новітньої історії Угорщини. В Ниредьгазькому педінституті нас завжди щиро приймали і надавали допомогу в роботі професори Петер Гаршфалві, Ласло Червеняк, інші викладачі кафедри історії, в Дебрецені – декан факультету професор Дьюла Лукач, завідуючий кафедрою Іштван Роу та ін. Частими гостями угорських вузів були професори Я.І.Штернберг, М.В.Троян, В.І.Ілько, Е.А.Балагурі, І.О.Мандрик та ін. Спілкування з угорськими вченими, хоч воно було частково заідеологізоване, не проходило даремно. На матеріалах, зібраних в угорських архівах, музеях і бібліотеках, захищено шість докторських дисертацій (Я.І.Штернберг, І.М.Гранчак, М.В.Троян, Е.А.Балагурі, В.І.Худанич, В.В.Хайнас) та кілька кандидатських (І.О.Мандрик, Р.А.Біров та ін.). Я безмежно вдячний університету за те, що створив для мене умови для проходження стажування в зарубіжних вузах. Я немало працював, щоб підтримувати зв'язки з вузами зарубіжних країн, але й вони мене збагатили. Таким є мій шлях у науку.

ГРИГОРІЙ ПАВЛЕНКО

(р.н. 1936)

Серед провідних вчених Ужгородського державного університету чільне місце належить відомому далеко за межами нашого краю історику, доктору історичних наук, професору, завідувачому кафедри нової і новітньої історії та історіографії Григорію Васильовичу Павленку. Його праці з історії Німеччини, України і Закарпаття, дослідження з методології історії є значним внеском у розвиток вітчизняної історіографії.

Григорій Васильович Павленко народився 20 квітня 1936 року в с.Новий Мир Поліського району Київської області. Після закінчення в 1953 р. Варовицької середньої школи, він наступного року поступив на історичний факультет Ужгородського державного університету. Навчався в умовах так званої «хрущовської відлиги», коли люди намагалися забути жахливі часи сталінської диктатури, а історики одержали певну можливість відійти від закостенілих схем, започаткованих «батьком народів». Григорій Павленко вчився добре, незважаючи на скрутне фінансове становище. До речі, батько майбутнього історика помер тоді, коли Григорій ходив до сьомого класу. Історичний факультет він закінчив 1959 року з відзнакою, після чого доля закинула його на далекий Сахалін. Тут, протягом 1959–1962 років, Г.В.Павленко працював

викладачем історії в Южно-Сахалінському педагогічному інституті. Одна за одною з'являються його статті в газетах «Советский Сахалин», «Молодая гвардия», «Корейский рабочий». На сторінках цих видань Г.В.Павленко підняв проблеми історії Німеччини (він вільно володіє німецькою мовою), Албанії, Франції, Латинської Америки, Близького Сходу. Серед героїв його нарисів, написаних живою, доступною для масового читача, мовою, були керівники Паризької Комуні, російський революціонер-демократ Віссаріон Бєлінський, один з перших німецьких революціонерів В.Вейтлінг. Саме останньому Г.В.Павленко через двадцять років присвятить свою монографію.

На першу половину 60-х років припадає становлення Г.В.Павленка як науковця. В 1962–1964 рр. він навчався в аспірантурі при кафедрі нової та новітньої історії Московського державного педінституту ім. В.І.Леніна під керівництвом видатного історика, академіка О.Л.Нарочницького. В 1964–1965 рр. продовжив навчання в Берлінському університеті ім.Гумбольдта, студіюючи германістику під керівництвом відомого вченого, професора Я.Штрайзацдта. У цей час молодий вчений опублікував ряд праць, зокрема: «Проблеми ідейної спадщини А.Бєбеля», «Новий кумир західнонімецької соціал-демократії», «Історія німецького робітничого руху у висвітленні західнонімецького журналу» та інші, які з'явилися на

сторінках престижних столичних журналів «Новая и новейшая история» та «Вопросы истории».

З осені 1965 р. Г.В.Павленко на кафедрі загальної історії Ужгородського державного університету. На цій кафедрі він пройшов шлях від викладача до професора. Кандидатську дисертацію «Німецька соціал-демократія і аграрне питання (1890–1895)» Г.В.Павленко захистив на засіданні спеціалізованої вченої ради при Московському педінституті в червні 1966 року. З цього часу до 1982 р. він видав кілька десятків праць, зокрема, «Особливості аграрного питання в Німеччині наприкінці XIX ст.», «Теорія і практика німецької соціал-демократії з аграрного питання», «Німецька соціал-демократія 90-х років у висвітленні російських дипломатичних документів», «Німецька соціал-демократія і аграрне питання у 1869–1874 рр.», «Німецька соціал-демократія на початку XX ст.», «Боротьба юнкерсько-буржуазного блоку за вплив на німецьке селянство в останній третині XIX ст.», «Західнонімецька буржуазна історіографія напередодні 100-річчя утворення Німецької імперії» та інші. У 1985 р. побачила світ монографія Г.В.Павленка «Вильгельм Вейтлінг». Вчений вперше в історіографії зробив успішну спробу всесторонньо висвітлити життя і діяльність одного із представників німецького робітничого класу, теоретика утопічного порівняльного комунізму. Базуючись на досягненнях

попередників, використовуючи цілий ряд нових джерел і матеріалів, автор простежив життєвий шлях одного з перших німецьких революціонерів, формування його світогляду, дав оцінку його ідейній спадщині, спробував визначити його роль і місце в історії німецького і міжнародного руху домарксівського періоду. Плідна дослідницька робота в галузі історичної германістики завершилася написанням і успішним захистом в квітні 1982 р. докторської дисертації на тему «Проблеми союзу робітничого класу і селянства в німецькій соціал-демократії в період вступу в епоху імперіалізму в останній третині ХІХ – початку ХХ ст.».

Захистивши докторську дисертацію, професор Г.В.Павленко на цьому не зупинився (велика кількість вчених, захистившись, ставлять на цьому крапку і любляють сидіти в президіях). Він продовжує досліджувати різноманітні проблеми германістики. Цьому в значній мірі сприяло наукове стажування в 1982–1983 рр. при Інституті германістики Берлінського університету ім.Гумбольдта. З-під пера вченого побачили світ такі праці, як «Аграрно-селянське питання і його особливості в Німеччині в період переходу від капіталізму до імперіалізму», «Місце і роль «середніх прошарків» в класовій боротьбі в Німеччині на початку ХХ ст.», «Російсько-німецькі революційні зв'язки останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.», «Із історії становлення і розвитку російсько-німецьких

революційних зв'язків (70-і – перша половина 90-х років XIX ст.)» та ряд інших.

В 1986–1991 роках професор Г.В.Павленко працював деканом історичного факультету. З 1987 року – завідуючий кафедрою історії стародавнього світу, середніх віків та історіографії, з 1993 р. – завідуючий кафедрою нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського університету. Займаючи ці відповідальні посади, вчений зарекомендував себе досвідченим і талановитим педагогом, організатором навчально-виховного вузівського процесу. Він користується заслуженим авторитетом як серед викладачів, так і студентів.

Основне коло наукових інтересів Г.В.Павленка – історія і культура Німеччини другої половини XIX – початку XX ст., в першу чергу історія німецької соціал-демократії. Чільне місце в науковому доробку історика зайняла також тема російсько-українсько-німецьких суспільно-політичних, культурних та наукових зв'язків другої половини XIX – початку XX ст. Він є автором наукових праць та історичних нарисів про А.Бебеля, К.Маркса, Ф.Енгельса, О.Бісмарка, Г.Плеханова, І.Срезневського, О.Духновича, Е.Егана, Лесю Українку, К.Каутського, Я.Смолера, М.Мункачі, К.Лібкнехта, І.Франка, Т.Шевченка та ін. Професор Г.В.Павленко написав десятки рецензій, зокрема на праці Ф.Шаафа, К.Андерса, Х.Хессельбарта, Х.Штрайзандта, Г.Лемана, Д.Фаркаша та багатьох інших.

Третя велика наукова проблема, яка постійно цікавить дослідника – історія історичної науки і методологія історії. Він автор багатьох публікацій з цієї проблематики. Змістовним був виступ професора Г.В.Павленка на Всеукраїнській науковій конференції «Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи», яка проходила 15–17 листопада 1995 року в Харкові. На ній історик виголосив доповідь «Яка історична наука потрібна теперішній Україні: методологічний аспект проблеми» . Необхідно погодитися з такими міркуваннями дослідника: «Як тільки у пресі був розгорнутий тотальний похід проти марксизму, викладачі та наукові співробітники вузу тут же почали «оновлювати» програми нормативних курсів і спецкурсів, викреслюючи із списків рекомендованої літератури праці «класиків». На практиці це привело до того, що відкинувши марксизм, ми не знайшли йому будь-якої заміни, а дух руйнації, що охопив всіх, на жаль, не компенсується висуненням і обґрунтуванням нових концептуальних положень. В результаті утворився небезпечний вакуум, який кожен викладач заповнює на свій розсуд». Неможливо не погодитися з такими думками вченого, що «колишня радянська історична наука вихована була на коментаторстві основних марксистських положень та рішень партійних з'їздів... У нас укорінився тип історика-професіонала, який працює на рівні історичного факту. Що

таке реконструктивний, емпіричний, а тим більше теоретичний рівень історичного дослідження – більшість тих істориків, що одержали історичну освіту, навіть не чули». Висновок Г.В.Павленка чіткий: «Не дивно, що за рубежем так погано знають Україну та її історичну науку. І не будуть знати, якщо справа не виправиться на краще».

Свої думки Г.В.Павленко більш детально висвітлив у доповіді «Українська історична наука на порозі XXI століття: підсумки і завдання», виголошеній на Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 30-ти річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український Історик» (Ужгород, 1996). Ним підготовлена до друку стаття «Українська історична наука на роздоріжжі: зміна парадигм (теоретико-методологічний аспект проблеми)». В 1996 р. у Харкові Г.В.Павленко поділився думками про стан справ у викладанні історіографії у вузах України на сучасному етапі.

25–27 травня 1998 р. в Ужгороді проходила Всеукраїнська науково-практична конференція «Трансформація гуманітарної освіти», на якій Г.В.Павленко виступив з доповіддю «Історична наука України на переломі: зміна гносеології і парадигм». «Сьогодні нам потрібно, – підкреслив дослідник, – не змінювати одну теорію іншою, а знайти їх розумне співвідношення, оскільки вони не тільки доповнюють одна одну, але й протистоять. І тут виникає безліч труднощів. Як це зробити? В

першу чергу це відноситься до розробки та впровадження в науковий обіг нових понять та категорій. Не секрет, що ментальність наших істориків сформована марксистською методологією, надбання і втрати західноєвропейської і американської історіографії нам відомі набагато менше, а то і зовсім невідомі. Таким чином, треба дати українською мовою ті праці зарубіжних істориків, які торкаються нових підходів до дослідження історії. Якщо українська історична наука дійсно хоче позбутись провінціалізму (пора б уже), то їй потрібно якомога швидше освоїти весь арсенал нових методів зарубіжної історичної думки ХХ ст., в першу чергу, повоєнного часу... Формацийний підхід до історії повинен бути доповнений цивілізаційним. На цьому сьогодні, здається, сходиться переважна більшість істориків».

Професор Г.В.Павленко не тільки виступав на конференціях з пропозиціями перебудови історичної науки. Він є автором цілого ряду методичних порад, програм нормативних курсів і спецкурсів тощо. Назвемо тільки окремі з них: «Як працювати над дипломною роботою» (1980), «Програма з історії, культури і географії Німеччини» (1980), «Методологічні поради по вивченню спецкурсів на історичному факультеті» (1982), «Як працювати над дипломною роботою по загальній історії» (1985), «Програма курсу «Вступ до спеціальності» (1991, 1996), «Як працювати над дипломною роботою з історіографії»

(1989), «Програма курсу «Актуальні методологічні питання історичної науки» (1991, 1996).

В останні роки чітко викристалізувалась ще одна тема наукових зацікавлень професора Г.В.Павленка – історія Закарпаття. Він був ініціатором створення наукового збірника «Карпатика», навколо якого об'єдналися кращі сили істориків, що займаються проблемами карпатознавства. На сьогодні вийшло під редакцією Г.В.Павленка три випуски цього збірника (1992, 1993, 1995). В 1993 р. під його керівництвом вийшла «Історія Ужгорода» (він же один із авторів цієї книги – розділ «Ужгород в епоху феодалізму та його кризи»). Г.В.Павленко – співавтор колективної монографії «Нариси історії Закарпаття» (Т.І. – Ужгород, 1993). Його перу належить майже весь розділ «Встановлення влади Габсбургів у Закарпатті. Антигабсбурзька і антифеодальна боротьба трудящих (кінець XVII–XVIII ст.)». А нещодавно побачили світ ще дві роботи автора «Німці на Закарпатті» та «Німеччина і німці в житті і творчості Т.Г.Шевченка» (Ужгород, 1995). У співавторстві з професором І.Ф.Королем та кандидатом економічних наук В.І.Мацолою, Г.В.Павленко видав монографію «Участь України в миротворчій діяльності ООН» (Ужгород, 1995), присвячену 50-й річниці утворення Організації Об'єднаних Націй. Всього ж Г.В.Павленко опублікував понад 200 наукових праць: монографії, брошури,

розділи в колективних працях, статті, історичні огляди, рецензії. Необхідно відзначити, що нами зібрано далеко не все з того, що опублікував історик.

Г.В.Павленко не тільки вчений, він – досвідчений і добросовісний педагог, який дбає про гідну науково-педагогічну зміну. Під його керівництвом троє аспірантів вже захистили кандидатські дисертації, троє – завершують і троє продовжують працювати. Григорій Васильович є членом спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій при Ужгородському державному університеті. Його неодноразово запрошували офіційним опонентом на захисти кандидатських і докторських дисертацій. Так, зокрема, в березні 1993 р. він виступив офіційним опонентом докторської дисертації К.А.Маркової «Переселенні та їх організації в Західній Німеччині: місце і роль в суспільно-політичній системі (40-ві – початок 80-х рр.)».

Виснажлива наукова і педагогічна робота не заважають Григорію Васильовичу піклуватися про сім'ю. Дружина – Марта Андріївна, можливо, змирившись із фанатизмом у науковому відношенні чоловіка, і будучи теж істориком за фахом, допомагає йому морально. Все життя вона пропрацювала диктором обласного радіо, а тепер на пенсії. Стежину історика обрав також син Григорія Васильовича – Олександр, який працює вчителем історії і географії в середній

школі №5 м.Ужгорода.

Професор Г.В.Павленко справедливо вважається провідним германістом України, ім'я якого добре відоме в наукових колах Європи. Поряд з цим він вже багато років досліджує проблему німецько-українських зв'язків кінця XIX – початку XX ст. В 1971 р. у науковому збірнику «Исследования по славяно-германским отношениям» Г.В.Павленко опублікував статтю «І.Франко і суспільний рух в Німеччині і Австро-Угорщині в кінці XIX ст.». З цього часу проблематика німецько-українських взаємин постійно знаходиться в центрі уваги історика. Того ж року Г.В.Павленко виступив на восьмій українській славістичній конференції з доповіддю «Роль І.Я.Франка в розвитку зв'язків між слов'янським і німецьким культурним світом». З доповіддю про формування світогляду Івана Франка професор Г.В.Павленко ознайомив учасників республіканської конференції, присвяченої 115-й річниці з дня народження та 55-й річниці з дня смерті Великого Каменяря. Проблема «Іван Франко і Німеччина» неодноразово піднімалася вченим і в його пізніших виданнях. Це такі праці як «До питання про світогляд І.Франка», «Роль і місце І.Я.Франка у міжслов'янських і слов'яно-німецьких культурних зв'язках», «Роль І.Я.Франка в слов'яно-німецьких культурних і революційних зв'язках», «Інтернаціональний характер літературно-публіцистичної діяльності Івана

Франка» та ін.

Професор Г.В.Павленко – учасник престижних форумів франкознавців. Він виступив з доповіддю на міжнародному симпозіумі «Іван Франко і світова культура» (Львів, 1986). Вчений аргументовано довів, що Іван Франко своєю багатогранною творчістю вніс величезний вклад не тільки в розвиток історії і культури України, німецько-українських стосунків, але і всього слов'янського культурного світу. Досліджуючи життя і діяльність І.Франка, Г.В.Павленко не обминув увагою й інших українських революціонерів-демократів. Назвемо тільки окремі публікації історика з даної проблематики: «Леся Українка і Німеччина», «Німеччина і німці в житті і творчості Т.Г.Шевченка» (Ужгород, 1995). На останній праці хотілося б зупинитися більш детально. До речі, саме 1995 рік був, на наш погляд, найбільш плідним у творчості Г.В.Павленка як науковця. Він видав три монографії (одна у співавторстві), не рахуючи десятка статей з різних проблем вітчизняної і зарубіжної історії, історіографії та методології. Молодим вченим Ужгородського університету є з кого брати приклад. Однак, повернемося до названої монографії.

Книга «Німеччина і німці в житті і творчості Т.Г.Шевченка» була написана на одному подиху. Останню крапку вчений поставив 2 жовтня 1995 р. Проте, нехай у читача не складається враження, що все було так просто. Нам

доводилось неодноразово бачити Григорія Васильовича в роботі над книгою. За широким робочим столом сидів історик, що відірвався від всього навколишнього світу, завалений у повному розумінні цього слова сотнями книг Тараса Шевченка і про Шевченка. Він роками носив у голові ідею написати таку працю, а коли зрозумів, що такий час настав, написав її протягом кількох днів. Незважаючи на те, що окремі аспекти проблеми вже піднімали у своїх працях Я.Погребенник, М.Гресько, М.Занічковський і В.Кулик, однак книга Г.В.Павленка є першою в сучасній українській історіографії. Вона складається з двох нарисів, які разом становлять одне ціле.

Багаторічна дослідницька робота Г.В.Павленка дала йому змогу і право констатувати, що вперше «з певними елементами німецького побуту молодий Шевченко, очевидно, познайомився ще перебуваючи «козачком» у пана Енгельгардта». Що стосується перших безпосередніх контактів Шевченка з німецьким світом, то вони припадають на 1829–1831 рр., коли він проживав у Вільно. Перебуваючи в Петербурзі, Т.Шевченко слухав лекції і навчався у барона П.Клодта і К.Брюллова, яких глибоко поважав і високо цінив. Можливо, тоді ж, молодий поет познайомився з творами видатних німецьких письменників Й.-В.Гете і К.-Т.Кернера. Т.Шевченко був добре обізнаний з картинами німецьких художників Альбрехта Дюрера, Лукаса Кранаха Старшого,

Ганса Гольбейна Молодшого, Фрідріха-Августа Ретча, Вільгельма Штернберга. З останнім у Шевченка встановилися безпосередні і ширі відносини. У 1839 р. вони навіть поселилися разом. Завдяки Штернбергу Шевченко познайомився з німецькими сім'ями Шмідтів, Фіцтумів і Йоахімів. Уважно і доскопало опрацювавши шевченківський щоденник, Г.В.Павленко відзначив, що Шевченко «мав можливість більш глибоко ознайомитись з побутом, способом життя, традиціями і звичаями німецького народу. Він не міг, звичайно, не звернути уваги на той внутрішній порядок і розпорядок, стриманість і життєву систематичність, чого не було у відомих йому раніше сім'ях російських і українських.

Безперечно, Штернберг зробив великий вплив на Шевченка, але найбільше враження справила на поета його художня майстерність. «Як багато рисунків та яке все прекрасне! – вигукнув він. – На маленькому клаптику сірого крамничного паперу проведена поземна лінія; на першому плані вітряк, пара волів біля возу, заваленого мішками; все це не нарисоване, а тільки зазначене, але що за краса! Очей не можна віднести. Або в тіні розлогої верби, край самого берега, біленька, соломою вкрита хатка – все відбилося у воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а по воді качки плавають – от і вся картина або, краще сказати, повних життя нарисів повний портфель у Штернберга! Чудовий, незрівнянний Штернберг!..».

Можливо, саме творчість Штернберга переконала Шевченка в тому, що «він повинен свій художній талант присвятити любій Україні, її народу, служити йому і пензлем, і пером».

Т.Шевченко був чудовим знавцем німецької музики. Він добре знав і любив твори Баха, Моцарта, Гайдна, Шуберта, Бетховена, Вебера. Читав Шевченко драми Фрідріха Шіллера «Розбійники» і «Вільгельм Тель». Саме восьмитомник Шіллера був серед тих 150 книг поета, що залишились після його смерті. Не припинялося знайомство Шевченка з німецькою культурою після його від'їзду літом 1839 р. в Оренбург.

1843–1844 роки – це період перебування Т.Шевченка на Україні. Тут у нього з'являються нові друзі з німецького середовища – граф Олексій Капніст, Роман Шрандман, Фішер. Це були люди з передовими поглядами, від яких Шевченко довідався багато цікавого про інтелектуальний розвиток сучасної йому Європи. Г.В.Павленко чудово обізнаний з поетичною творчістю Шевченка. У праці проаналізовані ті твори поета, в яких він торкався «німецької проблеми».

Загальновідомо, що серед членів нелегального Кирило-Методіївського братства саме Шевченко був найбільш радикальним і послідовним. Цій проблемі присвячена велика історична література, однак Г.В.Павленко підходить до неї оригінально, виходячи із досліджуваної ним проблематики. «Шевченко, – відзначає історик, – робить висновок про

необхідність об'єднання слов'янських народів у боротьбі проти головних завойовницьких сил – московської і німецької. Майбутис України вони (кирило-мефодіївці – М.В.) вбачали тільки в конфедерації незалежних держав-народів». 5 квітня 1847 р. поет був арештований у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Необхідно погодитися з твердженням Г.В.Павленка, що після засудження на 10 років «солдатської муштри» контакти з німецькими діячами загальмувалися. Однак, тим не менше, повністю зупинити їх, як і контактування з німцями, не могло навіть заслання. Він знайомиться з жандармом Відлером, керівником експедиції, генералом Шрейбером, генералом Фрейманом, бароном Майделем, академіком Бером та ін. Продовжував він читати німецьку літературу, перш за все праці О.Гумбольдта, Г.Гегеля (через працю К.Лібельта). Цікавий факт: Карла Маркса Шевченко не читав і, очевидно, не знав ні його біографії, ні його ідей. А от К.Маркс про Шевченка знав. «Зв'язано це було з слідуючими обставинами, – пише Г.В.Павленко, – в 1878 р. в Парижі відбувся міжнародний літературний конгрес. На ньому із доповіддю про життя і творчість Т.Шевченка виступив М.Драгоманов. Доповідь була опублікована в Женеві, і один екземпляр її попав до особистої бібліотеки К.Маркса, який не тільки прочитав доповідь, але і підкреслив ті місця в тексті, що його зацікавили найбільше».

Влітку 1857 р. закінчилось заслання Т.Шевченка. Почалося триумфальне повернення Кобзаря в Петербург. Шлях поета до столиці Російської імперії проходив через Астрахань і Нижній Новгород. В останньому він познайомився з німецькою сім'єю Шмідгофів, поетом-сатириком П.Шумахером, чиновником К.Шрейдерсом, аристократом М.Якобі, архітектором М.Фреліхом. Саме в Нижньому Новгороді Шевченко намалював портрет гувернантки Анхен Шауббе, разом з якою слухав музику Моцарта та дивився драму німецького драматурга А.Коцебу.

З приїздом у 1858 р. до Москви, Шевченко не тільки відновлює, але навіть розширює колишні зв'язки, в тому числі й німецькі. Він відвідав академіків Йордана, Клодта, Шрейнера, познайомився з декабристом Штейнгелем. Це далеко не повний перелік осіб німецького походження, з якими познайомився Шевченко. «Можна лише дивуватися, як зумів Т.Г.Шевченко за такий короткий час встановити такі багаточисленні контакти з німцями і німецьким науковим та культурним життям, взяти і зробити своїм внутрішнім надбанням пласти німецької культури, науки і суспільно-політичної думки», – констатує Г.В.Павленко. Важливим і аргументованим є висновок вченого: «Тарас Григорович Шевченко не був випадковим гостем у німецькому світі. Він був вірним сином українського народу, його ментальності, але

водночас він увібрав у себе і все краще із скарбниці світової культури, в тому числі і німецької, і став другом і захисником всіх, хто боровся та бореться за щастя і свободу народів». Не менш цікавим є історико-літературний етюд «Доле моя, де ти?», який Г.В.Павленко помістив у своїй монографії. Цей твір – вмiле поєднання історичних фактів з художньою майстерністю. Автор яскраво передав переживання поета, роздуми над минулим, кохання...

Не викликає жодного сумніву, що ця невелика за обсягом книжечка, становить значний внесок у шевченкознавство. Адже, Г.В.Павленко вперше в історіографії підняв проблему «Німеччина і німці в житті і творчості Т.Г.Шевченка». Від сьогодні ні один дослідник творчості Шевченка не вправі проігнорувати цю працю. А враховуючи те, що книга написана на одному подиху, легкою і доступною мовою, вона буде в пригоді не тільки науковцям, але і широкому читачькому загалу.

Г.В.Павленко – автор численних наукових праць про видатних представників закарпатського національного відродження, які, на його думку, внесли величезний внесок не тільки в культурну скарбницю України і Росії, але і всього слов'янського світу. У 1989 р. історик виступив на науковій конференції, присвяченій Ю.І.Гуці-Венеліну –відомому історикові і мовознавцю. Тема його доповіді – «Боротьба Ю.І.Венеліна проти німецьких істориків-норманістів і їх

російських послідовників». З великим інтересом зустріли доповідь Г.В.Павленка «Ю.І.Гуца-Венелін в контексті розвитку славістичної науки свого часу», яку він виголосив на міжнародній науковій конференції (Ужгород, 1992).

Героями нарисів Г.В.Павленка також були організатор «верховинської акції» Е.Еган, будитель закарпатських русинів Олександр Духнович, видатний художник Міхай Мункачі. Життю і діяльності останнього вчений присвятив ряд праць: «Тріумфуючий і наш Міхай Мункачі і німецький духовний світ» (1994), «До питання про роль німецької культури у формуванні Мункачі як художника» (1994), «Міхай Мункачі, значить мукачівський» (1995). Дослідник глибоко увійшов у внутрішній світ Міхая Мункачі. «Справа в тому, – пише Г.В.Павленко, – що Мункачі з самого початку своєї творчої діяльності прагнув до відображення внутрішнього життя людини, до розкриття її душевного стану. Його все більше захоплює думка, що без великої ідеї, яка втілюється в конкретні глибокі психологічні образи, велике мистецтво не може». Проаналізувавши всі головні твори Мункачі, вчений відзначив: «...Свій успіх, вірніше тріумф, художник вважає випадковістю. Звичайно ж це не так. Успіх Мункачі як художника був не випадковим, а закономірним. П'ять років перебування художника на німецькій землі були роками напруженої праці, невтомних пошуків і духовного горіння». І

що цікаво, саме на Закарпатті, а точніше в Мукачеві, відбулося триумфальне відзначення видатного художника. Г.В.Павленко писав, що «основні торжества відбулися 3 березня 1882 р. В цей день не тільки була відкрита пам'ятна дошка, але М.Мункачі в залі презентації міської ратуші мером міста було вручено грамоту почесного громадянина міста і срібний вінок за видатні успіхи з написами угорською і французькою мовами «Мукачево – М.Мункачі».

О четвертій дня в ресторані «Чілок» у великому залі був організований пишний банкет на 207 персон. Настрій у всіх був піднесений. Одна за одною лунали здравниці на честь митця. В торжествах взяв участь Мор Йокаї та брат художника Еміл Ліб. Після цього був бал, а населення міста організувало ввечері на честь М.Мункачі факельний похід і велику народну гулянку. Такого тріумфу М.Мункачі не пережив більше ніколи. Мукачівські торжества стали його життєвою вершиною».

У 1997 р. Г.В.Павленко опублікував малий енциклопедичний довідник «Діячі історії, науки і культури Закарпаття», який містить статті з короткими біографічними даними та оцінкою праці більш як 200 діячів історії, науки і культури краю, які народилися й жили на Закарпатті або своїм життям, діяльністю чи творчістю тісно були зв'язані із нашим краєм. Словник охоплює матеріал про діячів історії, науки і культури Закарпаття від найдавніших часів і по сьогодні (про тих, кого

вже немає серед нас). У словнику містяться відомості про М.Андрелу і М.Аркаса, О.Бадана і М.Балудянського, А.Волошина і В.Гренджу-Донського, А.Добрянського і Г.Жатковича, І.Зейкана і Б.Іллєша та багатьох інших.

Отже, серед багатьох проблем, які піднімав і продовжує досліджувати професор Г.В.Павленко, німецько-українські відносини займають чільне місце. Завдяки працям і історичним нарисам вченого, ми постійно відкривасмо для себе раніше невідомі, або маловідомі сторінки із життя Івана Франка і Лесі Українки, Тараса Шевченка і Олександра Духновича... Цим самим збагачується вітчизняна історіографія, робиться вклад у розвиток історичних знань взагалі.

Професор Г.В.Павленко у наукових колах відомий не тільки як дослідник історії Німеччини і російсько-українсько-німецьких відносин кінця XIX – першої половини XX ст., але і як автор ряду праць з різноманітних проблем історії та культури Закарпаття.

Закарпатською проблематикою Г.В.Павленко по-справжньому захопився у 1989 р., коли виступив на науковій конференції, присвяченій 150-річчю від дня смерті Ю.І.Гуци-Венеліна. Пізніше, в 1992 р. він знову звернувся до постаті цього видатного історика і мовознавця. На міжнародній конференції «Ю.І.Гуца-Венелін і слов'янський світ» він виголосив доповідь «Ю.І.Гуца-Венелін в контексті розвитку

слов'янської науки свого часу». Серед героїв наукових праць та історичних нарисів Г.В.Павленка – Василь Пачовський, Едвард Еган, Олександр Духнович... На сторінках редактованого ним збірника «Карпатика», Г.В.Павленко опублікував оригінальну статтю «І.І.Срезневський – дослідник історії і культури українців Закарпаття». У тому ж науковому збірнику з'явилася стаття вченого «Велика французька революція і Закарпаття». До цієї проблеми Г.В.Павленко буде звертатися ще не один раз. Зокрема, в 1993 р. він виступив на міжнародній науковій конференції з доповіддю «О.В.Духнович і революція 1848–1849 років в Угорщині і на Закарпатті».

Найповніше питання історії і культури Закарпаття досліджені Г.В.Павленком у колективних працях та авторських монографіях. Вважаємо за необхідне зупинитися на них більш детально. У 1993 р. авторський колектив науковців Ужгородського університету, до якого входив і Г.В.Павленко, видав перший том монографії «Нариси історії Закарпаття». Вчений написав п'ять параграфів, охопивши в них період XVIII ст. Ним розглянуті проблеми становища Закарпаття в першій половині XVIII ст., соціально-економічний і політичний розвиток краю у другій половині XVIII ст., проведення урбаріальної реформи Марії-Терезії в Закарпатті та її наслідки, міста і міське ремесло Закарпаття другої половини XVIII ст., Велика французька буржуазна революція і

Закарпаття.

Характеризуючи становище краю після закінчення національно-визвольної війни 1703–1711 років, Г.В.Павленко довів, що вона «не принесла трудящим Закарпаття, як і Угорщині, ні свободи, ні незалежності». А тому не дивно, що селяни і далі продовжували чинити опір феодалам. Саме в цей час широкого розмаху набрав рух карпатських опришків, які під керівництвом свого славного ватажка Олекси Довбуша розбили ворога в кількох збройних сутичках. Автор, описуючи події, використав праці найвидатнішого дослідника карпатських опришків професора В.В.Грабовецького, зокрема його монографію «Народний герой Олекса Довбуш» (Львів, 1957).

Друга половина XVIII ст., на глибоке переконання Г.В.Павленка, виявилася більш сприятливою для соціально-економічного розвитку Закарпаття. У надрах старої феодално-кріпосницької системи повільно, але неухильно почали зароджуватися нові буржуазні відносини. Історик аргументовано довів, що «прогрес великих поміщицьких господарств у Закарпатті в другій половині XVIII ст. відбувався за рахунок дальшого посилення експлуатації селянських мас, збільшення панщини, грошових і натуральних поборів і повинностей». Своє невдоволення селяни виявляли в найрізноманітніших формах: скаргах, вирубці лісів, побитті і вбивстві управляючих помістями тощо. Г.В.Павленко дав

глибокий науковий аналіз розвитку міст і міського ремесла в Закарпатті другої половини XVIII ст., довів, що «закарпатський ліс і вироби з нього користувалися великим попитом на ринках Угорщини та інших європейських країн. У свою чергу, до Закарпаття, незважаючи на труднощі і перешкоди, надходили товари з України і Росії, Центральної Європи і Балкан».

Значне місце в монографії «Нариси історії Закарпаття» Г.В.Павленко відвів висвітленню урбаріальної реформи Марії-Терезії, «основна мета якої полягала в тому, щоб урегулювати відносини між кріпосними і кріпосниками, дещо зміцнити економічне становище селянства, а з ним і феодално-абсолютистський порядок в монархії Габсбургів». Історик констатував, що, незважаючи на благі наміри Марії-Терезії, «скориставшись обставинами, поміщики провели таку урбаріальну реформу, яка була вигідна їм, а не селянам». Для доказу такого твердження вчений навів незаперечні історичні факти. Закарпатські селяни знову піднялися на боротьбу, яка по-справжньому налякала панівні верстви. 25 серпня 1785 р. імператор Йосиф II видав маніфест, згідно з яким селяни Угорщини формально звільнялися від кріпацтва. Свої попередні праці з історії Великої французької буржуазної революції та її впливу на Закарпаття, Г.В.Павленко узагальнив в окремому параграфі «Нарисів історії Закарпаття» – «Велика французька буржуазна революція і Закарпаття». Необхідно

погодитися з думкою вченого, що «найбільш свідома частина населення (Закарпаття – М.В.) сприймала події у Франції через призму того, що робилося в Угорщині», а «виступи угорської інтелігенції із закликами до національного розвою знаходили глибокий відгомін і в середовищі русино-карпатської інтелігенції, яка зароджувалася».

Угорські революціонери на чолі з Йозефом Мартиновичем опинилися перед королівським судом, який виніс їм жорстокий вирок: із 53 звинувачених 18 чоловік були засуджені до страти, інші – на різні строки ув'язнення і тільки четверо виправдані. Багато з них були ув'язнені в Мукачівську фортецю. Серед членів угорських яacobінциv був і Михайло Балудянський – згодом перший ректор Петербурзького університету. Рятуючись від арешту, він, при допомозі іншого закарпатця І.С.Орлая, емігрував до Росії.

Професор Г.В.Павленко охарактеризував діяльність І.С.Орлая, П.Д.Лодія, єпископа А.Бачинського. Історик, роблячи висновки, відзначив, що «представники карпато-руської інтелігенції не тільки розвивали ідеї спільності походження закарпатських русинів та українців, але й, намагаючись звільнитися від національного гніту, самі переселялися в Наддніпрянську Україну та Росію. Вони все активніше пропагують ідею спільності походження закарпатських русинів і українців на Сході, і в загальних рисах

розвивають думку про необхідність возз'єднання Закарпаття з Україною». У 1993 р. побачила світ монографія «Історія Ужгорода», авторський колектив якої очолював професор Г.В.Павленко. Крім цього, вчений написав окремий розділ книги під назвою «Ужгород в епоху феодалізму та його кризи». Один тільки перелік проблем, які підняв Г.В.Павленко на сторінках «Історії Ужгорода», свідчить про глибоку обізнаність автора з досліджуваними питаннями і широкий діапазон охоплених проблем. Це, зокрема, такі параграфи, як «Ужгород в період раннього середньовіччя», «Ужгород в період розвинутого феодалізму», «Ужгород у XVIII столітті», «Ужгород в період Великої французької буржуазної революції і наполеонівських воєн», «Ужгород в 1817–1847 роках», «Ужгород в період угорської революції 1848–1849 років», «Культурний розвиток міста в епоху феодалізму (X–XIX ст.)», «Розвиток освіти», «Початки відродження. А.Бачинський і перше покоління будителів», «Архітектура і мистецтво», «Музика». Використаний величезний матеріал дозволив Г.В.Павленку зробити аргументовані висновки, зокрема про те, що «уже в феодальну епоху Ужгород став загально визнаним культурним і науковим центром Закарпаття». Вчений довів, що «від самого початку культура в Ужгороді розвивалася на багатонаціональній основі. Вона вбирала в себе як східні, так і західні культурні традиції, стилі і школи. Звідси її неповторна

своєрідність і краса, які не втратили свого значення донині». З такими міркуваннями важко не погодитися.

В центрі наукових зацікавлень професора Г.В.Павленка постійно знаходиться ще одне старовинне закарпатське місто – Мукачево. Йому він присвятив монографію «Історія Мукачева», написану в співавторстві з професором Е.А.Балагурі. В 1998 р. побачив світ перший том цього унікального видання. Із семи розділів монографії шість написав Г.В.Павленко – «Мукачево доби феодалізму. Період раннього середньовіччя», «Мукачево в період розвиненого феодалізму», «Освіта, релігійні конфесії і культура Мукачева доби феодалізму (X – кінець XVIII ст.)», «Мукачево в період переходу від феодалізму до капіталізму. Період відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)», «Мукачево в епоху капіталізму (друга половина XIX – початок XX ст.)», «Мукачево як культурний і освітній центр Закарпаття другої половини XIX – початку XX ст.». Попереду другий том «Історії Мукачева».

У 1995 р. вийшла з друку цікава і корисна у всіх відношеннях праця Г.В.Павленка «Німці на Закарпатті». Автору, на основі великої кількості архівних і опублікованих джерел, вдалося простежити історію виникнення німецьких поселень на Закарпатті, довівши її до наших днів. Книга складається із шести розділів, кожен з яких доповнює один одного. Концептуальним є перший розділ – «Коротка історія

німецької колонізації на Закарпатті». Г.В.Павленко виділяє кілька етапів (хвиль) німецької колонізації на Закарпатті. Необхідно погодитися з твердженням вченого, що «німці відкрили для себе Закарпаття давно». Ще в період «великого переселення народів» вони хвилями накочувались в Карпатський регіон, селились тут, змішувались з іншими етнічними групами, а то й перемагали їх. Коли ж виникли перші поселення колоністів на Закарпатті?

На глибоке переконання автора, а воно підкріплене джерелами, вони «виникають ще в період раннього середньовіччя (XII – перша половина XIII століття)». Друга хвиля німецької колонізації на Закарпаття відноситься до другої половини XIII–XV ст. Третя хвиля припадає на XVI ст. «Нові сприятливі умови для німецької колонізації на Закарпаття, – пише Г.В.Павленко, – були створені в кінці XVII – на початку XVIII ст., коли турецьке панування в Угорщині змінилося австрійським». У XVIII ст. німецька еміграція на Закарпаття не припинялася і спрямовувалася головним чином в лісове господарство. За підрахунками автора, «тільки в Ясінях та навколо прилеглих до нього селам і присілках в кінці XVIII ст. постійно працювало в лісі 300–400 лісорубів».

Г.В.Павленко детально зупинився на умовах, в яких працювали німецькі колоністи, охарактеризував райони, в яких проживала переважна більшість (Вишково, Хуст,

Берегове, Свалява, Ужгород та ін.). Цікавими є статистичні дані, використані вченим у своїй праці. Згідно з ними, за період з 1880 до 1910 рр. німецьке населення в краї зросло з 15231 до 33694 чол. Підрахунки зроблені на основі угорських джерел. Що стосується періоду входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки, то в 1921 р. зафіксоване різке зменшення (7668 чол. – 3,1 % від загальної кількості населення). Автор намагався з'ясувати, які ж чинники вплинули на таке різке зменшення кількості німецьких колоністів. «Справа в тому, – відзначав Г.В.Павленко, – що угорська статистика визначала національність за мовою, тому до німців часто попадали і свреї, які говорили німецькою мовою і відсоток яких на Закарпатті був досить значним. Чехи ж визначали національність за релігійною ознакою і, очевидно, були ближчі до істини при визначенні національності. Чеські дані достовірніші».

Детальна обізнаність вченого з досліджуваною проблемою, компетентність, дала йому змогу стверджувати, що «на протязі XVIII–XIX ст. німецьке населення на Закарпатті ніколи не перевищувало декілька десятків тисяч чоловік. Це не могло не позначитися на їх соціально-економічному, внутрішньополітичному і культурному становищі у складі різних державних утворень. «Будучи відірваними на протязі двох століть від землі своїх предків, – відзначав Г.В.Павленко, – живучи на новій батьківщині маленькими етнічними острівцями серед чужого

етнічного, перш за все слов'янського моря, і намагаючись не зникнути, не розтворитися в ньому, німецьке населення саме ж поставило себе в умови самоізоляції і обезкровлення». Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. найбільше німецьких колоністів проживало в Марамороському, Брезькому і Угочанському комітатах (відповідно 21, 10 і 6 відсотків). У відношенні до всього населення краю німецькомовне населення складало від 15 до 22 відсотків у таких округах як Тячівський, Воловецький, Мукачівський, Ізавальдський, Сегетський, Свалявський, Тересвянський.

Яким був статус німецьких колоністів у нашому краї? Сперечаючись із висновками історика І.Г.Шульги, Г.В.Павленко констатує, що «по-перше, німці-переселенці ніколи не були кріпосними, по-друге, їх економічний статус з самого початку відрізнявся у кращий бік від статусу місцевого населення». Мало того, «посівши керівне становище в економіці, німецькі колоністи почали підпорядковувати своєму впливу і адміністративні органи міст та інших населених пунктів, що входили до складу домінії (Мукачівської – М.В.)».

З прадавніх часів на Закарпатті живуть люди різних національностей і живуть у злагоді і мирі. Не становили винятку і німці: «Розсудливі, працьовиті, добрі майстри своєї справи і добрі християни – німці ніколи не вступали в конфлікти із місцевим населенням, завжди знаходили спільну

мову і з угорцями, і з українцями, і з румунами. Ця взагалі позитивна риса німців-колоністів, і відноситься вона й до інших регіонів, де вони проживали». Перебування Закарпаття у складі Чехословаччини привело до певного покращення політичного і освітньо-культурного становища німців, що важко сказати про їх соціально-економічне становище. «Земельна реформа, – на думку автора монографії, – яка проводилася чехословацьким урядом в 1919–1925 і 1925–1929 рр., мало торкнулася німців». Із тих, хто одержав на 1934 р. землю, в національному відношенні 86 % належали до русинів-українців, 10% – до угорців, 1,5% – до чехів і словаків, 1,4% – до свреїв і тільки 1% – до німців. Духовне життя, культура і освіта німецьких колоністів стали предметом дослідження у третьому розділі монографії. Підсумовуючи опрацьовані джерельні матеріали, Г.В.Павленко відмітив, що в «освітньо-культурному відношенні німецьким колоністам везло набагато менше ніж в економічному. Будучи маленькими острівцями в слов'янському морі, вони... боролися за збереження свого національного обличчя, своєї мови, своїх традицій і звичаїв. І це до певної міри вдалося їм».

Останнім часом з'явилося багато публікацій про виникнення і діяльність Карпатської України наприкінці 30-х років. Дослідники не обходили мовчанням і соціально-економічне, політичне та культурне становище німецької

меншини за цей відрізок часу. Г.В.Павленко, використавши чи не всі архівні документи, які є в наявності, першим виділив цю проблему окремо і комплексно. За підрахунками автора, на 1939 р. у Карпатській Україні проживало 15 тисяч німців. Вчений яскраво описав політику автономного уряду А.Волошина по відношенню до німецької меншини. Не викликає сумнівів, що йдучи їм на поступки, А.Волошин намагався зберегти дружні відносини з Німеччиною. Відомо, що частина німців Закарпаття служила в німецькому війську, що, безперечно, негативно вплинуло на їх подальшу долю. Після звільнення Закарпаття радянськими військами восени 1944 р., на німецьких колоністів тут же посипались репресії. «З архівних документів важко судити, – розмірковує Г.В.Павленко, – скільки німецьких колоністів було відправлено тоді на примусові роботи у східні області України і Росію. Але що така практика існувала, видно із окремих розпорошених документів, що відклалися в архівних фондах». Лише протягом 1946 р. із Закарпаття на Схід, головним чином в Тюменську область, було виселено з сім'ями 2 тисячі осіб німецької національності. Поневіряння по чужих краях для німців тривали аж до 1959 р. На цей час німецьке населення області складало 4230 чоловік, тобто менше, ніж їх було навіть у далекому XVIII столітті.

У п'ятому розділі – «Нелегкий шлях оновлення» – автор розглядає становище німців Закарпаття в 60–90-х роках.

Г.В.Павленко використав останній статистичний матеріал, згідно з яким на 1993 р. в краї налічувалося близько 3400 німців. Із них рідною мовою володіло 2400 чоловік, 1000 чоловік забули, чи не знають своєї рідної мови і говорять: 650 чоловік – українською, а 220 – російською мовами. Демократична українська держава робить все для того, щоб німці почували себе повноправними громадянами. «Виникає лише одне питання – чи не запізнились всі ці заходи?» – справедливо запитус Г.В.Павленко. Ніби додатком до книги, а фактично її шостим розділом, є наукова розвідка автора про Міхая Мункачі – видатного угорського художника, який народився у сім'ї німецьких колоністів.

Підсумовуючи величезний фактичний матеріал, зібраний у книзі, професор Г.В.Павленко зробив важливий і справедливий висновок: «Позитивний внесок німецьких колоністів у розвиток економіки і культури краю незаперечний. Без спадщини, яку внесли німці-колоністи у розвиток Закарпаття, ми, теперішні будівничі, були б значно біднішими». Важко щонебудь сказати всупереч цього. Отже, професор Г.В.Павленко у своїх працях приділяв значну увагу дослідженню різноманітних проблем соціально-економічної, політичної і освітньо-культурної історії Закарпаття. Він є автором десятка нарисів про славних синів Закарпаття, простежив українсько-німецькі взаємовпливи. Без наукових праць Г.В.Павленка закарпатська історична наука була б значно біднішою.

ВОЛОДИМИР ЗАДОРЖНИЙ

(р.н. 1939)

Володимир Євгенович Задорожний народився 27 квітня 1939 р. в селі Спас Кам'янка-Бузького району на Львівщині. Про свої «домашні університети» він розповідав у інтерв'ю газеті «Срібна земля-фест» з нагоди вручення йому премії імені академіка Івана Крип'якевича. «Історію народу я вивчав ще дитваком на прикладі моєї родини, – розмірковує В.Є.Задорожний – Дядько Степан належав до «сільської інтелігенції»: був дяком і керівником місцевої «Просвіти», випишував цілі стоси літератури. Але любов до історії прищепив мені, певно, дід – Іван Яськів. Був заможним, збудував у рідному селі церкву і початкову школу (радянська влада їх спаплюжила і ліквідувала), знав німецьку, польську, чеську, словацьку, розумів угорську, пройшов Першу світову... За життєву мудрість односельці його шанували. А дідів брат Юрій дослужився до чину капітана австрійської жандармерії, під час Першої світової війни загинув. По сьогодні зберігаю передані після нього до сім'ї його срібну офіцерську ложку і виделку з іменними вензелями. Ще один мій дядько виїхав 1929 року в складі трудової еміграції до Бразилії. Ми про нього більше не чули, хоча згодом сім'я мала деякі неприсмності через родича за кордоном...

Комуністична система намагалася витворити з людей рабів і жорстоко розправилася з такими, приміром, як мій дід Іван. Від нього, середняка, відібрали майно і загнали в колгосп на рівні з тими, хто лінувався працювати і до «совітів», і за них. Чудові ділові коні англійської породи, яких забрали в колгосп, постійно прибігали додому. Дід мусив зачиняти браму, не мав права пустити їх на обійстя. Через півроку коні так і поздыхали в колгоспі. По війні я десятирічним хлопцем допомагав дідові працювати: за 9 кілометрів ми возили до молочарні колгоспні 35-кілограмові бідони. Ноги були пооббивані аж до крові! Так ми відробляли «трудодні», за які отримували натуроплату. І то не завжди...

Я з дитинства мав гуманітарну владчу. Не дуже це було практично, як на сільського хлопця... Перечитав українську й світову класику – все, що було в сільській бібліотечці. Навіть до Мопассана добрався! Воював, страждав, кохав разом із літературними героями. Плакав разом з Аксиньєю з шолоховського «Тихого Дону». Мама моя – Люба Іванівна – до цього ставилася ніжно, розуміла мене, дуже хотіла, щоб здобув освіту. У березні цього року ми з дружиною їздили на мою батьківщину на 85-річчя мами... А дід Іван мріяв вивчити мене на священика. Казав, що останню корову продасть задля цього, й сам прагнув здобути освіту, хотів учителювати.

Цікавий штрих: моя тітка Ганка вийшла заміж за Івана

Пришляка, котрий жив у сусідньому селі поряд із фарою батька Івана Крип'якевича. Після першого курсу університету я приїхав туди на канікули, і Іван Пришляк розповідав, що пам'ятає, як Крип'якевич молодим гімназистом у садку вголос зубрив латину. А селянські діти під плотом підглядали за ним, наче за диваком. Пришляк уперше дав мені заборонену, «крамольну» працю Крип'якевича з історії України, видану у Львові 1941 року. А відреставрований годинник XIX століття від Пришляка і дотепер у мене вдома на чільному місці. І премія імені академіка Івана Крип'якевича, з огляду на вищесказане, для мене – велика честь».

Ще навчаючись на історичному факультеті Ужгородського державного університету Володимира Задорожного заповонила археологія. Свою участь в археологічних розкопках під керівництвом професора Е.А.Балагурі молодий дослідник виклав у доповідях на XVIII і XIX наукових конференціях, які систематично проводились в Ужгороді – «Дослідження поселення пізньобронзової доби біля села Острівець Івано-Франківської області» (1964) і «Племена культури ширурової кераміки Прикарпаття та Волині» (1965). Археологічні зацікавлення Володимира Задорожного оцінив професор Ігор Свешніков зі Львова. І хоча В.Є.Задорожному не судилося стати археологом (заповонили соціально-економічні і культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною),

він ще не раз звертатиметься до археології. Зокрема, вчений опублікував змістовні наукові рецензії на монографію Е.Балагурі та В.Бідзілі «Давні металурги Українських Карпат» (1979) і працю С.Пеняка «Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.» (1982).

Ще в 60-х роках здібного науковця запримітив відомий український історик Ілля Гаврилович Шульга, під керівництвом якого В.Є.Задорожний незабаром підготує і успішно захистить кандидатську й докторську дисертації. Вдячний учень пізніше відзначав у своїй статті про вчителя, що «ужгородський період (1954–1972) у житті І.Г.Шульги відіграв особливу роль». Це, дійсно, так. В Ужгороді він написав майже всі свої фундаментальні праці, а також захистив докторську дисертацію.

Про Іллю Гавриловича у В.Є.Задорожного збереглися найкращі спомини: «...Я, певно, народився в сорочці: мені все життя щастило на добрих людей. Коли говорити про науку, то це мій наставник Ілля Шульга – відомий український вчений-історик, нині, на жаль, покійний. Він вплинув на мене і в життєвому плані: добротою, манерою спілкування, вмінням передати вихованцям інформацію, якою володішш... Коли є добрий учитель, то й учні до нього тягнуться. Ілля Гаврилович мав таку ауру. Одного разу він мене капітально провчив: пам'ятаю досі, та й сам тепер вимагаю від учнів ретельності,

пунктуальності... По закінченні аспірантури я не прозвітував письмово по всій тодішній «бюрократичній» формі за педагогічну роботу. І ось зустрічаю Іллю Гавриловича на репетиції університетського хору (а Шульга, до речі, завжди приходив першим, приклад показував – жодної репетиції не пропустив)... Там він мене і відчитав при всіх так, що думав – кризь землю провалюся. З того часу завжди намагаюся бути пунктуальним, ніколи не запізнюватися й відповідати за кожен свій вчинок. Мій наставник на правду вчив і... любив своїх учнів. Дисертацію мою вчитував від першого до останнього слова... Я багато запозичив від Шульги.

Під керівництвом І.Г.Шульги В.Є.Задорожний в 1972 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Львівського державного університету ім. І.Франка успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Економічні і культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією в першій половині ХІХ ст.». Його офіційними опонентами виступили відомі в Україні вчені – Г.Ю.Гербільський і Ф.І.Стеблій. Використавши численний джерельний матеріал з архівів України (Київ, Львів), Росії (Москва, Ленінград) і Молдови, В.Є.Задорожний аргументовано довів, що в першій половині ХІХ ст. не припинялися економічні й культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією. Вчений твердив,

що ці зв'язки мали велике історичне значення в політичному, економічному і культурному формуванні української нації, в боротьбі за возз'єднання всіх українських земель.

Після захисту дисертації вийшли з друку десятки праць В.Є.Задорожного, в яких він значно розширив фактичний матеріал власної кандидатської праці. Це, перш за все, його статті «Закарпаття в російській публіцистиці першої половини XIX століття» (1972), «Періодична преса Галичини першої половини XIX ст. про політичне і культурне життя Росії і України» (1974), «З історії торговельних зв'язків Галичини із Східною Україною і Росією в першій половині XIX ст.» (1978), «З історії економічних зв'язків західноукраїнських земель з Чехією в першій половині XIX ст.» (1980) та багато ін. В.Є.Задорожний друкується в таких престижних наукових виданнях, як «Український історичний журнал», «Проблеми слов'янознавства», «Вопросы истории СССР», «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» тощо.

В.Є.Задорожний – активний учасник таких престижних наукових форумів, як IX всесоюзна наукова конференція істориків-славістів (1982), міжнародний симпозіум «Іван Франко і світова культура» (1986), всесоюзний симпозіум по вивченню проблем аграрної історії (1986) в Москві й Таллінні, ряду міжнародних, всесоюзних і республіканських конференцій, які проводились в Москві, Таллінні, Донецьку,

Києві, Львові, Мінську, Луцьку тощо.

У 1982 р. видавництво «Карпати» видало колективну монографію «Єдність збережена і примножена», авторами якої були В.Задорожний, Ю.Сливка, Я.Ісасвич, Я.Лялька та ін. Перу В.Є.Задорожного належить великий за обсягом розділ «Спадщина предків», в якому аналізується досить обширний період – з VI–VIII ст. до першої половини XVIII ст. (співавтор – Ф.Стеблій). Змістовними у всіх відношеннях є матеріали, опубліковані в розділі «Долаючи відстані й кордони», в якому В.Є.Задорожний одним із перших пропагував спадщину відомих культурних діячів Закарпаття початку XIX ст., зокрема, І.Орлая, М.Балудянського, В.Кукольника, П.Лодія, А.Дудровича, К.Павловича, Ю.Гуци-Венеліна та ін. Вагоме місце приділено «Руській Трійці», творчості О.Духновича, К.Матезонського. Монографію високо оцінив відомий український історик М.В.Троян, який відзначав у рецензії: «У першому розділі... мова йде про єдність населення Прикарпаття, Закарпаття та Буковини з населенням інших східнослов'янських земель. За свідченнями письмових, етнографічних, лінгвістичних та археологічних джерел, Закарпаття, зокрема, завжди підтримувало тісні зв'язки з іншими руськими землями. Вони не припинялись навіть тоді, коли край насильно включався до чужих населенню Закарпаття державних утворень». У 1986 р. В.Є.Задорожний у

співавторстві з О.С.Мазурком та І.Г.Шульгою видали книгу «Зоря незгасна», яку позитивно оцінили рецензенти І.Король, Я.Янович, П.Лісовий, І.Мазило.

Отже, в середині 80-х років ім'я В.Є.Задорожного було добре відоме в наукових колах. Протягом 70–80-х років дослідник активно працював над написанням докторської дисертації на тему «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях в період кризи феодалізму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)». Її захист відбувся в 1987 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Київському університеті ім. Т.Г.Шевченка. Офіційними опонентами виступили відомі українські вчені член-кореспондент АН України Ф.П.Шевченко, доктори історичних наук Я.Д.Ісасвич та Л.Г.Мельник. На основі захищеної дисертації В.Є.Задорожний в 1989 р. видав монографію «Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях», яку справедливо можна вважати фундаментальним дослідженням з названої проблеми. Автор детально проаналізував розвиток товарного виробництва у сільському господарстві, організацію внутрішньої торгівлі і зовнішньоторговельні зв'язки, показав роль міст в системі товарного виробництва. Важливим є й те, що історик не обмежився внутрішньополітичними відносинами різних регіонів України, а довів, що західноукраїнські землі підтримували торгівлю з великими європейськими містами

Польщі, Сілезії, Чехії, Моравії, Угорщини, західними австрійськими провінціями.

В.Є.Задорожний – майстер історичного портрету. Свій перший історико-біографічний нарис вчений опублікував на сторінках «Українського історичного журналу» в 1970 р. про почесного члена Російської Академії Наук І.С.Орлая з нагоди 200-річчя відомого закарпатського дослідника. Згодом, на сторінках закарпатської преси він опублікував статті про І.С.Орлая «Наш земляк про рідний край», «Рідного краю співець» (1979). Незабаром одна за одною в різноманітних журналах, наукових збірниках, пресі з'являються статті про І.Франка, Ю.Гуцу-Венеліна, Г.Бідермана, В.Кукольника, Я.Головацького, А.Бачинського, М.Драгоманова, О.Духновича, Б.Хмельницького, В.Гренджу-Донського, І.Крип'якевича, М.Грушевського, М.Лучкая, П.Лодія, М.Балудянського, А.Шептицького та ін. Професор В.Є.Задорожний є автором біографічних нарисів про відомих культурних діячів України, поміщених на сторінках наукових збірників «Вчені, письменники і політичні діячі про Українцу» та «Історія України в історичних портретах», редагованих автором цих рядків. В.Є.Задорожний віддав данину пам'яті своєму вчителєві професорові І.Г.Шульзі, опублікувавши про нього ряд статей. На жаль, переважна більшість історико-біографічних нарисів, що вийшли з-під пера вченого, розкидані

по різних збірниках і газетах, і вже давно стали бібліографічною рідкістю. Прийшов час їх зібрати до купи і видати окремою збіркою.

Із вищесказаного видно, що центральною проблемою в науковій спадщині В.Є.Задорожного залишається історія економічних і культурних взаємовідносин західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною. Разом з тим, необхідно відзначити, що починаючи з 90-х років з-під пера вченого вийшли десятки праць, в яких робиться аналіз національно-визвольних змагань закарпатських українців напередодні Другої світової війни. У 1993 р. В.Є.Задорожний у співавторстві з автором цього нарису видав історико-популярний нарис «Велич і трагедія Карпатської України», в якому вперше в історіографії була зроблена спроба висвітлити внутрішню і зовнішню політику уряду Карпатської України, очолюваного А.Волошипом. Книга була високо оцінена рецензентами в Україні та Словаччині (побачили світ шість відгуків та рецензій), Вслід за «Величчю і трагедією Карпатської України» на сторінках журналів «Сучасність» та «Український історичний журнал» були опубліковані статті «Карпатська Україна у світлі нових документів» (1993) та «Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку» (1995). Заслужують на увагу виступи В.Є.Задорожного на наукових конференціях, зокрема, на

міжнародній конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 1994), в якому дослідник підняв проблему «Історія Карпатської України в європейській періодиці». Йому ж належить одна з перших спроб аналізу знаменитого щоденника Василя Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» (1995). Історія виникнення і діяльності закарпатської «Просвіти» знайшла своє відображення у статті В.Є.Задорожного «Відроджена з попелу. Закарпатська «Просвіта» вчора і сьогодні» (1993).

В.Є.Задорожний був ініціатором проведення наукових конференцій, присвячених 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (1995) і 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (1995). На цих важливих для нашого краю форумах, В.Є.Задорожний виступив з доповідями (співавтор-докторант С.Д.Федака) «Визволення Закарпаття Радянською Армією: правда і вигадки» та «Українське питання на завершальному етапі Другої світової війни». Необхідно погодитися з твердженням історика, що «події Другої світової війни переконливо довели, що вирішення українського питання можливе тільки в рамках незалежної повнокровної державності. За неї в ті часи боролися різні національні сили, які до того ж перебували між собою у стані громадянської

війни. Проблему консолідації української нації не знято і після 1991 р. Тому вивчення подій піввікової давності повинно сприяти утвердженню громадянської злагоди у нашому суспільстві».

Кафедра історії УРСР була створена в 1976 р. з ініціативи професора М.В.Трояна. Однак, в роки панування тоталітарного режиму в СРСР, і мови не могло бути про правдиве і всебічне висвітлення історичного минулого українського народу, а історія УРСР вивчалася як складова частина історії СРСР. Тільки «з проголошенням суверенітету України в 1990 році, зростання інтересу студентів до історії України, – відзначають автори книги «Осередок освіти, науки, культури. Ужгородському державному університету – 50 років», – колектив факультету поставив питання перед ректоратом університету про відкриття кафедри історії України». Відновлену кафедру очолив професор В.Є.Задорожний.

Сьогодні на кафедрі історії України раціонально працюють два доктори наук, професори В.Є.Задорожний і Д.Д.Данилюк, кандидати історичних наук, доценти В.П.Мельник, І.М.Чаварга, В.В.Делеган, С.Д.Федака, В.І.Фенич, Р.А.Офіциньський. Нещодавно доцент Ю.М.Бисага захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Очолювана В.Є.Задорожним кафедра читас курс історії України та історичного краєзнавства для студентів

усіх факультетів університету. На історичному факультеті, крім джерелознавства України, історії української культури, читаються також спецкурси. В.Є.Задорожний – автор цілого ряду статей з історії історичної науки. Ним також багато зроблено в методичному плані. Роботу кафедри з 1990 р. по сьогоднішній день В.Є.Задорожний у співавторстві з В.П. Мельником детально описав у своїй статті «Кафедра історії України».

Володимир Євгенович з гордістю говорить про очолювану ним кафедру: «Горджуся, що за ці роки створена аспірантура, де щороку відбуваються захисти, і не лише кандидатських дисертацій. Адже при кафедрі захистилися два доктори наук: наш професор Дмитро Данилюк і колега з Югославії Янко Рамач. Комплексна наукова проблема, що над нею працюють співробітники кафедри – історія та історіографія західноукраїнських земель. Над цим працювала школа науковців професора Шульги, до якої маю честь належати. Її продовження вбачаю в своїх учнях, у своїй, сподіваюся, школі. Серед моїх і кафедральних вихованців, які захистили дисертації – Сергій Федака, Микола Вегеш, Василь Кереман, Володимир Фенич, Роман Офіцинський. А скільки достойних істориків – вихованців кафедри працює по Україні й за кордоном! Є і успіхи, і перспективи. Підтримуємо зв'язки з українськими вузами і науковими центрами, з університетами

Кракова, Відня, Нового Саду, Пряшева, Кошице та іншими. Я задоволений колективом. У навчально-методичному плані кафедра здійснює читання курсу історії України на всіх факультетах. На сьогодні це важливо, позаяк інтелігентна людина з університетською освітою незалежно від фаху повинна орієнтуватися в історичній минувшині, яка донедавна фальсифікувалася. Маємо спізнати самих себе. Інакше не викоренимо цей прикрий «малороський» менталітет. Виховання історією – необхідне! Це – одна з цілей і лекцій, і фахової літератури».

Учні професора В.Є.Задорожного досліджують різноманітні проблеми вітчизняної історії. Доцент С.Д.Федака захистив кандидатську дисертацію про шедевр стародавньої культури України «Слово о полку Ігоревім». У 1994 р. автор цього нариса захистив дисертацію на тему «Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні та політичні аспекти». Цікаву і маловивчену тему досліджує доцент В.І.Фенич, який в 1997 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Греко-католицька церква в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1771–1867 рр.)». Дисертацію з історичного краєзнавства захистив доцент В.Ю.Керецман. Завершують роботу над написанням кандидатських дисертацій аспіранти М.Тімков, О.Богів, Л.Горват та ряд інших. Приємно, що багато з них вже є авторами монографій, брошур, наукових статей.

Так, Олександр Богів у співавторстві видав монографію «Міжнародне становище Карпатської України (1938–1939)», а Люба-Ірина Горват є співавтором книг «Українці Румунії (Мараморошини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918–1944)» (1997), «Українська Повстанська Армія: сторінки історії (1942–1944)» (1997), «Короткий життєпис академіка Володимира Грабовецького» (1998) та ін. Сьогодні кафедра історії України Ужгородського державного університету готує професійних істориків, проводить велику пропагандистську роботу серед населення області. І чимала заслуга в цьому належить професору В.Є.Задорожному.

25 червня 1997 р. комісія по присудженню премії імені академіка Івана Крип'якевича в галузі науково-дослідницької і пропагандистської діяльності з історії та культури України, історичного краєзнавства Івано-Франківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців за вагомий внесок у справу вивчення і популяризації історії українського народу та історико-краєзнавчої спадщини присудила завідувачому кафедри історії України Ужгородського державного університету, доктору історичних наук, професору В.Є.Задорожному вищеназвану премію із присвоєнням звання «Лауреат премії імені академіка Івана Крип'якевича» і врученням нагрудного знаку.

Диплом лауреата В.Є.Задорожному було вручено на пленарному засіданні міжрегіональної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження професора Дмитра Похилевича, яка 29 жовтня 1997 р. проходила в Прикарпатському університеті імені В.Стефаника. До речі, В.Є.Задорожний виступив на конференції з доповіддю «Питання аграрної історії середньовіччя в науковій спадщині професора Дмитра Похилевича». Лауреата привітали проректор по науковій роботі університету, доктор фізико-математичних наук, професор Богдан Остафійчук, завідуючий кафедри історії України, академік Володимир Грабовецький, доктор історичних наук, професор Петро Федорчак, професорсько-викладацький склад університету, народний артист України Михайло Кривень, лауреат міжнародного конкурсу в Англії Богдан Грицишин. В.Є.Задорожний вже сьомим істориком, удостоєним цієї нагороди. До нього лауреатами премії ім. Івана Крип'якевича стали академік НАН України Ярослав Ісасвич, провідний науковий співробітник Інституту Українознавства НАН України у Львові Феодосій Стеблій, декан історичного факультету Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича, доктор історичних наук, професор Ю.І.Макаї та інші.

Нещодавно В.Є.Задорожний обраний академіком Міжнародної слов'янської академії, президентом якої є відомий український вчений, академік Карно Джеджула.

МИХАЙЛО ТИВОДАР

Серед етнографів історичного факультету Ужгородського державного університету особливе місце посідає наукова спадщина доктора історичних наук, професора Михайла Петровича Тиводара. Автор понад сто наукових і науково-популярних праць, М.П.Тиводар є провідним дослідником української історії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Заслужують на увагу фундаментальні монографії вченого «Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Історико-етнологічне дослідження» (1994), «Закарпаття: Народознавчі роздуми» (1995), «Етнологія. Навчальний посібник для студентів історичного факультету» (1998) та ряд інших. Він був одним із авторів «Історії Ужгорода» (1993). Безперечно, найголовнішою серед праць М.П.Тиводара є його монографія «Традиційне скотарство Українських Карпат...», видана в республіканському видавництві «Карпати» в 1994 р. Книга написана на основі величезного матеріалу та історичної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної (930 наукових позицій). Монографія є науковим згустком докторської дисертації М.П.Тиводара, захищеної ним на засіданні вченої ради Інституту етнографії і народознавства АН України у квітні 1994 р. Дослідження М.П.Тиводара умовно можна назвати своєрідною енциклопедією верховинського господарства Українських

Карпат ХІХ–ХХ століть.

Дослідник провів узагальнююче вивчення традиційного скотарства в Українських Карпатах другої половини минулого – першої половини нашого століття, провівши паралель з етнокультурними, етносоціальними та етнополітичними процесами, що мали місце в цьому регіоні в І–ІІ тисячоліттях н.е. У восьми солідних розділах своєї праці М.Тиводар дав аналіз таким питанням як природно-географічні умови функціонування скотарства в Українських Карпатах, стан і місце скотарства в системі сільського господарства, соціально-економічні умови функціонування традиційного скотарства, матеріальна культура карпатських скотарів, культурно-історичні та теоретичні проблеми скотарства Українських Карпат тощо. Багаторічна праця над досліджуваною проблемою дала право М.П.Тиводару зробити глибокий висновок: «Карпатське скотарство виникло на стиці господарсько-культурних і етнічних традицій різних епох і етносів. Тут стикались всі три вітки слов'ян з східними романцями і угорцями, помітні ранньотюркські і турецькі, грецькі і албанські, латинські, фрако-дакійські, кельтські і германські елементи скотарських господарсько-культурних традицій. Всі вони увійшли в народну культуру місцевих етносів, зіграли важливу роль у формуванні карпатської господарсько-культурної спільності». Таким чином,

«традиційне скотарство... в часи свого розвитку не лише визначало господарсько-культурну і побутову єдність русинів-українців, а й певним чином визначало господарсько-культурну спільність всіх етносів історико-географічної області Карпат».

На перший погляд праця М.П.Тиводара – виключно етнологічне дослідження, однак це далеко не так. Автор дав глибокий аналіз соціально-економічних умов, в яких функціонувало традиційне скотарство в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. Як відомо, в 1848–1849 рр. в Австрійській монархії відбулася буржуазна революція, головним наслідком якої було скасування кріпосного права. Однак, земельна реформа носила половинчастий характер, і як доводить вчений, селяни не те, що збагатились, а навпаки, «втратили значні площі земель», в той час як поміщики захопили кращі землі. Аналогічне стверджував відомий вчений і громадсько-політичний діяч Михайло Драгоманов, який в 70-х роках минулого століття побував на Закарпатті.

Даючи характеристику великих поміщицьких землеволодінь на Закарпатті, М.П.Тиводар справедливо пише, що їм належало близько 50% всіх земель. Лише графу Шенборну належало 100218 га земельних площ, а графу Телекі – 12816 га землі. Закономірно, що проведення аграрної реформи в такому руслі, привело до активізації закарпатських селян, які

«постійно боролись за землю, зокрема за луки та випаси». Особливо їх боротьба посилилась у період Чехословацької республіки. Автор наводить цікаві факти про різноманітні форми боротьби залежних селян (часті скарги, знищення поземельних карт і межових знаків тощо). Проте, вважав дослідник, боротьба селян носила стихійний, слабо організований характер. Переконавшись, що пасивні методи боротьби не дають належних результатів, селяни вживали більш радикальні міри. Для прикладу наводяться події 1898 р. у с. Верховина (Жаб'є), коли селяни вигнали комісію, яка проводила «регулювання селянських земель». На Буковині селянський рух не досяг кульмінації під час селянського повстання під проводом Л.Кобилиці. У міжвоєнний період різко збільшилася кількість підпалів поміщицьких маєтків. За підрахунками М.П.Тиводара, тільки у 1934–1937 рр. поліція лише у Станіславському воєводстві зареєструвала 1095 підпалів». Надії західноукраїнських селян на те, що Червона Армія принесе визволення і справедливе вирішення земельного питання, не увінчалися успіхом. Дослідник справедливо пише: «Демагогічні обіцянки комуністів так і лишилися обіцянками. Більше того, селяни втратили всі свої землі, бо насильницькими методами були загнані у колгоспи».

Читаючи праці М.П.Тиводара, студент, вчитель, науковець багато дізнається про стоїща пастухів, їх житла, посуд і

начиння, їжу, одяг тощо, до речі, введений до наукового обігу вперше. Це стосується і описів різних скотарських свят, обрядів та вірувань скотарів Карпат. Цікавий матеріал поміщений у параграфі «Народна ветеринарія». М.П.Тиводар пише, що «поряд з раціональною практикою і знаннями в народній ветеринарії використовувалися різні магічні прийоми і лікування тварин». Дослідник відзначав, що ще в 1927 р. «в селах Закарпаття не перевелись «шептуни». «Знахарі, – пише автор, – лікували тварин заклинаннями і магічними діями, але водночас користувалися різними відварами, напоями та рослинами, яким надавалась магічна цілюща сила». Наприклад, коли корова слабо трималась на ногах («падачка»), то знахар «обкурював її, давав пити свяченої води і виголошував різні заклинання». Оригінальним на Закарпатті був спосіб лікування запалення вимені. Навіть у 1933 р. знахарка, лікуючи цю хворобу, закликала:

«Марен, марен, сідий як полонина,
Ізойди, іщезни на сімейне зерно, ху-ху-ху...
Марен, марен, сідий як полонина,
Ізойди, іщезни на макове зерно, ху-ху-ху...
Марен, марен, сідий як полонина,
Ізойди, іщезни на попілову спузу, ху-ху-ху...»

До речі, М.П.Тиводар зібрав великий фольклорний матеріал, який значно збагатив його наукове дослідження.

Автор дав вичерпний аналіз свят скотарів, поділивши їх на весняні, літньо-осінні та зимові. Вчений довів, що «всі вони вплелись у систему таких християнських свят», як Стрітіння, Благовіщення, Вербна неділя, Вознесіння, Зелені свята, Івана Кушала, св.Петра і Павла, св.Іллі, св.Андрія тощо. Неможливо не погодитися з автором «Традиційного скотарства», що всі скотарські свята і обряди повинні були забезпечити врожайність полів, здоров'я і приплід худоби. Саме тому в одному і тому ж заклинанні чи ритуальному дійстві зустрічаються «побажання врожайності полів і садів, доброго приплоду і здоров'я худоби, здоров'я і успіху членами сім'ї».

У зв'язку з тим, що «корені скотарської господарської культури йдуть у глибоку давнину», необхідна реконструкція основних етапів її становлення та розвитку. М.П.Тиводар створив власну періодизацію, що теж свідчить про наукову новизну його дослідження. Перший етап включає в себе період з найдавніших часів (неоліт) до початків колонізації Українських Карпат на засадах «волоського права». Вчений довів, що «давньоруське населення Українських Карпат сформувалось з східно-слов'янських племен білих хорватів та окремих груп дулебів, тіверців та уличів». Після 992 р. в письмових джерелах вже не згадуються хорвати. «Це означає, – відкреслює автор, – що вони інтегрувалися у складі Київської Русі». На думку М.П.Тиводара, «очевидно саме з цього часу

населення Українських Карпат, у тому числі і Закарпаття, починає приймати етнонім «русини» і політонім «Русь», починає поширюватися етнонім «русини» як самоназва та утверджуватись руська етнічна самосвідомість». Важливим є висновок автора про те, що «східнослов'янський (руський) характер населення в XI ст. майже повністю визначав етнічне обличчя Закарпаття». Саме в ці часи «у місцевого ранньоукраїнського населення практично сформувались всі ті основні ознаки приселищного вигінного і полонинського відгінного скотарства», які широко побутували в традиційному скотарстві Українських Карпат.

Другий етап включає в себе час з XIV–XVIII ст., хоча, відзначав М.П.Тиводар, «загалом господарство і матеріальна культура населення Українських Карпат XIV–XVII ст. опирались на традиції стародавніх часів». Однак, згодом, як зауважує автор, «система скотарсько-землеробського господарства високогір'я, середньогір'я Українських Карпат, що складалась впродовж віків, незабаром була повністю зруйнована соціально-економічними та політичними катаклізмами».

Третій етап – XVIII – перша половина XIX ст. У цей час відбувалися певні зміни, зокрема відбулися структурні зміни в поголів'ї, постійно наростало значення великої рогатої худоби, хоча і в цей період «продовжували побутувати більшість

традицій карпатського скотарства попередніх історичних епох». До речі, М.П.Тиводар вперше в історичній науці проводить так званий зональний поділ сільського господарства Закарпаття. Автор наголошує, що «наприкінці XVIII – на початку XIX ст. селяни повністю буди прив'язані до землі... все це разом підняло рівень демографічного тиску на ресурси життєзабезпечення..., інтенсифікації землеробства і скотарства».

Четвертий етап включає в себе другу половину XIX – першу половину XX ст., де вчений вперше проводить типологізацію традиційного скотарства Українських Карпат, аналізує динаміку господарського і етноісторичного розвитку полонинського карпатського скотарства. Дослідник дійшов слушних висновків, що карпатське скотарство виникло і розвивалось на межі різних культурних епох та етносів.

На протязі 60–90-х років М.П.Тиводар опублікував десятки праць, на сторінках яких піднімались ті чи інші важливі проблеми цієї теми. Назвемо тільки окремі з них: «Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення Українських Карпат (друга половина XIX – середина 40-х років XX ст.)», «Господарство і матеріальна культура населення гірських районів Закарпаття», «Давній одяг карпатських пастухів», «Залишки великої сім'ї на Закарпатті», «Історичні та господарсько-культурні передумови формування традиційного скотарства в Українських Карпатах з найдавніших часів до

початків їх колонізації на «волоському праві», «Обов'язки та оплати пастухів Українських Карпат (кінець XIX – середина 40-х років XX ст.)», «Основні етапи етногенезу українців Карпат: питання теорії, етпосоціальної та етнокультурної історії», «Особливості пастівництва у населення західних районів Закарпаття у XVIII – першій половині XX ст.», «Етнографічна карта», «Традиційна народна ветеринарія Українських Карпат другої половини XIX – середини 40-х років XX ст.», «Традиційне «петрикування» в Українських Карпатах (кінець XIX – перша половина XX ст.); «Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини XIX – середини 40-х рр. XX ст.» та багато ін.

В 1993 р. у видавництві «Карпати» вийшла книга М.П.Тиводара «Закарпаття: Народознавчі роздуми», до якої ввійшли ряд статей, які друкувалися автором протягом першої половини 90-х років, і в яких піднімалися різні аспекти народознавства Закарпаття. Книга складається з п'яти тематичних частин, в яких висвітлені окремі проблеми культури та історії Закарпаття, етнографічна спадщина Ю.І.Гуци-Венеліна, О.В.Духновича, Т.Легоцького, В.Гнатюка, Ф.Потушняка. Заслужують уваги такі високопатріотичні статті вченого, як «Рідна земле моя», «Початки становлення української національної свідомості на Закарпатті», «Політичні та теоретичні аспекти етнічних процесів на Закарпатті XX ст.» та ін.

Неможливо не погодитись з глибоким і справедливим висновком М.П.Тиводара, що «відродження української державності зумовило зміни не лише в політиці й економіці, а й у свідомості людей. Створення умов для вільного розвитку українського етносу і національних меншин нашої держави прискорило процес їх національно-культурного розвою та етнічної самоідентифікації, посилило увагу до народознавства». До цього додамо, що М.П.Тиводар вніс особистий внесок, причому значний, не тільки в становлення народознавства, але й у боротьбу за незалежність України. Тоді, наприкінці 80-х років, він був одним із небагатьох, хто не лякаючись репресій, гнівно засуджував командну систему і «рушійну систему суспільства». Він був і залишається послідовним борцем проти поділу нашої великої нації на різноманітні «уламки»: «Впродовж століть чужинці та їх зденационалізовані прислужники з місцевих «недолюдків» (М.Т. – так охрестив етнічних зрадників Т.Шевченко) репетують про те, що закарпатські українці – не українці, а «русскіє», «угророси», «карпатороси», «закарпатський народ», «корінний народ», «тутешній народ» і т.д. Політична спрямованість і наукова неспроможність таких тверджень цілком очевидна».

ДМИТРО ДАНИЛЮК

(р.н. 1941)

Серед істориків Ужгородського державного університету чільне місце посідає доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дмитро Данилюк – визнаний фахівець з проблем української історіографії XIX–XX ст., відомий дослідник становлення і розвитку історичної науки в Закарпатті. З його іменем пов'язано повернення із забуття цілої плеяди видатних діячів нашого національного відродження – Михайла Лучкая, Ю.Гуци-Венеліна, Івана Орля, Василя Кукольника та багатьох інших. Їх життя і різнобічна діяльність посідають вагоме місце на сторінках докторської дисертації Д.Д.Данилюка «Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця XVIII – до середини XX ст.)», успішно ним захищеної в 1994 р. Хоча перу Д.Д.Данилюка належить понад 100 наукових праць з вищеназваної проблематики, зупинимось тільки на головних, до яких необхідно віднести «З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до середини XIX ст.)» (1990), «Затаїти правду не сміючи...» (1993), «Ю.І.Гуца-Венелін» (1995), «Михайло Лучкай – патріарх закарпатської історіографії» (1995), «Історія Закарпаття в біографіях і портретах» (1997), «Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.)» (1999).

Протягом десятиліть навчальні програми з історії були

складені так, що пройшовши їх, учні знали різноманітні деталі про французьку і нідерландську революції, Аларіха і Ганнібала, могли перелічити всіх єгипетських фараонів, але потрапляли в незручне становище, коли треба було розповісти що-небудь з історії рідного краю. У цьому ми не раз переконувались на районних і обласних олімпіадах, вступних іспитах до вузів. Нині становище змінилося...

Сила історичної науки завжди полягала в тому, що вона знайомила народні маси з своїми здобутками через науково-популярні видання. Пригадайте книги з історії України Михайла Грушевського, Миколи Аркаса, Олександри Єфіменко, Івана Крип'якевича, які зуміли опрацювати величезний фактичний матеріал, сотні праць, і, на цій основі, написали популярні «Історії». Чи маємо ми популярну «Історію Закарпаття», яка б стала настільною книгою для кожного закарпатця? «Нариси історії Закарпаття» в двох томах далекі від популярності. Однією з таких популярних праць і була книга Дмитра Данилюка і Василя Ілька «З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до середини XIX ст.)». Її автори адресували свою працю студентам і вчителям. Три розділи посібника знайомлять читачів з проблемою заселення нашого краю в давнину та з розвитком культури краю з найдавніших часів до середини минулого століття.

Хронологічні межі першого розділу охоплюють період з найдавніших часів до XIV ст. Читач має можливість ознайомитися з характеристикою перших стоянок людей на Закарпатті. Детально описуються різні етапи первісного ладу – палеоліт, мезоліт, неоліт, мідний, бронзовий і залізний віки. Значна увага приділяється «куштановицькій», латенській, гето-дакійській культурам. В період так званої гето-дакійської культури, як вважають автори, «населення Закарпаття мало широкі економічні зв'язки з племенами Карпатської улоговини», а в V–VIIст. н.е. «гето-дакійські етнічні ознаки поступово зникають, замість них рельєфно виступають слов'янські».

У посібнику дається чітка характеристика слов'янського населення Закарпаття. Опрацювавши великий фактичний матеріал і найновіші дослідження, Д.Д.Данилюк і В.І.Ілько зробили висновок, що «у третій чверті I тис. на території Прикарпаття і Закарпаття розвивалася ранньослов'янська так звана праяська культура (V–VII ст.). Саме на її основі розвинулось одне з ранньослов'янських племен – білі хорвати. Говорячи про «карпів», від яких, можливо, походить назва «Карпати», автори визнають, що «не так легко встановити походження назви нашого краю, оскільки історія не залишила нам про це жодних письмових джерел». Порушена в книзі і проблема запровадження в краї християнства в 80–90-х роках

IX ст., тобто «ще до приходу угорських племен». Цікаво описується прихід на Закарпаття угрів. Автори опиралися на «Повість временних літ» і унікальне джерело – «Хроніку» Аноніма. Саме в ній є відомості про напівлегендарного князя Лаборця. Дасться оцінка історичної літератури з цього питання.

На початку 90-х років на шпальтах «Закарпатської правди» одна за одною публікувались десятки статей з проблем, які можна умовно назвати «хто ж ми є, українці чи русини?». Не могли уникнути цього питання і автори посібника. Вони справедливо відзначили: фактично «тільки в 20–30-х рр. ХХ ст. з'явилася назва типу «русин-українець», а до того місцеве населення називало себе русинами». Вчитель може почерпнути для себе цікаві матеріали про спілкування угорців з слов'янами, з Київською Руссю. В кінці першого розділу зроблено важливий висновок, що «духовна культура Закарпаття була органічною частиною всієї культури Київської Русі». Хіба це не відповідь на питання, хто ж ми є?

Другий розділ посібника присвячений розвитку писемності, зародженню історичних знань і культурним зв'язкам закарпатців з населенням українських і російських земель в XIV–XVIII ст. Читач має можливість ознайомитися з найдавнішими писемними пам'ятками XIII–XVI ст., з першими слов'янськими друкованими книгами кінця XV ст.

Дасться характеристика «учительних свангелій» XVI–XVII ст. Значна увага приділяється повісті «Александрія», яка в XVII ст. була завезена на Закарпаття з українських земель. Великі цитати з цього твору, що наводяться в посібнику і підкріплені коментарями, можуть бути використані вчителем як хрестоматійний матеріал при вивченні історії стародавнього світу. Цікаві відомості можна знайти про стародавні закарпатські хроніки й літописи, що створювалися, як правило, при монастирях. Ці унікальні джерела поки що не видані в Україні, тому неабиякий інтерес для вчителя мають численні оригінальні тексти, які можна знайти на сторінках книги Д.Д.Данилюка і В.І.Ілька. Необхідно погодитися з авторами, що вони «були іскорками, які все більше освітлювали дорогу до знань, закладали основу розвитку культурно-освітнього життя у нашому краї»...

Третій розділ книги – «Наш край у XVIII–XIX ст.», безперечно, можна вважати найбільш вдалим і найбільш потрібним в роботі вчителя. Він чимось нагадує «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» Миколи Костомарова. Але, якщо про князя Володимира, Данила Галицького, Олександра Невського, про яких так захоплено писав Костомаров, ми знали чимало, то про своїх визначних людей майже нічого не знали, ніби наш край – земля без імені. Безумовно, що не всі історичні нариси, що містяться у

зключному розділі, рівноцінні, але важливим є те, що всі вони зібрані разом і написані дійсно цікаво. Михайло Андрела, Іван Зейкан, Андрій Бачинський, Іоанікій Базилович, Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін, Михайло Балудянський, Петро Лодій... Про них та про багатьох інших читач може почерпнути цікаві факти, багато з яких не знайде ніде. І як не пригадати віші слова Максима Рильського: «Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не достойний поваги».

Серед тих, хто в поті чола трудився на ниві національно-культурного відродження, будив національну свідомість закарпатських русинів-українців, плекав ідею слов'янської єдності, могутньою постаттю возвеличується ім'я Олександра Духовича. Саме йому присвятив нарис «Затаїти правду не сміючи...» професор Дмитро Данилюк. Багатогранна діяльність О.В.Духовича як вченого, культурно-освітнього і громадсько-політичного діяча на ниві розвитку освіти, науки й культури, захисту національних інтересів народу були своєрідним ковтком свіжого повітря в задушливій атмосфері денационалізаторської політики австрійських властей в середині XIX ст. Вивчивши всю літературу про життя і діяльність О.В.Духовича, професор Д.Д.Данилюк відзначив: «Та при всій різноманітності оцінок наукової спадщини Будителя одне є незаперечним: він вірно служив своєму народу, жив його інтересами, щиро бажав допомогти йому стати на

широку дорогу освіти й кращого життя. Дослідники справедливо називали його пророком народної правди, котрий виховував інтелігенцію, будив народну свідомість, плекав надію на кращу будущину. Завдяки таким постатям, як О.В.Духнович, Закарпаття не стояло на узбіччі, а йшло шляхом розвитку європейської цивілізації. Слушними є слова Духновича: «Кто познает подкарпатский народ, тот должен ему признать великое дарование ума и великодушное, но сокровище сие закопано было в земли на подобие дорогого камня». Часткою цього скарбу безумовно є і спадщина О.В.Духновича, який сповна виконав свій патріотичний обов'язок перед народом, за що і заслуговує на добру пам'ять нащадків».

Закарпатська земля дала багатьох видатних письменників, вчених, державних діячів. Серед них провідне місце займав Юрій Іванович Гуца-Венелін – відомий історик-славіст, перший дослідник історії Болгарії, активний громадський діяч. Але так склалися обставини, що це ім'я майже не згадували за останні 50 років. Правда, у 1988 р. дослідниця із Словаччини Тамара Байцура видала монографію «Юрій Іванович Венелін», яка є в Науковій бібліотеці Ужгородського державного університету аж в одному (!) примірнику. Тим часом як потреба у подібних виданнях постійно зростає, особливо у наш час, коли спостерігається процес національного відродження в Україні, що стала на шлях незалежності. І саме науковці покликані

донести до своїх співвітчизників світлі моменти із нашого минулого, розказати про тих, хто прославив рідний край. До таких істориків справедливо можна віднести Д.Д.Данилюка, який в 1995 р. видав книгу «Ю.І.Гуца-Венелін». Автор підкреслив, що Ю.І.Венелін був першим після М.Ломоносова, хто засудив норманську теорію походження східних слов'ян. Без сумніву, на це могла відважитись людина, яка не тільки мала належну фахову підготовку, але й неабияку мужність. Ю.Венелін дав аргументовану критику норманізму. При цьому, як наголошує Д.Д.Данилюк, дослідник використав широке коло джерел (у т.ч. й зарубіжних), а також дані топоніміки, ономастики, історичної географії... При розгляді вищеназваного питання Д.Д.Данилюк глибоко проаналізував наукові праці вченого («Скандивоманія й єя поклонники, или столетнія изысканія о Варягах», «Навала зависляи на Русь до Рюрика" та ін.). Необхідно підкреслити, що автор вказав і на помилки Ю.Венеліна, допущені ним при розгляді давньої слов'янської історії (походження слов'ян, опис характеру та способу їх життя та ін.).

Друга проблема, якою займався Ю.Венелін, і яка принесла йому світове визнання, – це історія болгарського народу. У праці Д.Д.Данилюка цей аспект діяльності видатного карпатороса розкрито вдало. Автор підкреслив, що наш земляк не шукав легких шляхів, він любив іти непротореними

дорогами. На цьому, до речі, наголошували й попередні дослідники наукової спадщини Ю.Венеліна. Історія Болгарії знайшла своє висвітлення в праці Ю.Венеліна «Древніе й нынешніе Болгаре в политическом, народописном, историческом й религиозном их отношении к Россіянам» (М., 1829–1841. – Т.І–ІІ), а також в деяких інших дослідженнях. Автор переконливо показав, що у згаданих працях Юрій Іванович науково довів слов'янське (а не татарське) походження болгар, показав їх переселення, розселення та заняття. Дослідження «Древніе й нынешніе Болгаре...» високо оцінили М.Погодін, П.Безсонов, В.Спасович, В.Апрілов, М.Палаузов, І.Шиманов та ін. Разом з тим, у науковців були деякі зауваження до праці. Та й сам дослідник визнавав, що не всі питання розкрито в достатній мірі, а він планував видати (через певний час) історію болгарського народу у 4–5 томах. Д.Д.Данилюк справедливо наголошує, що Ю.Венелін «сприяв пробудженню національної свідомості болгарського народу». У монографії вченого дано аналіз багатой спадщини Ю.Венеліна з болгарознавчої проблеми. Автор наводить слова Івана Франка, який підкреслив, що Ю.Венелін «як будитель народного духу болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів, як Любен Каравелов, Раковський, брати Миладинови, Заря Стоянов».

Необхідно підкреслити, що Д.Д.Данилюк одним з перших

звернув увагу на таку проблему, як висвітлення історії України (у т.ч. й Закарпаття) у науковому доробку Ю.Венеліна. Автор наголошує, що Юрій Іванович порівняно мало приділяв уваги питанням соціально-економічного розвитку України. Але, разом з тим, окремі аспекти згаданої проблеми знайшли висвітлення в його працях. Так, дослідник аналізував становище селян, які перебували в кріпацтві, яких переслідували за віру, які терпіли від магнатів та зовнішніх ворогів, У працях Ю.Венеліна, як справедливо наголошує автор, чи не вперше розкрито основні причини виникнення козацтва, а також його роль у міжнародних відносинах. Ю.Венелін мав намір написати багатотомну історію Визвольної війни 1648–1654 рр., але не встиг цього зробити. Необхідно підкреслити, що в книзі Д.Д.Данилюка звернено значну увагу на внесок Ю.Венеліна у дослідження питань культури України.

Д.Д.Данилюк, мабуть, вперше ґрунтовно проаналізував внесок Ю.Венеліна у вивчення історії і культури Закарпаття. Вчений торкався таких проблем, як розселення східних слов'ян, прихід угорських племен у Паннонію, утворення Угорської держави, прийняття християнства, угорсько-руські зв'язки, переселення на Закарпаття русько-литовського князя Ф.Корятовича та його культурно-освітньої діяльності. Юрій Іванович досліджував також питання прабатьківщини угорців та їх етнічної належності. Вчений визнавав, що на ранньому

етапі спільного проживання слов'янського населення краю і угорців між ними буди добросусідські відносини, останні багато чого запозичили у своїх нових сусідів. У книзі Д.Д.Данилюка цілком справедливо відзначено, що праці Ю.Венеліна про Закарпаття привертали увагу російських та інших істориків до цього краю, а також до всіх слов'янських земель Австрійської імперії.

Дослідник наукової спадщини Ю.Венеліна проаналізував й інші сторони його діяльності. У праці наголошується, що Юрій Іванович велику увагу приділяв джерелам: їх виявленню, використанню та збереженню. Саме завдяки науковій спадщині вченого до нас дійшли уривки з документів античності та доби середньовіччя. У цьому контексті необхідно згадати працю Ю.Венеліна «Влахо-Болгарские или Дако-славянские грамоты» (1835). У ній надруковано 66 грамот і 20 знімків літературних пам'яток болгарського народу XII–XIV ст. Ставлення дослідника до джерел дуже вдало передано словами, що наводяться автором монографії: «Цілу майже ніч я не міг заснути від радості, в надії придбати цей скарб, скільки б за нього не запросили».

Ю.Венелін був не тільки істориком, джерелознавцем, але й фольклористом. Він справедливо вбачав у народних піснях об'єктивне відображення розвитку реальних політичних подій, визнавав їх важливим джерелом з історії, культури та побуту

народів. У даному аспекті автор відзначав працю Ю.Венеліна «О характере народных песен у славян задунайских» (М., 1835). Д.Д.Данилюк звернув увагу і на здобутки вченого у галузі філологічної науки. Ю.Венелін досліджував болгарську літературу, граматику болгарської мови. Його філологічні праці одержали високу оцінку у сучасних науковців – М.Луїної, Г.Венедиктова, С.Бернштейна, Я.Панкратьсва, Ф.Прийми, Л.Рівнякової...

Ю.Венелін виступав і як методист. Він завжди намагався запровадити результати наукових пошуків у навчальний процес. Особливо виділяється його праця «Конспект преподавания истории славянского языка и литературы» (1834), що залишився в рукопису. Д.Д.Данилюк важливе місце відводить розкриттю питання про дослідження наукової спадщини Ю.Венеліна. Ім'я нашого славного земляка не забуто, його пам'ятають в Україні, Болгарії, Росії. Життєвий та творчий шлях Ю.Венеліна простежується в сотнях публікацій. І це є виявом вдячності вченому за все ним зроблене.

До визначних представників краю належить відомий релігійний діяч, історик і мовознавець Михайло Лучкай. Саме розповіді про життєвий шлях і наукову спадщину цього вченого присвятив своє дослідження «Михайло Лучкай – патріарх закарпатської історіографії» (1995) Д.Д.Данилюк. Автор показав загальнополітичну обстановку, в якій довелося

працювати М.Лучкаю. Це був період, «...коли феодально-кріпосницька система господарювання, заснована на нещадній експлуатації селянства, цілком вичерпала себе і йшла до загибелі». У той час в Угорщині діяло таємне товариство «Свобода і рівноправність». Просвітницькі ідеї робили значний вплив на творчість письменників і вчених. Серед народних мас посилюється потяг до знань. Чимало відомих представників краю працювало в Росії, Угорщині, Австрії, Польщі... Саме в цей час різко зріс інтерес до історичного минулого Закарпаття, в чому велика заслуга і мукачівського єпископа А.Бачинського. На рубежі XVII–XVIII століть було опубліковано працю І.Базилевича «Короткий нарис фундації Ф.Корятовича...», яка, як справедливо зауважує автор, «започаткувала професійну історичну науку на Закарпатті». М.Лучкай розширив діапазон історичних проблем, підніс історичну науку краю до європейського рівня.

У праці приділено належну увагу висвітленню головних етапів життєвого шляху М.Лучкая (розділ «Щоб піднести честь свого народу»). Автор простежив роки навчання М.Лучкая в Ужгородській гімназії і Віденській греко-католицькій семінарії («Барбареум»), його релігійну діяльність в Ужгороді, зацікавлення історичним минулим краю, перебування в італійському місті Лукка (заснування греко-католицької церкви східного обряду, робота в архівах, вивчення італійської

мови тощо). У цьому ж розділі Д.Д.Данилюк показав внесок М.Лучкая у розвиток мовознавства. Перебуваючи в Італії, він написав розвідку про ефіопські мови. Заслужену славу М.Лучкаві принесла «Граматика слов'яно-руська» (Будин, 1830). Д.Д.Данилюк дав досить глибокий аналіз, навів оцінки відомих мовознавців (О.Маковей, М.Возняк, Я.Головацький, І.Срезневський, А.Кухарський, П.Й.Шафарик...). Автор підкреслив, що написавши «Граматику...», М.Лучкай «зробив гідний вклад у розвиток культурного життя не лише Закарпаття, а й усіх західноукраїнських земель».

На нашу думку, найголовнішим є розділ «Патріарх закарпатської історіографії». Саме в ньому професор Д.Д.Данилюк дає глибокий науковий аналіз історичної спадщини М.Лучкая (передусім його шеститомної «Історії карпатських русинів»). Автор приділяє особливу увагу багатому фактичному матеріалу «Історії...», актуальним питанням історії та культури Закарпаття, які М.Лучкай вперше висвітлив на високому науковому рівні. Серед них: автохтонність слов'янського населення краю, належність русинів Закарпаття до українського етносу, соціально-економічні відносини та політичний розвиток, становище селянства і його антифеодална боротьба, національно-визвольний рух народів Австрійської імперії, роль народних мас в історії тощо. Значне місце відведено приходу угорців у

Тисо-Дунайську низовину наприкінці IX ст., монголо-татарській навалі 1241–1242 років, переселенню на Закарпаття подільського князя Ф.Корятовича тощо. М.Лучкай показав розвиток подій в Угорському королівстві (й на Закарпатті, зокрема) на фоні загальноєвропейських суспільних процесів. Безперечно, автор не перебільшує, коли пише: «Історія карпатських русинів» сприяла пробудженню їх (русинів – М.В.) національної самосвідомості, усвідомлення етнічної спільності з русинами на схід від Карпат».

Окремий розділ («Освічені русини, пам'ять про яких буде благословенна») присвячено аналізу внеску М.Лучкай у висвітлення питань церковної історії Закарпаття. Автор звертає увагу на глибину вивчення М.Лучкаєм релігійних відносин. Наголошується, що в «Історії...» можна почерпнути багато цікавих відомостей про становище духовенства краю (як православного, так і греко-католицького), про Ужгородську унію 1646 року, боротьбу за канонізацію Мукачівської греко-католицької єпархії, культурно-освітню діяльність окремих єпископів (І.Брадач, А.Бачинський, Й. де Камеліс, М.Ольшавський та інші). М.Лучкай був впевнений, що пам'ять про цих освічених русинів буде благословенна. Проаналізувавши праці М.Лучкай, Д.Д.Данилюк дійшов висновку, що в них дано «вичерпну характеристику релігійного життя на Закарпатті у XVIII ст.».

Ю.Лучкай зображений як людина енциклопедичних знань. Він досліджував не тільки питання мовознавства, світську і церковну історію Закарпаття, але цікавився й іншими проблемами, зокрема, станом освіти і науки у рідному краї. Він зберіг для нащадків десятки імен славних «мужів» XVII–XVIII століть. У книзі Д.Д.Данилюка Михайло Лучкай виступас як свідомий громадянин, патріот, гуманіст, діалектик. У «Церковних бесідах» (Будни, 1831) він розкрив суть морально-етичних принципів християнської віри. Служіння народові М.Лучкай ставив понад усе. Він завжди допомагав бідним, сиротам, вдовам.

На нашу думку, органічно вплітається в книгу Д.Д.Данилюка передмова, написана кандидатом філологічних наук, видатним нашим латиністом Юрієм Саком. Він, зокрема, торкнувся питання про долю рукопису «Історії...», що є, як вважає вчений, «безцінною реліквією».

До вищесказаного необхідно додати, що професор Дмитро Данилюк чимало зробив для того, щоб імена Ю.Гуци-Венеліца і М.Лучкая стали відомими й за межами нашого краю. Саме він у 1990 і 1992 роках опублікував про них змістовні статті на сторінках «Українського історичного журналу». Завдяки науковим контактам з відомим українським істориком, офіційним опонентом докторської дисертації Віталієм Сарбеєм, імена видатних закарпатців – героїв праць Д.Данилюка, були

вписані до підручника «Історія України» для учнів 9-го класу загальноосвітніх шкіл. Про визначний внесок закарпатських вчених у розвиток української науки Д.Данилюк говорив на Всеукраїнській науковій конференції (Харків, 1995) та Міжнародному конгресі українців (Одеса, 1999). Цій проблемі присвячена ґрунтовна стаття вченого «Проблеми історії Закарпаття в науковій спадщині Ф.П.Шевченка» // Історичні дослідження в Україні. – Вип.7. – К., 1999 (співавтор – І.М.Гранчак). Отже, закономірно, що праці Д.Данилюка високо оцінили рецензенти, зокрема професор М.П.Ковальський (Острів), С.В.Віднянський (Київ), Л.Кальві (Італія), автор цих рядків. Про великий внесок Д.Данилюка в розвиток української історіографії писали О.О.Любар, М.Г.Стельмахович та Д.Т.Федоренко на сторінках навчального посібника для студентів педагогічних навчальних закладів «Історія української педагогіки» (К., 1999).

Логічним завершенням багаторічної діяльності професора Дмитра Данилюка з становлення і розвитку історичної науки на Закарпатті, стала його фундаментальна монографія «Історія Закарпаття в біографіях і портретах», яка витримала багато схвальних відгуків і рецензій, і завдяки якій він справедливо вважається історіографом першої величини в Ужгородському університеті. Та й не тільки... Вчений вперше в історіографії комплексно дослідив життя і діяльність відомих учених,

культурно-освітніх і церковних діячів Закарпаття з давнини до початку ХХ ст. На основі всебічного аналізу рукописної та друкованої спадщини, що виходила в Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Львові, Буді, Відні та інших містах, показано роль М.Андрели, І.Брадача, І.Пастелія, І.Базилевича, І.Зейкана, І.Орлая, В.Кукольника, Ю.Балудяньського, А.Добрянського та багатьох інших в розвитку культури й науки, зокрема історичної, визначено вклад закарпатців в культурно-освітнє життя російського, угорського, болгарського та інших народів, їх місце в загальноукраїнському і загальноєвропейському культурному процесі.

Видаючи цю монографію, професор Дмитро Данилюк з надією писав: «Сподіваємося, що читач знайде в цій книзі відповідь на запитання, яке поставив М.Лучкай ще 1830 року: «Невже не було тут талантів, чи може тут панував глибокий сон, коли в цілому світі наполегливо розвивалася література?» І якщо відповідь на це запитання викличе у свідомості молодого читача почуття поваги до своїх предків, спонукає інтерес до їх наукової й культурної спадщини, будемо вважати, що ми досягли поставленої мети». Безперечно, він її досяг.

І ось перед нами нова монографія Дмитра Данилюка «Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.)», яку справедливо необхідно розцінювати як підсумок багаторічної наукової роботи автора. Рецензоване

дослідження у всіх відношеннях є фундаментальним, узагальнюючим, в якому Д.Данилюк, на нашу думку, виконав відповідальне і благородне завдання – підніс регіональні події до загальноукраїнського значення шляхом показу їх місця і ролі в єдиному історичному процесі. Вчений поставив перед собою дуже непросте завдання – вивчити процес зародження історичної науки на Закарпатті, показати етапи її розвитку, ввести у науковий обіг праці всіх істориків і довести, що витоки закарпатської історіографії сягають глибокої давнини. Однак, праця Д.Данилюка покликана також виконати ще одне благородне завдання – передати досягнення історичної науки не тільки майбутнім дослідникам-професіоналам, а й широкій громадськості, з тим щоб сприяти спадкоємності поколінь.

Відразу зауважимо, що цю проблему намагалися розв'язати ще з кінця XIX – середини XX ст. такі відомі вчені як Ю.Жаткович, Є.Перфецький, В.Францев, Ю.Гаджега, Ю.Яворський. Та, віддаючи належне працям авторитетних істориків минулого, відзначимо, що своєї повноти названа проблема досягла у рецензованій монографії Д.Данилюка. Хочу акцентувати ще на двох моментах: по-перше, Д.Данилюк виявив і оцінив наукову спадщину закарпатських вчених протягом 200-літнього розвитку краю, що робить його працю глобальною; по-друге, вчений довів, що поряд із вченими-економістами, філософами, педагогами, мовознавцями і

літературознавцями на Закарпатті плідно творили також історики. Цим самим він вдало завершив загальну картину наукового розвитку краю.

Крім вступу та історіографічного розділу, монографія Д.Данилюка складається ще з п'яти ґрунтовних розділів, які дають змогу читачам простежити становлення і розвиток історичних знань з XV–XVI ст. до кінця XVIII ст., переростання їх в науку протягом XIX–XX ст. У першому розділі – «Зародження і розвиток історичних знань в Закарпатті у період середньовіччя» – зроблено об'єктивний аналіз культурно-політичних умов розвитку знань, наведено перші форми їх прояву, зокрема покрайні записи і літописні записки. Необхідно погодитись з автором, що історичні знання розвивалися в надзвичайно складних соціально-економічних умовах, в яких опинилося Закарпаття, перебуваючи у складі Угорщини, а потім Австрійської імперії. Однак появи історичної науки в Закарпатті наприкінці XVIII ст. значно сприяла громадсько-політична діяльність окремих діячів, які будили національну свідомість русинів, їх інтерес до минулого, активно працювали над піднесенням культурно-освітнього рівня народу. Такими діячами спочатку були Михайло Андрела, потім А.Бачинський, І.Пастелій, Д.Бабіля. Автор рецензованої монографії аргументовано довів, що на кінець XVIII ст. визріли всі умови для появи наукових досліджень

закарпатських авторів. Тобто, рубіж XVIII–XIX ст. знаменував собою перехід історичних знань в науку. Відзначимо, що перший розділ підсилюють ілюстрації, зокрема уривок із «Александрії» (XVIII ст.), покрайні записи з «Острозької Біблії», автограф М.Андрели, уривки з Гукливського літопису тощо.

Другий розділ – «Переростання історичних знань у науку (кінець XVIII–початок XIX ст.)» – відкривається цікавою науковою розвідкою про Іоанікія Базиловича – першого історика Закарпаття. Першою друкованою працею з історії Закарпаття був «Короткий нарис фундації Федора Корятовича» І.Базиловича, виданий у Кошицях в 1799 р. Цінність праці І.Базиловича полягає в тому, що в ній автор наводить важливі історичні документи – десятки грамот і рескриптів угорських королів, папські були, різні розпорядження мукачівських єпископів тощо. Д.Данилюк критично віднісся до першої історичної праці в краї, не погодившись із датою приходу Корятовича та з твердженням І.Базиловича про те, що з Корятовичем на Закарпаття прибуло 40000 чоловік. Але, твердить Д.Данилюк, «головна заслуга І.Базиловича в тому, що він започаткував історичну науку в Закарпатті, обґрунтував концепцію історичного розвитку краю, суттю якої є визнання закарпатських русинів автохтонами, які проживали на цій території ще до приходу угорців і етнічно споріднені із східними слов'янами. Він заклав

основу джерельної бази з історії духовної культури історії Закарпаття, історії церковних та релігійних відносин».

Розділ завершується глибоким аналізом наукової спадщини Івана Орлая і Юрія Гуци-Венеліна. Необхідно погодитися з автором, що І.Орлай сприяв дальшому розвитку історичної науки і його цілком правомірно можна вважати одним з родоначальників історіографії Закарпаття. Що стосується Ю.Гуци-Венеліна, то Д.Данилюк простежив такі проблеми, як «Історія України у спадщині вченого», «Дослідження історії Закарпаття», «Місце Ю.Венеліна у слов'янському науковому світі». Ю.Гуца-Венелін та І.Орлай, працюючи в столиці Російської імперії, написали перші праці з історії Закарпаття і цим самим гідно представили цей куточок українських земель науковому світу. Вони на весь голос заявили, що закарпатські русини кровноспоріднені з русинами на сході від Карпат.

У третьому розділі – «Історична наука в Закарпатті в період культурно-національного відродження слов'янських народів Австрійської імперії (перша половина ХІХ ст.)» – дається ґрунтовний аналіз наукової спадщини Михайла Лучкая, Олександра Духновича, Адольфа Добрянського. Саме з іменем М.Лучкая, автора знаменитої «Історії карпатських русинів», Д.Данилюк правомірно пов'язує утвердження історико-критичного методу дослідження. У період феодально-

кріпосницької реакції і наступу політики денационалізації з боку панівних класів Австрії М.Лучкай ставить собі за мету показати, що Закарпаття має своє ім'я, свою історію, що воно кровно споріднене із своїми одноплемінниками на сході від Карпат. Проблематика, яку піднімав М.Лучкай, була різноманітною. Д.Данилюк скрупульозно зупинився на таких питаннях як «Проблеми давньої історії Закарпаття», «Соціально-економічне становище селянства та його антифеодальна боротьба у XVI–XVII ст.», «Участь закарпатців у національно-визвольній боротьбі угорського народу проти Габсбургів у XVII – на початку XVIII ст.», «Суспільно-політичний рух та культурно-освітнє життя на Закарпатті у XVIIIст.».

Високо оцінюючи наукову діяльність М.Лучкая, Д.Данилюк відзначив: «Багатюща джерельна база, широка історіографія, новизна порушених проблем і новий метод їх дослідження ставлять її в число кращих здобутків не лише української, а й загалом слов'янської історичної науки. Якщо ж додати, що М.Лучкай – автор першої друкованої граматики для всіх русинів Австрійської імперії, то, без сумніву, він займає почесне місце в ряді вчених-славістів XIX ст.». До цього тільки додамо, що на Україні Д.Данилюк був першим, хто ґрунтовно почав вивчати наукову спадщину патріарха української історіографії Закарпаття.

На сторінках монографії Д.Данилюка читач може прочитати багато цікавого з життя Олександра Духновича, ознайомитися з історичними працями нашого Будителя XIX ст. Історик вдало підмітив, що О.Духнович ще в середині XIX ст. висунув ідею єдності слов'янських народів. Саме він вперше відкрито заговорив про возз'єднання Закарпаття з суміжними українськими землями, справедливо вважаючи цей акт «правдивим і можливим ділом». Однак, Д.Данилюк не ідеалізує наукову спадщину О.Духновича. «Якщо аналізувати діяльність О.Духновича на науковій ниві і в сфері громадсько-політичного життя в цілому, – відзначає вчений, – то однозначної оцінки тут бути не може... Особливо це стосується суспільно-політичних поглядів Духновича, його «москвофільства» і «австро-славізму», ставлення до революції 1848–1849 рр., поглядів на народну мову і «образованийний язук», взаємин з Галичиною і галицькими «москвофілами». Та, незважаючи на це, при всій своїй обмеженості історичні погляди О.Духновича позитивно впливали на дальший розвиток закарпатської історіографії.

Адольф Добрянський увійшов в історію слов'янських народів як вчений, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч, який все своє життя присвятив розв'язанню національного питання в Австрійській імперії. Д.Данилюк влучно відзначив, що яким би не була позиція сучасників по

відношенню до А.Добрянського, він «вперше відкрито з парламентської трибуни виступив на захист русинів. Своім виступом він розбудив пасивну закарпатську інтелігенцію, спонукав її включитися в процес національного відродження».

Четвертий розділ рецензованої монографії присвячений закарпатській історіографії другої половини XIX – початку XX ст., а фактично доведений до 1919 р., тобто до входження нашого краю до складу Чехословаччини. Історична довідка, яка наводиться на початку розділу дозволяє читачам краще зрозуміти політичну ситуацію в краї. Необхідно погодитись з автором, що розвиток історичної науки на Закарпатті, як і в усій Угорщині, проходив під впливом двох визначних подій XIX ст. – Угорської буржуазно-демократичної революції 1848–1849 рр. і створення Австро-Угорської дуалістичної монархії в 1867 р. Обидві події привели до ліквідації феодалізму і абсолютизму, до утвердження капіталістичного способу виробництва, до позитивних зрушень в суспільно-політичному житті.

У цьому розділі міститься багатющий джерельний матеріал з наукової спадщини Анатолія Кралицького, Івана Дулішковича, Андрія Дешка, Юрія Жатковича, Олександра Митрака, Івана Раковського, Івана Сільвая, Євгена Фенцика. Не обминув автор своєю увагою і угорську історіографію Закарпаття, яку гідно представляли Карой Мейсарош, Тивоदार

Легоцький, Антоній Годинка і Орест Сабов. Наукова спадщина дослідників другої половини XIX – початку XX ст. стала добрим підґрунтям для розвитку історичної науки на Закарпатті в нових суспільно-політичних умовах, які постали тут у 1919 році.

«Історична наука в Закарпатті (1919–1944 рр.)» – таку назву має п'ятий і завершальний розділ монографії Д.Данилюка. Змістовним є аналіз суспільно-політичних умов, в яких продовжувався розвиток історичної науки. Безперечно, з розпадом Австро-Угорської імперії впали і кайдани духовного рабства. Закарпаття вступило в нову, вищу фазу соціально-економічного та національно-культурного розвитку. В таких умовах визрівала необхідність дати науково вивірену концепцію історії Закарпаття. З'явилися перші праці, авторами яких були не тільки закарпатці, а й словацькі та чеські вчені. Однак, як показали подальші події, правлячі кола Чехословаччини все більше згортали процес демократизації суспільства. Встановивши своє панування на Закарпатті, вони намагалися прибрати до рук й історичну науку, спрямувати її розвиток на «обґрунтування» своїх прав на володіння краєм – споконвічною українською землею. Немаловажний вплив на розвиток історичної науки в ЧСР мало існування різних напрямів в суспільно-політичному житті, зокрема «москвофільського» та «карпаторусського». Правлячі кола ЧСР

підтримували діяльність обох напрямі з тим, щоб представники третього – українського, або народовецького, напрямку, які розгорнули велику роботу по створенню об'єктивної історії Закарпаття, перебували в ізоляції.

У заключному розділі монографії Д.Данилюка дається об'єктивна оцінка історичних праць В.Гаджеги, І.Кондратовича, Г.Стрипського, І.Панькевича, Ю.Яворського, Ю.Гаджеги, Є.Перфецького, М.Бескида, Ф.Габріеля, А.Шаша, М.Лелекача, Ф.Потушняка, О.Мицюка. Значну увагу автор приділяє періодичним виданням як історіографічному джерелу («Наш рідний край», «Подкарпатська Русь», «Пробоем», «Поступ», «Трембіта», «Наша Земля» та ін.).

Завершує монографію Д.Данилюка параграф про стан історичної науки в 1939–1944 рр. Із окупацією Закарпаття Угорщиною в березні 1939 р. наукова розробка історії краю значно підупала, фактично, припинився всякий розвиток духовного життя і були ліквідовані культурно-освітні товариства, закрито їх друковані органи, заборонена преса, а вчені, неугодні режиму, змушені були емігрувати. Наукове вивчення історії Закарпаття припинилося. Однак окупаційним властям потрібно було «науково» обґрунтувати свою «історичність права» на володіння придбаним краєм. З цією метою і було засновано «Подкарпатське Общество наук», яке згодом, практично, повністю підпорядкувало свою роботу

служінню панівному політичному режиму. Процесу денаціоналізації перешкодили події історичної ваги – визволення і возз'єднання Закарпаття з Україною.

Високо оцінюючи монографічне дослідження Д.Данилюка, хотілося б відзначити, що рецензована праця тільки виграла б, якби автор провів паралелі з Українським вільним університетом в Празі, який теж досить плідно працював в історичному плані, і останнім ректором якого був наш земляк Августин Волошин. Однак, попри все, не виникає жодного сумніву, що професор Дмитро Данилюк видав фундаментальне монографічне дослідження «Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.)», завершивши ним багаторічне вивчення складної проблеми.

ПАВЛО ФЕДАКА

(р.н. 1945)

Павло Федака добре відомий в наукових колах далеко за межами нашого краю. Знають його також як активного громадсько-культурного і політичного діяча, який вже багато років стоїть на сторожі української культури Закарпаття, відстоює ідею незалежності України, своєю невтомною працею серед людей закладає основи духовності і національної свідомості.

Народився П.Федака 3 березня 1945 р. в селі Кальнику Мукачівського району на Закарпатті, закінчив Кальницьку середню школу, а в 1968 р. – з відзнакою Ужгородський державний університет. 7 червня того ж року став науковим працівником відділу етнографії Закарпатського краєзнавчого музею, на базі якого створювався перший в Україні музей під відкритим небом, потім був завідувачим науково-експозиційним відділом, заступником директора з наукової роботи Закарпатського музею народної архітектури і побуту, а з травня 1981 р. працює заступником директора з наукової роботи Закарпатського краєзнавчого музею.

Павло Федака стояв біля джерел будівництва в Ужгороді етнографічного музею просто неба, внісши вагомий вклад у його створення і пройшовши у зв'язку з цим чудову школу

народознавства. З метою народознавчого обстеження краю, збору експонатів, вивчення і підбору характерних зразків народного здчества, наприкінці 60-х – на початку 70-х років він об'їздив і обійшов пішки майже все Закарпаття, особисто зібрав для музею понад три тисячі цінних пам'яток матеріальної і духовної культури, провів детальне вивчення різних ділянок народної культури і побуту, взяв безпосередню участь у перевезенні і встановленні в музеї цілого ряду старовинних селянських хат та відтворенні в них типових інтер'єрів. Сам вчений вважає роки самовідданої праці в Закарпатському музеї народної архітектури і побуту найплodотворнішими в своєму житті.

Павло Федака насамперед науковець, а коло його зацікавлень широке: етнографія, історія, геральдика, лексикологія, музеєзнавство, пам'яткознавство. В лютому 1984 р. в Мінську (на Україні з 1972 р. Ради по захисту зі спеціальності «Етнографія» не було, оскільки ідеолог української філії КПРС В.Маланчук вважав народознавство розсадником націоналізму) він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Селянські будівлі українців Закарпаття ХІХ – поч. ХХ ст.». Саме в середині 80-х років вчений завершує роботу над фундаментальною монографією «Народне будівництво Закарпаття ХVІІІ–ХХ століть», хоча через брак коштів та завантаженість громадськими обов'язками ця праця

поки що не видана. Зібраний вченим етнографічний матеріал досить повно використаний у колективних монографіях «Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст.», «Гуцульщина», десятках наукових статей, а також у поважному путівнику по експозиції етнографічного музею в Ужгороді, який витримав три видання («Закарпатський музей архітектури і побуту». – Ужгород, 1971, 1981, 1986).

Павло Федака – постійний організатор і учасник наукових експедицій, конференцій, симпозіумів, диспутів. Варто згадати його участь у республіканській науковій експедиції «Чумацькими шляхами» (1989), яка проходила по селах Полтавської, Сумської, Дніпропетровської областей, організацію і керівництво над широкомасштабними кількарічними народознавчими експедиціями «Шляхами куруців» – у селах Берегівського, Іршавського, Воловецького, Мукачівського, Великоберезнянського районів, красназавчим обстеженням сіл області й т.д.

Географія міст, в яких дослідник виступав з доповідями і повідомленнями на конференціях, надзвичайно обширна – Санкт-Петербург, Київ, Івано-Франківськ, Чернігів, Тернопіль, Львів, Полтава, Нальчик, Пенза, Свидник, Ужгород, Мукачево, Хуст... Його доповідь «Гуцульська гражда у контексті українського народного житлового будівництва» з великою увагою і зацікавленням була вислухана на

Міжнародному Конгресі гуцулів, що проходив у серпні 1993 р. в Івано-Франківську.

Починаючи з 1972 р. Павло Федака опублікував понад 230 наукових і науково-популярних праць, із них понад 80 наукових, які надруковані у солідних наукових збірниках, матеріалах конференцій. У бібліографічному покажчику «Павло Михайлович Федака» (Ужгород, 1995) зафіксовано 318 позицій. Його народознавчі статті регулярно поміщалися на сторінках поважного республіканського журналу «Народна творчість та етнографія». Серед них слід відзначити такі, як «Реліктові форми будівель на Закарпатті» (1980. – №2), «Типи і варіанти народного житла Закарпаття» (1981. – №2), «Типи дворів на Закарпатті» (1983. – №2), «Внутрішнє планування та інтер'єр народного житла Закарпаття (друга половина XIX – початок XX ст.)» (1985. – №5), «Залежність між формами сім'ї і народного житла Українських Карпат XIX – початку XX ст.» (1987. – №1), «З історії виникнення і розвитку сільських поселень Закарпаття» (1989. – №1), «Особливості форм сільських поселень Закарпаття XIX–XX ст.» (1991. – №6) та ін.

Уже багато років дослідник вивчає проблеми музейництва, опублікував десятки праць з даної проблематики. Вони присвячені питанням будівництва українських музеїв під відкритим небом, зокрема Закарпатського скансену, музеєфікації пам'яток історії і культури Закарпаття, створення

Закарпатського краєзнавчого музею і т.д.

У центрі наукових зацікавлень Павла Федаки постійно знаходиться історична тематика. Він першим серед істориків краю звернувся до вивчення історії закарпатської «Просвіти», видавши працю «Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України» (Ужгород, 1991), яка була високо оцінена рецензентами. Це стосується і його брошури «Правда про Народний Дім товариства «Просвіта» (Ужгород, 1992), у якій вперше, на основі архівних джерел і преси 20-х років, прослідковано історію будівництва в м.Ужгороді культурно-просвітницького центру закарпатських українців – Народного Дому. Зібраний автором великий джерельний матеріал ліг в основу доповіді «Товариство «Просвіта» і духовне відродження краю», яку він виголосив на Установчій конференції по відродженню на Закарпатті товариства «Просвіта» (Матеріали конференції. – Ужгород, 1991).

Павло Федака – автор ряду праць про національну символіку Закарпаття, зокрема: «До питання про історичні корені національної символіки Карпатської Русі-України» (Тези III народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю О.Маркуша. Хуст, 1991), «Особливості комітатських гербів Карпатської Русі-України» (Клейноди: Записки Українського Геральдичного товариства. – Т.І. – Українська геральдика: минуле, сучасність, перспектива. –

Київ–Львів, 1991); «Печатка і герб м.Ужгорода» (Матеріали наукової республіканської геральдичної конференції. – Львів, 1992) та ін. До цього додамо, що на початку 1990-х років на сторінках закарпатської преси точилася гостра дискусія з приводу національної символіки краю, яка нерідко з наукової перетворювалася у політичну. Треба віддати належне П.Федаці, який першим, як і в свій час А.Волошин, брати Бращайки, заступився за наш національний стяг, опублікувавши в обласній пресі декілька ґрунтовних статей і організувавши під синьо-жовтими прапорами велелюдні мітинги Ужгородської міської організації Народного Руху України (на той час вживання національних символів заборонялося і переслідувалося з боку партійних функціонерів та органів міліції). Він також взяв участь у важливій республіканській науковій конференції, яка рекомендувала Верховній Раді прийняти за державні символи України герб – тризуб, синьо-жовтий прапор і гімн «Ще не вмерла Україна», виступив з доповіддю про історичні корені національної символіки закарпатських українців і підписав від імені вчених Закарпаття відповідне Звернення конференції.

Павло Федака – автор понад 150 науково-популярних проблемних статей і публіцистичних виступів, його статті друкувалися на сторінках «Закарпатської правди», «Молоді Закарпаття», «Карпатського краю», «Новин Закарпаття»,

«Карпатської України» та інших газет. Вони присвячені питанням захисту пам'яток історії і культури, визначним забутих постатям рідної історії (В.Гнатюк, Ф.Колесса, В.Січинський, О.Ольжич, А.Штефан, І.Панькевич), маловідомим сторінкам історії Закарпаття (з'їзди української молоді, діяльність історичної «Просвіти» тощо), національній символіці, перейменуванню вулиць Ужгорода і т.д.

Ще на початку 70-х років на сторінках закарпатської періодики вперше в області й Україні він порушив питання про необхідність збереження у селах, на своїх первісних місцях, старовинних садиб і громадських споруд, розробивши з цією метою науково-методичні засади створення та функціонування комплексів таких будівель у натуральному природному середовищі. Цій проблемі присвячено ряд вагомих статей. У другій половині 80-х років серією публікацій під назвою «Роздуми про краєзнавство» започаткував широке обговорення на Закарпатті проблеми духовних витоків, історичної пам'яті, народознавства як основи формування особистості – Людини, Громадянина і Патріота, здобувши широку підтримку громадськості і викликавши лють з боку компартійних функціонерів. Це тільки вибірковий перелік публікацій Павла Федаки, але і з нього видно поважний внесок вченого і публіциста у розвиток науки, поширення знань про свій край, формування національної свідомості. Пропонований у 1995 р.

читачам бібліографічний покажчик праць П.Федаки засвідчує скільки зробила ця людина на ниві історії і культури рідного краю.

Павло Федака – активний громадсько-культурний і політичний діяч, який чітко притримується українського національного спрямування. Особливо багато сил і енергії громадським справам віддано ним, починаючи з кінця 1988 року, коли розпочинається український рух за демократію і державну незалежність України. Він самовіддано працював у Товаристві охорони пам'яток історії і культури, Товаристві української мови ім. Т.Шевченка, був першим головою Ужгородської міської організації Народного Руху України та заступником голови крайової організації Народного Руху, організатором і учасником всіх значних громадсько-політичних акцій в Ужгороді й області у 1989–1991 рр. і т.д. А ще ж у 1989–1993 рр. був головою закарпатського осередку товариства «Лемківщина», у 1993–1994 рр. – головою ужгородського осередку Українського геральдичного товариства, посідав чільні місця в інших громадських об'єднаннях. Завдяки йому в 1990 р. в краї відроджено крайове історичне товариство «Просвіта», головою якого він є донині і в діяльність якого вкладає чимало зусиль. Відзначимо, що Закарпатська «Просвіта» була відроджена в Україні першою. Прикро, що в республіканських виданнях останніх років про це

не говориться. В інтерв'ю «Карпатській Україні» (1994. – 24 березня) голова товариства з теплою і любов'ю згадував установчі збори по відродженню «Просвіти»: «Ви б подивилися на ті натхненні обличчя делегатів з усіх районів області, серед яких було й чимало просвітян 20-30-х років, на оту невідому ширу радість людей з приводу відновлення діяльності цієї найзаслуженішої в історії Закарпаття національно-культурної організації!»

З часу свого відновлення і до наших днів (1990–1999) «Просвіта» видала, а Павло Федака виступив або автором, або упорядником, або редактором, добрий десяток видань, зокрема 7 унікальних «Календарів «Просвіти», які високо оцінили вчені, письменники, широка громадськість, ряд наукових збірників, монографій, популярних книжок, повернута з небуття спадщина багатьох визначних діячів, заснована і відкрита для читачів унікальна на сьогоднішній день бібліотека. Не можна не згадати його самовіддану працю як депутата Ужгородської міськради (1990–1994), голови комісії з питань культури і духовного відродження. Саме він вніс на розгляд I сесії ще в травні 1990 р. питання про перехід влади в обласному центрі від міськкому компартії до міської ради, про національну символіку, про реабілітацію греко-католицької церкви і т.д. Саме завдяки його принциповій позиції в комісії по перейменуванню вулиць маємо нині в Ужгороді вулиці і

площі, що носять імена Августина Волошина, братів Бращайків, Івана Панькевича, Василя Гренджі-Донського, Андрія Бачинського, Михайла Грушевського, Олександра Довженка та інших видатних постатей нашої історії».

У 1994 р. Павло Федака балотувався у Верховну Раду України. Його кандидатуру підтримали відомі вчені, письменники і політичні діячі краю. У їх зверненні відзначалося: «Павло Федака чесний, високоосвічений, ерудований, відданий рідному краю й Україні, він уже неодноразово засвідчував своєю одержимою і безкорисливою науковою, громадською, культурною та політичною працею, а нині готовий продовжити її на вищих щаблях державного життя України». Незважаючи на те, що наша молода держава переживає сьогодні нелегкі часи, Павло Федака залишається оптимістом: «Вважаю, що, незважаючи на всі біди й негаразди, наш народ не втратив здатності до державотворчого життя. В нашій історії були й трагічніші сторінки. Тому щиро вірю в майбутнє України, у свій великий, талановитий і працьовитий народ. Він достойний щасливої долі».

***ВОЛОДИМИР ГРАБОВЕЦЬКИЙ –
ІСТОРИК УКРАЇНИ***

ВСТУП

*«Кожна наукова робота
В.В.Грабовецького містить нові
матеріали з поставленої ним
теми. І цим він вносить вагомий
вклад в українську історіографію»*

Іван Крип'якевич

Видатні історики України Володимир Аґтонович, Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич залишили у вітчизняній науці глибокий слід не тільки завдяки своїм фундаментальним працям. Вони створили власні національні історичні школи, виховали цілу плеяду істориків. Безумовно, що таким здобутком сьогодні може похвалитися далеко не кожний, навіть і відомий, сучасний дослідник.

Серед десятків талановитих учнів академіка Івана Петровича Крип'якевича особливе місце належить відомому українському історичному, доктору історичних наук, професору, академіку ВШ України Володимирі Васильовичу Грабовецькому, перу якого належить понад 850 наукових праць: монографій, брошур, статей, рецензій, оглядів. Тільки один перелік окремих видань вченого заслуговує подиву (надзвичайно велика продуктивність пошукової роботи) і викликає гордість за українську історичну науку – «Народний герой Олекса Довбуш. Історичний нарис» (Львів, 1957. – 152

с.); «Олекса Довбуш – легендарный герой украинского народа» (Москва, 1959. – 89 с.); «Звенигород. Нариси з історії західноукраїнських міст і сіл» (Львів, 1959. – 67 с.); «Як Довбуш карав панів. Оповідання та легенди» (Київ, 1960. – 50 с.); «Народні музеї Львівщини» (Львів, 1964. – 44 с.); «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.» (Київ, 1962. – 212 с.); «Галич» (Львів, 1959. – 70 с. Співавтор П.Арсенич); «Іван Олександрович Гуржій. Бібліографічний покажчик» (Львів, 1965. – 29 с.); «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.» (Львів, 1966. – 252 с.); «Городок. Історико-краєзнавчий нарис» (Львів, 1968. – 52 с.); «Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.» (Київ, 1972. – 192 с.); «Напис на камені. Путівник-довідник. Розповідають меморіальні дошки та обеліски Львова» (Львів, 1976. – 111 с.); «Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 років» (Львів, 1979. – 124 с.); «Каменная сказка. Скалы об Олексе Довбуше в Бубнище» (Москва, 1979. – 8 с. Соавтор Г.В.Бурнашов); «Як підготувати проведення заняття з історичного краєзнавства. Методичні поради студентам-заочникам» (Івано-Франківськ, 1980. – 26 р.); «Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис» (Львів, 1982. – 80 с.); «Надвірна. Путівник» (Ужгород, 1982. – 80 с.); «Колиска трьох братніх народів» (До 1500-річчя Києва. – Івано-Франківськ, 1988. – 34 с.); «Стежками Олекси Довбуша. Путівник» (Івано-

Франківськ, 1988. – 16 с.); «Нариси історії Івано-Франківська. З найдавніших часів до початку ХХ століття» (Івано-Франківськ, 1989. – 101 с.); «Галицька Трійця XIII століття: Тимофій, Авдій, Митуса (До 1166-річчя Галича» (Івано-Франківськ, 1989. – 40 с.); «Скульптурна Шевченкіана Прикарпаття. Путівник» (Івано-Франківськ, 1989. – 24 с.); «Скульптурна Франкіяна Прикарпаття. Путівник» (Івано-Франківськ, 1990. – 27 с.); «З історії некрополя України. Про могили українських гетьманів» (Івано-Франківськ, 1990. – 47 с.); «Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. До 125-річчя з дня народження» (Івано-Франківськ, 1991. – 42 с.); «Літопис запорізького козацтва» (Івано-Франківськ, 1992. – 26 с.); «Нариси історії Прикарпаття» (вийшло вже 6 томів, які розкривають історичні події в регіоні з найдавніших часів, – відповідно у 1992, 1993, 1993, 1994, 1994, 1995 рр.; т.І – 208 с., т.ІІ – 210 с., т.ІІІ – 167 с., т.ІV – 188 с., т.V – 174 с., т.VІ – 226 с.); «Кабінет історії України в навчальному закладі. Методичні рекомендації» (Івано-Франківськ, 1992. – 34 с. Співавтор Б.Гаврилів); «Історія Печеніжина» (Коломия, 1993. – 128 с.); «Народний трибун Іван Капушак. До 125-річчя смерті» (Івано-Франківськ, 1993. – 40 с.); «Роксолана в історії» (Івано-Франківськ, 1993. – 44 с.); «Гуцульщина в історії України. Виступ на Конгресі гуцулів» (Коломия, 1993. – 30 с.); «Олекса Довбуш 1700–1745» (Львів, 1994. – 271 с.); «Хмелівка. Короткий історичний нарис» (Богородчани, 1994. – 15 с.); «З

історії кав'ярень в Європі» (Галич, 1994. – 14 с.); «Семен Височан. До 400-х роковин Богдана Хмельницького» (Івано-Франківськ, 1995. – 33 с.); «В пошуках Довбушевих скарбів. Спогади. До 250-річчя загибелі національного героя України» (Івано-Франківськ, 1996. – 46 с.); «Історія Коломиї. З найдавніших часів до початку ХХ ст., ч. 1» (Івано-Франківськ, 1996); «Іван Крип'якевич – визначний історик України» (Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.); «Нарис історії Галича» (Галич, 1997); «Історія Калуша» (Дрогобич, 1997. – 224 с.); «З любов'ю до Кобзаря. За спогадами минулих літ» (Івано-Франківськ, 1997. – 30 с.); «Уторопи. Сторінки історії. До 630-річчя першої письмової згадки» (Івано-Франківськ, 1997. – 223 с.).

В.В.Грабовецький – співавтор фундаментальних колективних праць «Українська Радянська Енциклопедія», «Історія селянства Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія міст і сіл УРСР» (українське і російське видання), «История Украинской ССР в десяти томах». Праці історика друкували престижні журнали «Архіви України», «Жовтень», «Дзвін», «Український історичний журнал», «Наука і життя», «Пам'ятки України», «Наука і суспільство», «Музика», «Наша культура», «Народна творчість та етнографія» та інші. В.В.Грабовецький друкувався на сторінках прашівського часопису «Дружно вперед», аргентинського «Знання», віннігеського «Українського слова», нью-йоркських «Українських вістей»,

варшавських «Наша культура» і «Наше слово». Він приймав участь в багатьох міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях. Тематика наукових пошуків В.В.Грабовецького надзвичайно різнопланова – соціально-економічне становище населення західноукраїнських земель і його антифеодальна боротьба, Олекса Довбуш і рух карпатських опришків, західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, Прикарпатська Хмельниччина, вірменські поселення в Галичині, історія Гуцульщини, історія міст і містечок Прикарпаття, розвиток культури на західноукраїнських землях, визначні постаті нашої історії та цілий ряд інших.

Із вищесказаного видно: Володимир Грабовецький вніс значний вклад у розвиток української історичної науки, який потребує детального вивчення і узагальнення. Не викликає жодного сумніву, що будь-який дослідник історії України епохи середньовіччя, розкриваючи ті чи інші аспекти історії України доби феодалізму, не може обійтися без використання праць В.В.Грабовецького. Виходячи з цього, вивчення і аналіз наукової спадщини вченого становить значний науковий інтерес і має актуальне значення.

Необхідно констатувати, що В.В.Грабовецькому та його науковій діяльності вже присвячена значна кількість праць, навіть окремі книги. Одним із перших, хто високо оцінив тоді ще молодого вченого, був його вчитель, академік

І.П.Крип'якевич: «Кожна наукова праця В.В.Грабовецького містить нові матеріали з поставленої ним теми. І цим він вносить значний вклад в українську історіографію». ¹ Відомий український історик І.Г.Шульга у передмові до однієї з праць В.В.Грабовецького чітко відмітив, що центральною проблемою наукових досліджень вченого вже понад 30 років (мова йде про 1982 р. – М.В.) стало соціально-економічне становище і класова боротьба селян Прикарпаття XV–XVIII ст.» ² «Копіткий пошук архівних матеріалів, – писав І.Г.Шульга, – передусім фондів гродських і земських судів Руського воєводства, ілюстрацій королівських маєтків, селянських скарг, а також друкованих джерел дали змогу В.В.Грабовецькому докладно вивчити і висвітлити історію цього краю (Гуцульщини – М.В.) й боротьби гуцулів проти гнобителів. Він ретельно опрацював зібрані ним матеріали і створив своєрідну епопею про опришківський рух у Прикарпатті». ³ «Професора В.В.Грабовецького, – констатує інший автор, – цілком справедливо можна назвати сучасним літописцем Прикарпаття, без публікацій якого важко і уявити сьогодні розвиток історико-краєзнавчої науки. Він неодмінно відгукується на всі найважливіші історичні події, є патхненником і організатором проведення науково-теоретичних і практичних конференцій». ⁴

Професор В.Полск цілком справедливо запропонував умовно поділити науково-педагогічну діяльність

В.В.Грабовецького на два періоди – львівський і прикарпатський.⁵ Дане твердження він переконливо аргументував: «Протягом 15 років він (В.В.Грабовецький – М.В.) працював під керівництвом акад. І.Крип'якевича, а в загальному 22 роки у відділі історії згаданого інституту (1953–1975) (тепер – Інститут Українознавства ім. І.П.Крип'якевича НАН України – М.В.). За цей час він опрацював багато архівних фондів Львова, Києва, Москви, Вроцлава, Кракова, виявив багато нових документів і на їх основі захистив кандидатську (1956) і докторську (1968) дисертації, став відомим дослідником України... З 1975 р. починається новий період у житті і діяльності В.Грабовецького, який ми умовно називасмо прикарпатським. З цього року він почав працювати в Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В.Стефаника. Очолюючи кафедру історії України, він одночасно багато уваги приділяє і науковій діяльності, публікуючи наукові статті, організовуючи науково-теоретичні конференції і виставки із своїх колекцій».⁶

Висока оцінка науковій діяльності В.В.Грабовецького дасться в фундаментальних працях з історії розвитку історичної науки в Україні, бібліографічних покажчиків.⁷ Окремі аспекти життєвого шляху і наукової діяльності В.В.Грабовецького піднімали в своїх статтях і рецензіях І.Гапусенко, М.Амчиславський, М.Івасюта, А.Данилюк, І.Чернобров, Г.Підлісний, М.Кубик, Г.Сергієнко, Б.Тимінський,

П.Арсенич, В.Бурдуланюк, Ю.Угорчак, М.Сигидин, М.Кучернюк, І.Іванцев, В.Твардовський, Г.Куліній та ін.⁸

Особливе місце серед праць про В.В.Грабовецького посідає монографія П.Михайлини і М.Вуянко «Володимир Грабовецький – історик України», видана з нагоди 65-річчя від дня народження історика в 1993 р. Необхідно погодитися з твердженням авторів, що праці В. В. Грабовецького «відомі як на Україні, так і за її межами. Вони збагатили українську національну історіографію».⁹ В книзі наводяться цікаві й маловідомі факти з життя і різнобічної діяльності В.В.Грабовецького, розглянуто головну проблематику, яку вчений піднімав у своїх працях (історія України, архівознавство та допоміжні історичні дисципліни, історичне краєзнавство, охорона пам'ятників історії та культури тощо). Автори підняли питання історичної школи професора В.В.Грабовецького.¹⁰ Більш детально дана проблема висвітлена в брошурі М.Вуянко.¹¹ В науково-художньому плані написана книга письменника Г.Бурнашова.¹²

Отже, істориками і краєзнавцями вже чимало зроблено для висвітлення окремих віх в житті В.В.Грабовецького, аналізуються окремі аспекти його наукової спадщини. На жаль, цілісного наукового дослідження, в якому б давався глибокий аналіз піднятих істориком наукових проблем, поки що нема. Наше дослідження теж не претендує на вичерпність, інстанцію завершеності. Воно, можливо, є скромною спробою

хоча б в деякій мірі наблизитися до вирішення цього завдання. В контексті загальної мети – дослідити питання історії України в працях В. В. Грабовецького – виносяться більш конкретні завдання, зокрема:

- простежити головні віхи в житті й науковій діяльності В.В.Грабовецького;

- дослідити стан вивчення В.В.Грабовецьким соціально-економічного, політичного і культурного становища Галичини доби феодалізму;

- проаналізувати праці вченого з історії Галицько-Волинського князівства, антифеодальної боротьби народних мас (повстання під проводом Мухи, рух карпатських опришків, події народно-визвольної війни 1648–1654 рр. на західноукраїнських землях тощо);

- дати оцінку історико-біографічним нарисам В.В.Грабовецького (Роксолана, Довбуш, Височан, Грушевський, Крип'якевич, Шептицький та ін.);

- визначити місце Закарпаття в наукових працях В.В.Грабовецького.

З'ясування цих та деяких інших проблем, дасть нам змогу краще зрозуміти історичне минуле України і в черговий раз переконатися в тому, що у вивченні нашої історичної спадщини важливе місце належить творчості відомого українського історика, академіка Володимира Васильовича Грабовецького.

1. Володимир Васильович Грабовецький. Бібліографічний покажчик. – Івано-Франківськ, 1993. – С.3.
2. Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – Львів, 1982 (передмова І.Г.Шульги). – С.6.
3. Там само.
4. Іванишин С. Слово про автора (Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття з найдавніших часів до кінця XV століття. – Т.І. Івано-Франківськ, 1992. – С.5.
5. Полск В. Слово про історика України // Володимир Васильович Грабовецький. Бібліографічний покажчик. – С.4.
6. Там само.
7. Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади. – К., 1973. – С. 90; Очерки исторической науки в СССР. – Т.VII. – М., 1968. – С.101; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К., 1969. – С.35; Грабовецький Володимир Васильович // Праці наукових співробітників інституту суспільних наук АН УРСР: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1970. – С. 99–117; Грабовецький Володимир Васильович // Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.451–452; Грабовецький Володимир Васильович // Историки-слависты: Библиографический словарь-справочник АН СССР. – М., 1981. – С.64; Бібліографічні покажчики друкованих матеріалів активістів і працівників обласної організації

Товариства про історико-культурну спадщину Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 1986. – С.29–37; Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С.64, 71, 76, 97, 102, 112, 119; Енциклопедія України. Департамент слов'янської мови та літератури Торонтського університету. Канада. – Т.2. – Торонто, 1985. – С.605.

Гапусенко І.М. Класова боротьба на Україні доби феодалізму в українській радянській історіографії // Український історичний журнал. – 1966. – №12. – С.111–112; Амчиславський М. Від батрака-пастуха до вченого // Червоний прапор. – 1967. – 3 листопада; Ивасюта М.К. Об исследованиях львовских советских ученых по истории украинско-армянских исторических связей // Вестник общественных наук. – 1967. – №5. – С.105–106; Данилюк А. «Довбушіана» Володимира Грабовецького // Прикарпатська правда. – 1972. 13 січня; Чернобров І. Дослідник Довбушевої епопеї // Життя і слово. – 1975. – 27 січня; Підлісний Г. Професор з Печеніжина // Життя і слово (Торонто, Канада) – 1976. – 24 травня; Кубик М. Професор з Печеніжина // Прикарпатська правда. – 1976. – 14 листопада; Сергієнко Г.Я. Деякі питання розвитку досліджень з історії феодалізму // Вісник АН УРСР. – 1978. – №12. – С.24; Тимінський Б. «Довбушіана» Володимира Грабовецького // Комсомольський прапор. – 1980. – 18 вересня; Арсенич П. Довбушіана В.Грабовецького // Прикарпатська правда. – 1980. – 9 вересня; Бурдуланюк В. Невтомний дослідник опришківства (Про

життя, науково-педагогічну та громадську діяльність професора В.В.Грабовецького) // Радянський педагог. – 1989. – 12 грудня; Угорчак Ю. Вітасмо Лауреата // Педагог Прикарпаття. – 1991. – 1 жовтня; Сигидин М. Колекція історико-літературно-мистецьких творів з історії Запорізького козацтва професора В.Грабовецького // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції «500-річчя українського козацтва і Галичина». – Івано-Франківськ, 1992.– С.115–116; Кучернюк М.Ф., Іванцев І.Д. Іван Крип'якевич та його львівська школа істориків (Про те як формувався дослідник історії України В. Грабовецький у школі академіка) // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 105-річчю з дня народження академіка Івана Крип'якевича. – Івано-Франківськ, 1991. – С.17; Твардовський В.В. Продовження школи академіка І. Крип'якевича (Про формування історичних поглядів на історію України І. Крип'якевича) // Там само. – С.27–28; Кучернюк М.Ф., Кулиній Г.І. Відомий дослідник і вчений // Рідна земля. – 1992. – 6 листопада; Вуянко М. Івано-Франківський історико-меморіальний музей Олекси Довбуша з колекції професора Володимира Грабовецького. Путівник. – Івано-Франківськ, 1995; Виставка історико-культурних творів, присвячених 500-річчю виникнення Запорізького Козацтва. З колекції доктора історичних наук, професора В.В.Грабовецького. Каталог. – Івано-Франківськ, 1991; Виставка історико-літературно-мистецьких творів, присвячених 500-річчю початку

- селянського повстання на Прикарпатті під проводом національного героя України Мухи. З колекції доктора історичних наук, професора В.В.Грабовецького. Каталог. – Івано-Франківськ, 1990; Вегеш М. Володимир Грабовецький – видатний історик України. – Ужгород, 1996; Вегеш М.М., Олашин М.В. Богдан Хмельницький у наукових студіях Володимира Грабовецького // Вегеш М.М., Олашин М.В. У бурі народно-визвольної війни 1648–1654 років. – Ужгород, 1996. – С.11–16; Вегеш М., Турянця В. У бурі народно-визвольної війни 1648–1654 років (Богдан Хмельницький у наукових статтях В.Грабовецького) // Вісті Ужгородщини. – 1995. – 2 грудня; Вегеш М. Опришки Олекси Довбуша на Закарпатті // Календар «Просвіти» на 1995 рік. Ужгород, 1995. – С.155–157; Вегеш М. Ходили опришки // Орбіта. – 1995. – 5 жовтня; Вегеш М. Олекса Довбуш і опришки на Закарпатті // Радянська Верховина. – 1990. – 16 серпня.
9. Михайлина П., Вуянко М. Володимир Грабовецький – історик України. – Івано-Франківськ, 1993. – С.2.
 10. Там само.
 11. Вуянко М. Прикарпатська історична школа академіка Володимира Грабовецького. – Івано-Франківськ, 1977.
 12. Бурнашов Г. Лицар із роду опришків. – Івано-Франківськ, 1995.

ВОЛОДИМИР ГРАБОВЕЦЬКИЙ: ШЛЯХ В НАУКУ

Майбутній історик Володимир Грабовецький походив з древнього роду Грабовецьких – дрібних бояр періоду Галицького князівства XII–XIII ст. Ця верства галицького суспільства пройшла значну еволюцію і спочатку посідала досить помітне місце в Галичині, маючи навіть свій родинний герб. Але потім скотилася до дрібної шляхти і майже нічим не відрізнялася від рядових селян, які виконували різноманітні повинності в маєтках феодалів. В середині XVIII ст. Грабовецькі осіли в Печеніжині, що на Коломийщині. Саме в цьому селі і побачив світ Володимир Грабовецький.

У передмові до своєї книги «Історія Печеніжина» В.Грабовецький писав: «Вже в його назві почуєш гомін віків. І мимоволі тебе зацікавить історія селища. Звідки взялася така назва – Печеніжин? Коли село виникло?... Ми досить мало знаємо про цей населений пункт Прикарпаття, якому в 1993 р. виповнюється 550 років з часу першої письмової згадки. А тим часом тут з праісторичних часів жили люди, на що вказують і археологічні знахідки, і письмові джерела».¹

24 липня 1928 р. у сім'ї печеніжинських бідняків Василя і Гафії Грабовецьких народився син, якого батьки нарекли Володимиром, а в колі сім'ї ніжно називали «Влодком». Родина Грабовецьких мало чим відрізнялася від решти селянських

сімейств Печеніжина: злидні і бідність постійно панували серед них. До цього додамо, що Володимир був сьомою дитиною в сім'ї. Він нерідко чув, як батько в розпачі говорив: «Навіщо було того сьомого?».² «Моя родина, – пригадував В Грабовецький, – була небагата. В час, коли я народився, у нас було восьмеро душ, було всього-на-всього кілька мізерних клаптиків землі, або, як тоді називали, моргів поля, розкинутих в кількох урочищах, званих «горб», «підцигла», «той город», «крушена», «пригід». Годувати таку сім'ю майже було неможливо».³

Чомусь так є, що саме найбільш необхідні найбільше тягнуться до знань. Таким був і Володимир, якого односельчани називали «Влодком з книгою». Так, він рано полюбив історію і завдячує в цьому, перш за все, батькові: «Мій добрий, чесний і побожний батько, простий селянин-ткач, довголітній паламар при горішній церкві Василь Грабовецький, син Дмитра, брав мене малого за руку і босоногого вів до Народного Дому в Коломиї слухати оповідання з історії України, які читав відомий український письменник Андрій Чайковський. Водив до церковної читальні «Скала» у Печеніжині, де я читав книги з історії України. Батько приносив додому дитячий щомісячний журнал «Дзвіночок» і розповідав нам вечорами про історію нашого народу, вчив нас любити свій рідний край, ділився спогадами про національно-визвольні змагання на початку ХХ століття, активним учасником яких був сам. Читаючи

«Дзвіночок» та слухаючи розповіді батька про козаків, опришків, гайдамаків та Січових Стрільців (батько був стрільцем УГА та боровся в її складі в листопадові дні під Львовом, а потім на Великій Україні), я дістав нестримний потяг до історії України».⁴ Необхідно погодитися з твердженням біографів відомого історика, що «сім'я Василя Грабовецького зберігала українські традиції».⁵

До літа 1939 р. Володимир Грабовецький закінчив печеніжинську початкову «Рідну школу» і семирічку. Однак, цим хлопець не задовольнився і успішно склав іспити до класичної української гімназії в Коломиї. Розпочавши навчання при поляках, закінчував при більшовиках, які «золотого вересня» 1939 р. вступили на терени Західної України. Це був важкий період в житті українців Східної Галичини, коли масові репресії, депортація «неблагонадійних елементів» стали звичайним явищем. Проте, перебування радянських військ на західноукраїнських землях було недовготривалим. Вже 30 червня 1941 р. Німеччина захопила Львів і Тернопіль, а 1 липня – Дрогобич і Стрий. 2 липня 1941 р. нацистські війська вступили до Станіслава.⁶ Протягом двох тижнів вони не тільки перейшли радянський кордон по річці Збруч, а й досягли, а подекуди перейшли лінію оборони Сталіна, що була приблизно за 350 кілометрів від кордону на 22 червня 1941 р.⁷ Західна Україна була окупована і на цій території почав впроваджуватися фашистський «новий

порядок». З приходом німців Володимир Грабовський змушений був залишити навчання й повернутися в рідне село, де допомагав батькам при господарстві. «В 1942 році, – писали біографи історика, – виснаженого від голоду хлопча забрала сестра до Винників під Львовом, де в той час працювала на тютюновій фабриці. В 1942 році сестра влаштувала брата до Малої Львівської духовної семінарії, і тут він навчався протягом 1942–1944 років...»⁸

Звернемося до спогадів В.В.Грабовецького про період навчання в духовній семінарії: «Сьогодні повертаються в незалежній Україні забуті імена наших світочів, славетних діячів культури, науки і Церкви. Серед них на особливу увагу заслуговує наш український патріарх Греко-Католицької Церкви, мученик більшовицьких гулагів кардинал Йосиф Сліпий. Про нього уже з'явилися цікаві статті в газетах і журналах, спогади сучасників Великого Отця нашої Церкви. В пліні цих публікацій і мені хочеться згадати про свої зустрічі з незабутнім архієпископом.

Якось восени 1942 року до нас у бурсу, де я тоді вчився, завітав ректор Великої Богословської Академії архієпископ Йосиф Сліпий. Він побував у моїй кімнаті №25. Тоді він зробив на мене сильне враження своєю постаттю, гарним обличчям з бородою. Він звернув увагу на те, що над моїм ліжком висить образ Гошівської Богоматері і похвалив мене за любов до Бога та погладив рукою мою голову. Пізніше він цікавився життям

семінарських бурсаків, деколи обідав з нами в їдальні і благословив нас своїм хрестом.

Згодом я бачив архієпископа Сліпого в каплиці великої духовної семінарії, де він в оточенні дияконів, священників, каноників правив Архисреїську службу Божу. Запам'яталися тоді в цій каплиці стінні художні розписи, які, як пізніше мені сказали, були розмальовані видатним українським художником Петром Холодним, і які після руйнації каплиці совітською владою восени 1944 року були знищені. Жаль, що не запам'ятав тієї проповіді Преосвященного Йосифа на тому Богослуженні за винятком таких слів: «Дорогі семінаристи, будьте ревними священниками, любіть свою українську Церкву, бо вона пройшла тяжку хресну дорогу, але ніколи не покидала свого народу».

І ще одна незабутня подія хвилює мене. А було так: перед святом Андрея у 1943 році сповістили наставники, що ми підемо до палати церкви св.Юра вітати з днем ангела Митрополита Андрея Шептицького. Ми всі зраділи. Дійсно, йдучи парами, прибули до митрополичої палати в день святого Андрея увечері. Всі з нетерпінням чекали прибуття Князя Церкви, так шанованого і любимого нашою Церквою і народом. О 7 годині вечора з сусідньої кімнати в'їхав у візку Митрополит. То було незабутнє враження. Перед нами, семінаристами, з'явився справжній Патріарх і благословляв нас своєю рукою. Хор великої духовної семінарії співав

урочисто многая літ. Здавалось, що сам Бог витас над нами. На нас дивились обличчя з галереї портретів митрополитів Української греко-католицької Церкви минулих століть. Ми, семінаристи, по черзі підходили і приймали благословення Митрополита. А оскільки я був одягнутий в гуцульський кептар, то митрополит запитав мене з ласкою і доброю усмішкою: «Звідки ти, гуцулику?». «З Печеніжина, коло Коломій», – відповів я. «Славно, синку, хай тебе Господь береже». – відповів Кир Андрей.

З того часу пройшло багато десятиліть, а ці слова, сказані Митрополитом, і досі не забуваю. Запам'яталося те, з якою повагою до іменинника ставився, стоячи біля Митрополита, Архископ Йосиф Сліпий в супроводі каноників і нашої професури».⁹

З приходом так званих «других совітів» Володимир Грабовецький влаштувався секретарем міського споживчого товариства. Поєднуючи навчання із працею, 1947 р. він закінчив Вишніківську середню школу робітничої молоді і вступив на історичний факультет Львівського державного університету.

40–50-ті роки були надзвичайно складними в житті науковців і студентів Львова. Особливо це стосується представників суспільних наук. Наприкінці 1948 р. у Львівському університеті викладало понад 300 науковців, з яких тільки 67 були місцевими. Серед них відомі вчені

Михайло Возняк і майбутній науковий наставник В.Грабовецького Іван Петрович Крип'якевич. Представники радянської влади продовжували їх вважати «запеклими українськими буржуазними націоналістами». Органи НКВС/ГПУ встановили постійний нагляд за ними, намагалися очорнити і скомпрометувати в очах громадськості. І.П.Крип'якевичу заборонили читати курс лекцій, обмеживши його викладацьку діяльність роботою з аспірантами. Але під час перевірки з'ясувалося, що відомий історик продовжував опиратися на схему Михайла Грушевського. Із нових архівних документів видно, що незважаючи на зміну влади в Західній Україні, І.П.Крип'якевич фактично не змінив своїх поглядів, не бажав пристосовуватись до нової системи. Доказом цього є виступ завідуючого кафедрою історії України В.Горбатюка на засіданні ради Львівського університету 27 вересня 1947 р. «Проф. Крип'якевича, – говорив він, – не зуміла кафедра привести до такого стану, щоб він був роззброєний і поставлений до стінки, щоб він і другі йому подібні сказали, що вони відказуються від своїх поглядів попередніх, що їх погляди неправильні і не тільки на словах, але й на ділі, в пресі».¹⁰ Різко нападав на відомого українського вченого Я.Галан. «Я хочу сказати взагалі про тих письменників, які стоять на протилежному боці і хитаються, – говорив він 27 липня 1947 р. на нараді активістів інтелігенції м.Львова, – не знають куди краще їм схилитися. Радянська влада повільно з ними

поводиться, як, наприклад з проф. Крип'якевичем... Я скажу відверто, що ні одна країна в світі так би з вами не поступила».¹¹ Аналогічне заявляли представники влади і партії Д.Мануїльський та І.Грушецький.

Особливо посилились репресії після вбивства Я.Галана. Несчасна доля не обминула і В.Грабовецького – його теж виключили з університету, звинувативши в українському буржуазному націоналізмі. Студент В.Гайворонюк заявив, що Грабовецький «начебто поділяє ідеї «мюнхенської зраї», маючи на увазі українських емігрантів, та відвідує церкву і є сином попа. В той час в університеті на всіх факультетах проходили збори, на яких піддавали анафемі так званих українських буржуазних націоналістів. І лише коли університетські чиновники на свої запити не отримали з місця народження В.Грабовецького необхідного їм підтвердження, студента залишили в спокої. Проте в характеристиці на місце праці деканат записав, що В.Грабовецький виключався з університету».¹²

Після закінчення історичного факультету В.Грабовецький був направлений на роботу вчителем історії в Новоскварявську середню школу Жовківського району на Львівщині, де він пропрацював до літа 1953 р. Вчителюючи, Володимир Грабовецький посилено працював, студіюючи праці Михайла Грушевського, Михайла Возняка, Івана Крип'якевича. Останній тоді очолював Інститут суспільних

наук і мав світове ім'я в історичній науці. Перша зустріч з Крип'якевичем назавжди запам'яталась Володимирі Грабовецькому. Він пригадував: «...Коли секретарка сказала зайти, я спочатку захвилювався. І ось бачу відомого вченого. Іван Крип'якевич був середнього росту, з інтелігентним обличчям. Волосся густе, сиве, в окулярах. В розмові стриманий, коректний. Я завдячую долі, що звела мене з цією чудовою і широю людиною, під керівництвом якої я працював 14 років. Не знаю чому, але з першого мого знайомства професор повірив у мої наукові сили і протягом всієї нашої спільної праці в Інституті ставився до мене надзвичайно доботно і прихильно. Хочу сказати, що благородною рисою академіка Івана Крип'якевича було те, що він ніколи не звертав уваги на посаду, знайомство, а відкрито і об'єктивно рецензував праці своїх колег, науковців, вказував на недоліки, і його слово завжди було повчальним, мудрим».¹³ 19 вересня 1953 р. Президія львівського філіалу АН УРСР затвердила В.Грабовецького на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР.¹⁴ З цього часу почався стрімкий шлях молодого вченого до вершин наукової слави. 1953–1975 роки – так званий «львівський період» в науковій діяльності Володимира Грабовецького.

У своїй праці про Івана Крип'якевича, присвяченій 110-й річниці з дня народження вченого, В.В.Грабовецький

відзначив: «...Іван Петрович мені дуже допоміг. Саме з ним я вперше прийшов до архіву і під його наглядом прочитав актову книгу старолатинською і старопольською мовами. Він контролював мої перші виписки, а часом і виправляв їх. Професор був чудовим знавцем першоджерел з багаторічним досвідом архівної роботи. Він старанно, за особливою системою виписок, умів добирати найбільш цінні актові рукописні дані з тієї чи іншої проблеми. І.П.Крип'якевич ніколи не обмежувався матеріалами до запланованої теми, а при нагоді фіксував все для майбутніх проблем, а тому радив спочатку виписувати заголовки і вказувати сторінки першоджерела тієї чи іншої актової книги, а потім вже уважно вчитуватися і фіксувати найбільш цікаві факти. Цим методом я користуюся протягом всієї своєї наукової діяльності. У зборі історичного матеріалу вчений був справжнім віртуозом і педантом. Він, досконало володіючи іноземними мовами, уважно перечитував складні тексти середньовічних актів гродських і земських латинською і старопольською мовами. Дослідник все підкреслював: «Не пропускати нічого найменшого з актів і фіксувати навіть те, що не по темі на час вивчення питання, але потім може знадобитися в наступних дослідженнях».¹⁵

В.Грабовецький неодноразово вказував на велику ерудицію і компетентність академіка Івана Крип'якевича: «Іван Петрович взагалі був надзвичайно пунктуальний і акуратний, і як адміністратор, і як науковець. Якими б

проблемами він не займався – чи то історія княжого періоду, козаччини (XV–XVIII ст.), Хмельниччини (1648–1656 рр.), історіографія, джерелознавство, як допоміжні історичні дисципліни, він завжди глибоко вивчав першоджерела і з педантичною точністю умів їх науково застосувати до поставлених питань. Здається, немає такої теми з історії України періоду становлення, над якою б не працював вчений. Основною його темою була історія Галицько-Волинського князівства XII–XIII століть. Але найбільше зусиль він доклав у дослідження Хмельниччини...».¹⁶

Незважаючи на велике навантаження, І.П.Крип'якевич не забував про виховання і становлення молодих науковців. «Не раз його можна було побачити в колі істориків, яким він давав поради, допомагав формулювати плани наукових праць, диктував з пам'яті бібліографію, – пригадував В. Грабовецький. – Він завжди знаходив контакт зі старшими за віком науковцями, згуртував колектив, з яким вирішував багато цікавих проблем... Одного разу, коли я зайшов до академіка, побачив порожній робочий стіл і стосик з восьми журналів. «Іване Петровичу, що з Вами?» – вихопилось у мене. Він з тяжкою напругою відповів: «Скільки тут номерів журналу, стільки місяців я хворію». Йому було важко говорити після інсульту, тепер він більше слухав. Але потім якось сказав: «Не покидайте досліджувати історію Прикарпаття. Коли ви закінчите свого улюбленого Довбуша, то не шкодуйте

труду і підготуйте хоч кілька узагальнюючих книг з історії цього краю, про літописні міста Коломню, Галич, Рогатин, Товмач, Калуш».¹⁷ Завдання свого вчителя Володимир Грабовецький виконує, видаючи десятитомну працю «Нариси історії Прикарпаття...».

Перша стаття В.Грабовецького з'явилася на сторінках винниківської газети «Радянське життя» 24 грудня 1953 р. В центрі дослідження молодого вченого був славний український гетьман Богдан Хмельницький. Протягом 1954–1956 рр. В.Грабовецький опублікував десятки статей, героями яких були першодрукар Іван Федоров, селянський бунтар Устим Кармелюк, проводир опришків Олекса Довбуш, знаменитий письменник Іван Франко. Однак, все більше і більше увагу В.Грабовецького привертала славнозвісна постать Олекси Довбуша. Одна за одною виходять його статті «Народний проводир Олекса Довбуш», «Народний герой Олекса Довбуш», «Новий документ про загибель Олекси Довбуша», «Рух карпатських опришків напередодні і в роки визвольної війни 1648–1654 рр.», «Селянський рух на Галицькому Прикарпатті в другій половині XVIII ст.». Величезний джерельний матеріал з архівів Львова, Вроцлава, Кракова і Перемишля був узагальнений істориком у книзі «Народний герой Олекса Довбуш» (1957), яку високо оцінили рецензенти (І.Матесян, Я.Ісасвич, Я.Мельничук, О.Єрмоленко та багато інших). В 1959 р. книга була перевидана російською мовою в Москві.

Цікава історія трапилась із першою книгою про Олексу Довбуша. У своїх спогадах «В пошуках Довбушевих скарбів» В.Грабовецький пригадував: «...Якось я в пошуках народних оповідань про Довбуша забрів на одну із полонин на Закарпатті біля села Ясині Рахівського району. Старий (понад 70 років) кременний гуцул-чабан гостинно привітав мене на полонині. І тут при ватрі ввечері у колі пастухів повів розмову про Олексу Довбуша і дуже цікаво розповідав про героя, майже так як я описав його у книзі. Я здивувався і запитав, звідки він про це знає. Старий гуцул, курячи люльку, з гордістю відповів: «Ото, легінику (звернувся до мене), я маю біблію про Довбуша, а там все написано файно і по правді». «Що, біблію?» – перепитав я здивовано і старий чабан підтвердив це із втіхою і гордістю.

«Покажіть мені цю біблію» – звернувся я до гуцула. «Тільки не нині, а вранці, як сонце зійде на полонину, я покажу вам, легінику», – відповів він. Тієї ночі у колибі я не спав, а думав, як то могло статися, що гуцул має книги, мені, історикові Довбуша, невідомі. Снувались у голові різні здогади: можливо, збереглися якісь давні папери або старовинні записи, які могли б збігатися із моїми твердженнями, побудованими на виявлених мною документах про життя й антифеодальну діяльність Олекси Довбуша.

Так і минула в мареві думок полонинська ніч. Мій господар полонини прокинувся, поцілував земличку, стиха прошептав якусь молитву і легко торкнув мене. «Підемо

подивитися на біблію про Довбуша», – сказав. Я встав, обер обличчя ранньою росою і ми разом з гуцулом відійшли приблизно на 500 метрів і зупинились над стрімким берегом. Ступивши на кілька кроків униз, гуцул відсунув шматок скельної брили, вийняв з-під нього згорток і показав мені почорнілу від часу книжечку: «Ось вам і біблія про Олексу-братика». Я відкрив обкладинку і мало не задривав з хвилювання, коли побачив, що це саме перша моя книга, яка дійшла до гуцула на полонину. Отже, моя праця не пройшла марно, коли гуцули так любовно оберігають її, як колись наші батьки шанували Біблію».¹⁸

Протягом 1957 р. В.Грабовецький видрукував серію статей під рубрикою «Вивчай рідний край» на сторінках газети «Ленінська молодь». Це були змістовні історичні нариси про Нестерів, Винники, Белз, Городок, Звенигород, Золочів, Буськ, Брюховичі, Сокаль, Бібрку, Великі Мости, Яворів тощо. В 1958 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії АН УРСР В.Грабовецький успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Селянський рух в Галицькому Прикарпатті в другій половині XVII ст.».¹⁹

Починаючи з цього часу чітко викристалізувалися проблеми, над якими працюватиме вчений впродовж багатьох років – історія вірменських поселень в Галичині, рух опришків, гайдамащина, вплив народно-визвольної війни на західноукраїнські землі тощо. В 1962 р. побачила світ

монографія В.Грабовецького «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.». Вчений взяв участь у створенні багатотомної «Української Радянської Енциклопедії», написавши до неї ряд нарисів, зокрема, «Довбуш», «Дрогобич», «Опришки», «Звенигород Галицький» та десятки інших.

Львівський період був надзвичайно плідним у науковій роботі В.Грабовецького. Крім вищеназваних праць, історик видав монографію «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.» (1966), яка одержала 11 схвальних рецензій і яку відомий вчений І.Г.Шульга назвав «кращим серед наукових творів про народних месників – опришків та їхніх уславлених ватажків, котрі діяли в Карпатах у XVI–XIX ст.».²⁰ Всього вчений опублікував близько 300 наукових праць. Багаторічна плідна наукова робота мала своє логічне завершення. 30 вересня 1968 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Київського університету В.Грабовецький захистив докторську дисертацію на тему «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.». Додамо, що в обговоренні дисертації взяли участь десять провідних вчених України, а офіційними опонентами були член-кореспондент АН УРСР І.О.Гуржій, доктори історичних наук, професори Ф.П.Шевченко, І.Г.Шульга, М.І.Марченко. Неофіційними опонентами виступили професори І.І.Компаніць і Г.Я.Сергієнко.

В цей час В. Грабовецький активно займався громадською роботою, будучи членом Президії і головою секції історичних пам'яток Львівської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. За видатні успіхи в цій роботі правління названого товариства в 1975 р. нагородило В.Грабовецького нагрудним значком і медаллю «За доблесну працю». Протягом 1968–1974 рр. відомому вченому запропонували вести тележурнал «Скарби народу» Львівської студії телебачення.

Середина 70-х років – період, який пізніше історики назвуть застійним. «Ера Брежнєва–Щербицького» завдала нищівного удару по українській науці, особливо історичній. Були звільнені з роботи із забороною друкуватися відомі вчені Михайло Брайчевський і Олена Апанович. Змушений був покинути Львів Володимир Грабовецький. Однак, науковий Львів його не забув, і з нагоди 50-річчя з дня народження професора, науковці Інституту суспільних наук АН УРСР привітали В. Грабовецького: «Майже два десятиріччя Ви працювали в нашому Інституті, збагачуючи науку фундаментальними працями з історії України. Немало цікавих документів вдалося Вам врятувати від забуття. Ваші глибокі і захоплюючі дослідження завоювали заслужений авторитет серед широкого загону читачів. Саме завдяки Вам слава про Довбуша та його легінів залунала широко в світі. Доля трудового селянства, невмирущі подвиги запорожців знайшли

гідне відображення у Ваших монографіях та статтях. Ваші друзі й колеги бажають Вам міцного козацького здоров'я, чекають нових великих здобутків на ниві історичної науки. Діялося се у славному місті Львові року 1973, місяця липня, 24. Руками власними підписали цю ювілейну адресу 32 найбільших вагомих вчених Інституту».²¹

В 1975–1988 рр. В.Грабовецький працював професором кафедри історії СРСР і УРСР історичного факультету Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені В.Стефаника. Поряд з цим він займав посади члена Наукової ради «Основні закономірності вітчизняної історії довосного періоду» при Секції суспільних наук АН УРСР, члена бюро наукової координаційної ради з проблем «Історичне красзнавство в Українській РСР» при Відділенні історії, філософії та права АН УРСР, члена секції історичного красзнавства республіканської наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки, члена Президії та правління Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В.Грабовецький є членом комітету Республіканської асоціації українознавства і членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, яке відновило свою діяльність в 1990 р.

Івано-Франківський період в науковій діяльності В.Грабовецького був не менш плідним, ніж львівський. Він опублікував понад 400 наукових праць. Серед монографій і

брошур вченого необхідно назвати «Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 років (3 історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії)» (1979), «Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис» (1982), «Колиска трьох братніх народів» (1982), «Надвірна» (1982), «Сходінками історії – у майбутнє» (1987), «Стежками Олекси Довбуша» (1988), «Нариси історії Івано-Франківська» (1989), «Галицька Трійця XIII століття: Тимофій, Авдій, Митуса» (1989), «Скульптурна Шевченкіяна Прикарпаття» (1989), «Скульптурна Франкіяна Прикарпаття» (1990), «З історії некрополя України (Про могили українських гетьманів)» (1990) та багато інших.

В 1992 р. В.Грабовецький видав перший том із задуманих десяти «Нарисів історії Прикарпаття». «Ця, перша частина книги, – говориться в передмові, – присвячена висвітленню історії з найдавніших часів до XV століття. В книзі автор в хронологічно-проблемному плані узагальнює на міцній джерельній основі історію краю первіснообщинного ладу, цікаво з'ясовує появу слов'янських племен, племінних союзів, життя людей в період Київської Русі IX–XI ст. Нарешті, читач може ознайомитися з економічним, політичним та культурним життям прикарпатців в час могутності Галицької держави, епох славних віток з династії Ростиславичів і Романовичів».²² У 1993 р. вийшли другий і третій томи «Нарисів», в яких охоплено період XVI–XVII століть. Велика увага звернута

проблемам заселення і розвитку Галицької землі в XVI–XVII ст., подіям народно-визвольної війни 1648–1654 рр. на Прикарпатті, соціально-економічним відносинам в краї та національно-визвольній боротьбі народних мас проти кріпосництва. Унікальні факти читач може почерпнути з розділу «Скит Манявський – перлина історії, культури і мистецтва на Прикарпатті». Четвертий том, який побачив світ в 1994 р., присвячений соціально-економічним відносинам на Прикарпатті в XVII ст. Вагоме місце в ньому приділено історії Гуцульщини XVIII ст., а також простежується національно-визвольна боротьба селян Прикарпаття, рух карпатських опришків. Того ж року В.Грабовецький видав п'ятий том, до якого ввійшла монографія «Вірменські поселення XIII–XVIII ст.». У передмові автор відзначав, що «минуле вірменських поселень на Україні, в тому числі на Прикарпатті, не лише окрема сторінка української історії, але й окремий розділ в історії вірменського народу. Воно доповнює історію двох дружніх народів, свідчить про братній їх історичний взаємозв'язок».²³ Автор аргументовано висвітлив такі проблеми, як «Вірменські поселення на Україні в історіографії і джерелах XI–XVIII ст.», «Виникнення вірменських поселень на Україні», «Соціально-економічне становище вірменських поселенців на Україні в XIII–XVIII ст.», «Участь вірменських поселенців у торгівлі», «Участь вірменських поселенців у викупі бранців з бусурманської неволі, дипломатичних місіях

Польщі та в боротьбі з татаро-турецькою агресією в Європі XV–XVII ст.», «Адміністративно-судові функції у вірменських поселеннях Прикарпаття XVI–XVIII ст.» та ін.

У 1995 р. В.Грабовецький видав восьмий том «Нарисів», до якого ввійшла монографія «Гуцульщина в другій половині XIX – початку XX ст.». Дослідник відзначав, що «у восьмому томі «Нарисів історії Прикарпаття» іде мова про тодішній стан промислових галузей Гуцульщини, соціальну структуру населення Верховини, боротьбу гуцулів за своє соціальне і національне визволення. Наведені матеріали засвідчують, що, незважаючи на важке економічне становище, гуцули розвивали свої домашні промисли, серед яких високого рівня досягло ужиткове і декоративне народне мистецтво».²⁴

В.Грабовецький продовжує працювати над історією карпатських опришків. У 1994 р. він видав фундаментальне дослідження «Олекса Довбуш (1700–1745)», в якому узагальнив всі свої попередні праці про відважного народного месника, а також доповнив їх новими архівними і фольклорними матеріалами. Наслідком такої плідної та ефективної роботи стала монографія, в якій детально проаналізовано рух опришків кінця XVII – першої половини XVIII ст., показано відображення руху, очолюваного О.Довбушем, у народній творчості, художній літературі, живописі, музиці та кінематографії. В.Грабовецький продовжує працювати над дослідженням соціально-економічного, політичного і

культурного розвитку окремих прикарпатських міст. Протягом 1996–1997 рр. побачили світ його монографії «Історія Коломиї з найдавніших часів до початку ХХ ст.», «Уторопи. Сторінки історії. До 630-річчя першої письмової згадки», «Історія Калуша. З найдавніших часів до початку ХХ ст.». Унікальною у всіх відношеннях є праця В.Грабовецького «З любов'ю до Кобзаря за спогадами минулих літ» (1997). Заслуга вченого ще й у тому, що він запропонував читачам унікальну розповідь першого директора Канівського музею-заповідника «Могила Т.Г.Шевченка» Василя Коваленка про перепоховання поета, реконструкцію його могили, організацію музею та встановлення надмогильного пам'ятника на Тарасовій горі. Сьогодні В.В.Грабовецький очолює кафедру історії України Прикарпатського університету імені В.Стефаника, продовжуючи дослідження різноманітних проблем історії України, рідного Прикарпаття. Його багаторічна наукова і культурно-громадська діяльність високо оцінені. В 1989 р. В.В.Грабовецького було нагороджено орденом «Пошани». Він лауреат обласної краєзнавчої премії імені Івана Вагилевича (1991), нагороджений медаллю на відзнаку плідної роботи на ниві охорони пам'яток історії та культури України (1992). Володимир Грабовецькому присвоєно звання академіка Вищої Школи України. «Одним із достойників наукового, культурно-освітнього життя Івано-Франківська, – відзначав професор Микола Кугутяк, – є завідувач кафедри історії

України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, талановитий учень академіка Івана Крип'якевича Володимир Грабовецький. Іншого подібного професора в природі просто не існує. Немає і все. Як немає, мабуть, у вітчизняній історії найпотасмніших закутків, куди б він не заглянув, навіть у такі найвіддаленіші специфічні, як археологія, сфрагістика, генеалогія, геральдика. Не як метелик-одноденка, примагнічений кон'юнктурним світлом, а із солідним вантажем історичних аргументів». До цих слів важко ще щонебудь додати.

1. Грабовецький В. Історія Печеніжина. – Коломия, 1993. – С.4.
2. Михайлина П., Вуянко М. Володимир Грабовецький – історик України. До 65-річчя від дня народження. – Івано-Франківськ, 1993. – С.4.
3. Там само.
4. Грабовецький В. Історія Печеніжина. – С. 4.
5. Михайлина П., Вуянко М. Названа праця. – С.5.
6. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С.106.
7. Там само. – С.106–107.
8. Михайлина П., Вуянко М. Названа праця. – С.6–7.
9. Грабовецький В. Мої спогади про архиспископа Йосифа Сліпого // Нова Зоря. – 1992. – 6 серпня; його ж: Мій

- прощальний уклін домовині Йосифа Сліпого // Там само. – 1992. – жовтень; Бурнашов Г. Лицар із роду опришків. – Івано-Франківськ, 1995. – С.13–14.
10. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – Т.1 (1939–1953). – К., 1995. – С.454.
 11. Там само. – С.9.
 12. Михайлина П., Вуянко М. Названа праця. – С.7.
 13. Там само. – С.9.
 14. Там само.
 15. Грабовецький В. Іван Крип'якевич – визначний історик України. До 110-річчя від дня народження. – Івано-Франківськ, 1996. – С.19–20.
 16. Там само. – С.20–21.
 17. Там само. – С.21.
 18. Грабовецький В. В пошуках Довбушевих скарбів (Спогади). До 250-річчя загибелі національного героя України. – Івано-Франківськ, 1995. – С.35–36.
 19. Володимир Васильович Грабовецький. Бібліографічний покажчик. – Івано-Франківськ, 1993. – С.17.
 20. Грабовецький В.В. Гуцульщина ХІІ–ХІХ століть. Історичний нарис. – Львів, 1982. – С.6 (передмова І.Г.Шульги).
 21. Михайлина П., Вуянко М. Названа праця. – С.16.

22. Іванишин С. Слово про автора // Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття з найдавніших часів до кінця XV століття. Т.І. – Івано-Франківськ, 1992. – С.3.
23. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. – Т.V. – Івано-Франківськ, 1994. – С.3.
24. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. – Т.VIII. – Івано-Франківськ, 1995 – С.4.

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ В.В.ГРАБОВЕЦЬКОГО. ПРИКАРПАТТЯ В XII–XV СТОЛІТТЯХ

Проблеми історії Прикарпаття, безумовно, займають центральне місце в науковій спадщині В.В.Грабовецького, що дало право читачам вважати його «літописцем Прикарпатської землі». Найповніше історія Прикарпаття відображена ним у фундаментальному дослідженні В.В.Грабовецького «Нариси історії Прикарпаття», шість томів яких вже побачили світ (1992–1995 рр.).

З середини XII ст., а точніше зі смертю Ярослава Мудрого, Київська Русь розпалася на 15 удільних князівств, п'ять з яких – Київське, Переяславське, Володимир-Волинське і Галицьке знаходились в межах сучасної України. «Умираючий великий київський князь Ярослав Мудрий, – писав В.В.Грабовецький, – всі прикарпатські землі передав внукові Ростиславу, що був сином Володимира. Останній був сином Ярослава Мудрого, але помер ще за життя свого батька. Так почалася династія Ростиславичів, яка правила Галицькою землею до кінця XII століття».¹ Ростиславичі, на думку В.В.Грабовецького, боротьбу за прикарпатські землі вели на два фронти: як проти своїх східних князівств, так і проти угорських і польських феодалів, які загрожували агресією. В результаті польські пани змушені були покинути

прикарпатську територію. Однак, це сталося тільки після з'їзду князів в Любечі, на якому були також присутні Ростиславичі. Згідно з рішенням з'їзду, за Ростиславичами остаточно закріпилися Перемишль і Тереховля.² Незважаючи на миролюбні задуми учасників з'їзду в Любечі, міжусобиці не припинялися. Становище погіршувалося ще й тим, що міжнародне становище було надзвичайно суперечливим.

У 1126 р. помирає Ростислав і Володимирко об'єднує два уділи: Звенигород і Перемишль в одне Галицьке князівство з столицею в Галичі. Чому саме це місто стало столицею? Де і коли виник Галич? В.В.Грабовецький вже багато років досліджує цю проблему, є автором цілого ряду праць з історії Галича. Назвемо тільки деякі: «Галич» (1964), «Як і коли виник Галич» // Комс. прапор. – 1982. – 18 березня; «Хто заснував Галич» // Комс. прапор. – 1982. – 3 червня; «Коли виник Галич» // Прикарпатська правда. – 1988. – 27 січня; «Володимирко – об'єднувач Галицької землі. Сторінки історії Прикарпаття» // Прикарпатська правда. – 1990. – 1 квітня та ряд інших.

Точно відповісти на питання коли виник Галич важко, бо істориками наводяться різні дати – 1096, 1113, 1141. Звичайно, що мова йде про першу літописну згадку, а не про виникнення поселення Галича. В.В.Грабовецький, який вважається найбільш компетентним фахівцем з даної проблеми, констатував, що галицьке поселення-городище знали вже в IX столітті. Ця відомість знаходиться у нотаря угорського короля

Бели.³ Невипадково, що саме Галич став столицею Володимирка, адже він «лежав на перехресті торгових шляхів, що проходили з північного заходу, з Польщі і Німеччини, вздовж Дністра на південь, через схід до Чорного моря та з півночі, з Волині, на південь, через Карпати на Угорщину та до Середземного моря... Крім того, Галич на підгірській горобині серед рік міг добре оборонятися... Не укріплена природою залишалась лише четверта сторона – південна, звернута до Карпат і Угорщини».⁴

В.В.Грабовецький детально зупинився на походженні назви Галич, розглянув проблему місця розташування міста. На основі численних археологічних знахідок, літописних джерел, свідчень істориків довів, що «старовинний Галич був розташований на крилоській горі (територія нинішнього села Крилос) і біля підніжжя її (хутори Підгороддя і Четвертаків)».⁵

Детальне ознайомлення з джерелами дало підставу В.В.Грабовецькому зробити висновок, що «серед південно-західних князівств X–XIII століть Галицька земля, серцевиною якої було наше Прикарпаття, було сильним в економічному розвитку регіоном, про який так багато написано в літописах».⁶

Перед нами відкривається своєрідна панорама прикарпатського літописання, життєписи найвидатніших правителів краю. Історик яскраво описав правління Володимирка – об'єднувача Галицької землі, який «виявився здібним державним діячем і полководцем». «Князем мудрим і

красномовним» був Ярослав Осмомисл, під час правління якого Галицька земля стала особливо могутньою. Необхідно погодитися з дослідником в тому, що «за своє 34-річне правління Ярослав Осмомисл зумів піднести високо політичний престиж Галицького князівства, про яке широко заговорили по всій Русі і по всіх країнах Європи. За його мудру політику автор Київського літопису назвав його вперше Осмомислом».⁷ Діяльність могутнього князя високо оцінив автор «Слова о полку Ігоревім».⁸ Після смерті Ярослава підступні галицькі бояри почали заколот в Галичі. Скориставшись чварами в Галицькій землі, угорський король Бела посадив на князівський престол в Галичі свого сина Андрія. Почався період іноземної окупації, що, звичайно, «викликало незадоволення серед населення».⁹

Із смертю Володимира Ярославича в 1198 р. закінчилося панування в Галицькому князівстві династії Ростиславовичів і на політичну арену виходить один з найсильніших діячів на всій тодішній Русі володимирський князь Роман Мстиславич, який ще 10 років перед тим намагався оволодіти Галичем. Його прихід до влади прискорила підтримка з боку галицьких бояр. В.В.Грабовецький високо оцінив державницькі якості цього князя, який зумів приборкати бояр, утихомирив київського князя Рюрика Ростиславича, організував успішні антиполовецькі походи, підняв престиж своєї держави в Європі. Та, все-таки, найголовнішим здобутком під час його

правління, стало об'єднання в 1199 р. в одну велику державу Галицької і Волинської Земель.¹⁰

«Сей же король Данило був князем добрим і хоробрим і мудрим» – таку назву має окремий розділ першого тому «Нарисів історії Прикарпаття» В.В.Грабовецького. Зрозуміло, що мова йде про славнозвісного галицько-волинського князя Данила Романовича Галицького. Прослідкувавши життєвий шлях і державотворчу діяльність великого князя, В.В.Грабовецький влучно підмітив, що «у своїй антиординській політиці Данило робив спроби з одного боку втягнути в цю боротьбу західноєвропейські держави, з другого – внутрішньо підготувитись до двобою. Він спочатку сподівався на допомогу папи. Останній робив спроби на Ліонському соборі в 1241 році закликати західних правителів на цей хрестовий похід проти ординців. З цією метою папа Інокентій IV прислав королівську корону, якою пропонувався Данило на короля 1253 року в Дорогичині. Але ці походи не здійснилися, і Данило вирішив своїми силами захищати себе».¹¹ Як відомо, і це йому здійснити не вдалося. Аналогічної точки зору притримувалися вітчизняні (І.Крип'якевич, М.Котляр) і зарубіжні (Дж. Феннел) історики.

В.В.Грабовецький – автор нарисів про нащадків Данила – князів Лева і Юрія. Перший, як відомо, приєднав до своєї держави на деякий час південну частину закарпатських земель, а Юрій об'єднав під своїм правлінням усі Галицько-Волинські

землі. І що найголовніше, вважає В.В.Грабовецький, «домігся у константинопольського монарха права на утвердження окремої галицької митрополії».¹²

Володимир Грабовецький – чудовий знавець культури Галицької землі XII–XIII ст. У багатьох своїх працях з даної проблематики вчений зробив правомірний і документально доведений висновок, що «у Галицькій землі у XII–XIII століттях високого рівня досягла культура».¹³ Історик написав змістовну працю «Галицька трійця XIII ст.: Тимофій, Авдій, Митуса» про трьох видатних галицьких діячів культури того часу.¹⁴ «Відтоді, коли жили і творили видатні діячі галицької культури Тимофій, Авдій і Митуса, – відзначив В.В.Грабовецький, – минуло понад 700 років. У плині часу не дійшли до нас їх літературно-мистецькі твори. Тільки літописні стислі згадки про мудрого книжника, умілого майстра скульптурного різьблення каменя і славетного співака свідчать про їх високе мистецтво».¹⁵ Необхідно погодитися з твердженням вченого, що друга половина XIV століття була надзвичайно складною в житті Прикарпатського краю. Однак «в народі ще жили сильні традиції княжої доби, що проявлялися у фольклорі, побуті, народних традиціях. Все це оспівувалося співцями-боянами на лірах, гусях і нагадувало славну бувальщину в легендах і піснях».¹⁶

В.В.Грабовецький скрупульозно дослідив соціально-економічне, політичне і правове становище Галицької землі в XV ст. у складі панської Польщі. Соціальне і національне

гноблення привело до сильного вибуху незадоволення народних мас, яким було селянське повстання 1490–1492 рр. на Прикарпатті під проводом Мухи. Цій події В.В.Грабовецький присвятив спеціальне монографічне дослідження «Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 років (З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії)». Історик глибоко проаналізував причини, які привели до повстання, зупинився на характеристиці різних форм боротьби, які прискорили початок повстання, а фактично, справжньої селянської війни. В.В.Грабовецький першим у вітчизняній історіографії розкрив цю проблему, довівши, що повстання під проводом Мухи «набрало широкого антифеодального, народно-визвольного характеру, охопило Галицьке Прикарпаття, Поділля, Буковину і Молдавію... Повстання... за своїм розмахом і характером було першим великим збройним повстанням на Україні в період зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Воно сприяло розгортанню класової боротьби селян на Україні в XVI–XVII ст.».¹⁷ В.В.Грабовецький зробив важливий висновок, що селянське повстання під проводом Мухи «було складовою частиною антифеодального руху в тодішній Європі».¹⁸

1. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття з найдавніших часів до кінця XV століття. – Т.1. – Івано-Франківськ, 1992. – С.40.

2. Там само. – С.42.
3. Там само. – С.45.
4. Там само.
5. Там само. – С.48.
6. Там само. – С.52.
7. Там само. – С.70.
8. Там само. – С.71–77.
9. Там само. – С.80.
10. Там само.
11. Там само. – С.88.
12. Там само. – С.91.
13. Там само. – С.95.
14. Грабовецький В.В. «Галицька трійця» XIII ст. – Тимофій, Авдій, Митуса // Історія та історіографія України: Збірник наукових праць. – К., 1985. – С.32–39.
15. Там само. – С.38.
16. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. – Т.1. – С.118.
17. Грабовецький В.В. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 років (З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії). – Львів, 1979. – С.104–105; Див. також: Грабовецький В.В. Селянське повстання в Галицькій землі під проводом Мухи 1490–1492 рр. в джерелах // Матеріали звітно-наукової сесії Інституту суспільних наук АН України 1971 року. – К., 1971. – С.56–57.
18. Там само.

АНТИФЕОДАЛЬНА БОРотьБА КАРПАТСЬКОГО ОПРИШКІВСТВА В XVI–XIX СТ.

Однією з основних форм антикріпосницької боротьби селян західноукраїнських земель було опришківство, яке зародилося в умовах Галицького Прикарпаття. Вперше назва «опришок» зустрічається в документі, датованому 1529 р., тобто на початку XVI ст. Однак, В.В.Грабовецький вважає, що не виключена поява терміна «опришок» ще в XV ст. Історики по-різному пояснювали цей термін. Більш правдоподібним є твердження В.В.Грабовецького, який вважає, що «опришок» – це змінене латинське «опресор» (пригнічувач, напасник). Мاستься на увазі пригнічувач панів, шляхти. Збіднілі селяни, не стерпівши гніту феодалів, тікали в такі місця, де їх ніхто із можновладців не міг зловити.

У XVI ст. рух опришків поширився на Галицькому Прикарпатті та Поділлі. В середині століття центром розгортання його стало Покуття (переважно Гуцульщина), Сяноцька і Перемишльська землі, в тому числі і Лемківщина.¹ Особливо активно діяли опришківські загони на пограниччі Польщі та Молдавії, їм надавали допомогу буковинські опришки. Справа дійшла до того, що «польський і молдавський уряди вирішили відновити діяльність спільної молдаво-польської комісії у складі найбільших феодалів з обох

сторін, яка мала... покласти край виступам опришків як на польському, так і на молдавському боці».² У працях В.В.Грабовецького детально описано діяльність опришківських загонів в коломийському повіті, в околицях Дорогойова і Сучави. З гуцульськими опришками підтримували зв'язки видатні ватажки народних рухів на Прикарпатті, в тому числі й Гнат та Семен Височани.³ Рух опришків став настільки масовим, писав В.В.Грабовецький, що «королівські універсали і мандати, спрямовані проти опришків, з'являлися майже щороку, але вони не давали бажаних результатів. Рух опришків зростав разом з погіршенням соціально-економічного становища».⁴ Найбільшого розмаху опришківський рух набув у першій половині XVIII ст., коли його очолив Олекса Довбуш. Крім численних статей, В.В.Грабовецький присвятив національному герою України кілька книг – «Народний герой Олекса Довбуш», «Стежками Олекси Довбуша», «Олекса Довбуш (1700–1745)» та ряд інших.

...Олекса Довбуш народився 1700 р. в сім'ї бідного селянина в с.Печеніжин Коломийського повіту Руського воєводства. Не витримавши важкого гніту, Олекса з братом Іваном вступили в загін опришків. Невдовзі він став їх знаменитим проводирем. Довбуш відомий своїми безстрашними діями далеко за межами Прикарпаття. Невипадково, що про це співалося навіть у піснях, які складав народ:

Чорногора ся всміхнула,
мов не тота стала.
Про Довбуша Верховина
ціла заспівала.

Опришківські загони були нечисленними – від 5 до 45 чоловік. Завдяки цьому вони могли швидко переховуватись, маневрувати, здобувати собі харчі, несподівано зникати на очах ворога, що їх переслідував. Вперше про Довбуша стас відомо в 1738 р. В.В.Грабовецький віднайшов документ, в якому констатується: «Декрет старших земських у справі інтересу Солотвина. Між опришками в 1738 (році) знаходяться Дранки – два брати з Дори Микулі, Довбуші – два брати з Рунгур, Смикайло і Семак Ігнатюк – з Порогів. Брат Семаків служить у Шрубаків».

Однак, безсумнівно, діяльність Довбуша почалася значно раніше. У 1738–1739 рр. Олекса Довбуш розгортас діяльність навколо Печеніжинського ключа, а згодом і всього Яблунівського староства. «Вже тоді-таки, – писав В.В.Грабовецький, – у рідному с.Печеніжині Довбуш потривожив шляхту. В липні 1739 р. селянин Твердюк свідчив перед Станіславським судом, що Довбуш після того, як «починали рух в Печеніжині, не показується до родинного села, бо їх наказано ловити».⁵

В.В.Грабовецький, використавши численні спогади сучасників, яскраво описав О.Довбуша. Він «був високий,

плечистий, темноволосий, краснолиций, рухливий, мав усміхнене обличчя, проникливе око, дзвінкий голос. На ньому була шапка з павиним пір'ям, мазана сорочка, широкий пояс, за ним – два пістолі, порохівниця, капшук на тютюн, торба, на плечі кріс. Довбуш носив червоні штани і був взутий у постолі». ⁶ «Довбуш був надзвичайно скромною людиною. «При пораненому не знайшли жодних прикрас, на ньому була лише порохівниця з бляхою, позолочена каривана, талісман, два медальйони і пляшечка, в якій було миро та святі дари, грудка срібла, дві срібні голки, хрест руський, різьблений, 9 зерен пшениці у вузлику, пір'я різних птахів. Все це було в шкіряній мошонці». ⁷

О.Довбуш користувався величезною підтримкою населення. Його підтримували тому, що «відібране у панів добро Довбуш роздавав убогим кріпакам». ⁸ Ватажок не випадково орієнтувався на бідніше населення. Люди, позбавлені будь-яких засобів до існування, ставали найстійкішими бійцями, могли переносити всілякі незгоди й труднощі». ⁹ В.В.Гравовецький детально описав походи Довбуша та боротьбу польсько-шляхетських військ з опришками. Однак, не дивлячись на найрізноманітніші заходи шляхти, піднятий Довбушем рух опришків не згасав. ¹⁰ Центральний уряд, дуже слабкий на ту пору, не міг подати шляхті допомоги. Заважали також міжусобиці в середовищі польських феодалів і Довбуш їх вміло використовував.

Дії Довбуша, який вбивав панів, розоряв їх садиби, страшно лякали феодалів. Останні, в свою чергу, намагалися з допомогою найбрудніших методів позбутися славного опришка. Шляхта обіцяла щедру винагороду тому, хто спіймає або вб'є Довбуша. Олексі стало відомо про те, що житель Космача Стефан Дзвінчук взявся вбити його. Разом з товаришами Орфенюком і Бойчуком Довбуш вирішив покарати зрадника і ворожого прислужника. Однак ввечері 23 серпня 1745 р. Дзвінчук смертельно поранив славного лицаря. Наступного дня Довбуш помер. Звістка про підступну і несподівану смерть народного героя розійшлася по Західній Україні. Звісно, шляхта поширювала цю звістку, щоб порадувати перелякане панство, з яким не встиг розправитися Довбуш.

В.В.Грабовецький у відділі рукописів ЛНБ АН України відшукав привілей коронної княжни Теофілії Яблоновської, виданий Стефану Дзвінчуку, в якому вказувалось: «...Повідомляю всіх, кому це треба знати, а особливо милостивих панів комісарів і губернаторів того Яблонівського ключа на тепер і майбутнє. Підданий мій з села Космача Стефан Дзвінчук зніс і спровадив з цього світу Олексю Довбуша – проводиря всіх неспокоїв і розрухів, смока, вихованого у запрутських горах, який нищив маєтки і життя покутської шляхти. За це хай буде Богу честь і нескінченна хвала Дзвінчукові, що зняв постійну небезпеку серед покутського

краю та повернув йому бажаний спокій. Тому мого підданого Стефана Дзвінчука нагороджую за цей доказ вірності і зичливості. Заохочуючи й інших до цих похвальних справ, звільняю його до смерті від усіх, як двірських, так і громадських данин і податків, чиншів і інших будь-яких повинностей. На це дозволив теперішній посесор Яблонова його величність пан прокурор коронний. Це право для ліпшої віри при звичайній печатці підписую власною рукою».

Однак, опришківський рух не припинився. Протягом десяти років (1744–1754) антикріпосницьку діяльність вів Василь Баюрак. Його напади на Косів, села Коломийського повіту, поява на Буковині і Закарпатті, перелякали шляхту. Однак, його життя теж закінчилося трагічно. «В Ясеніві, – відзначав В.В.Грабовецький, – його було підступно спіймано і видано шляхті. З 20 по 24 квітня 1754 р. проходив судовий процес над Баюраком у станіславській фортеці, його піддано тортурам, а потім засуджено на жорстоку смерть».¹¹

Після Баюрака рух опришків продовжив Іван Бойчук. Він організував ряд успішних походів на міста Болехів, Яблунів, Долину, Косів, Пістинь, Баню, Рунгури тощо. Гірське село Ясенів стало головною стоянкою його загону. Влітку 1759 р. Бойчук переходить з Покуття на Україну, в Запорізьку Січ.¹² Не припинявся рух опришків наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Тільки наприкінці XIX ст. було придушено останнє вогнище опришків. «Так закінчилася героїчна епопея

гуцульських опришків, – підсумував В.В.Грабовецький, – які вписали славу сторінку в літопис класової боротьби селян на Україні в XVI–XIX ст.».¹³

В Івано-Франківську відкрито історико-меморіальний музей національного героя України Олекси Довбуша. Експозиція музею побудована на матеріалах з приватної колекції невтомного дослідника антифеодального руху на Прикарпатті академіка В.В.Грабовецького.¹⁴ Експозиція музею складається з документів, літературних творів про Довбуша, творів живопису, графіки, скульптури, різноманітних медалей, музичний творів, кінематографії тощо. Один з найцінніших експонатів – рукопис літературного сценарію Любомира Дмитерка і Віктора Іванова до кінофільму «Олекса Довбуш». Стрічка, відзнята за сценарієм у 1959 році, широко демонструвалася не лише в Україні, а й далеко за її межами: в Румунії, Чехословаччині, Німеччині, Франції, Англії, Канаді, США, Бразилії, Австралії і, звичайно, в усіх колишніх союзних республіках. Глядачі можуть ознайомитись із окремими кольоровими кінокадрами з фільму, а також фотографіями, зробленими на знімальних майданчиках під час роботи над кінокартиною. Тут же вміщено рекламну афішу до фільму художника В.Мигулька. До речі, науковим консультантом кінострічки був В.В.Грабовецький.¹⁵

Безперечно, зацікавленість у відвідувачів викличе топір Олекси Довбуша, який за вагомими науковими аргументами

професора Володимира Грабовецького (про що він писав у пресі) мав належати безпосередньо самому герою. Цю цінну реліквію понад два століття свято зберігали космачани – нащадки свідків загибелі Олексі.¹⁶ В.В.Грабовецький писав у своїх спогадах про пошуки довбушевого топора: «1957 р. в Космачі я побував на місці, де стояла хата Степана Дзвінчука, і розмовляв про Олексу з багатьма старими гуцулами. Найбільше почерпнув від старожила, любителя Довбушевої бувальщини Василя Васильовича Баб'яка. Від нього й почув, що топір ватага зберігається в одного старого гуцула на присілку Клифа... Я вирішив ще раз, уже вкотре, завітати у Космач.

Випала нагода для цього у 1959 р. під час зйомок історичного кінофільму «Олекса Довбуш», науковим консультантом якого мені довелося бути. Знову повів розмову про Довбушевий топір з місцевим красзнавцем В.В.Баб'яком. Тоді ми з ним і завітали до гуцульської гражди на присілку Клифа. Її господар почав розповідати про ватага, його подвиги, побут, любов до Дзвінки. Я запитав: «Чи правда, дедю, що у вас зберігається топір, який належав Довбушеві?». «Йо, – відповів, – істинна правда». Він пішов до комори і виніс топір з тією любов'ю, як тільки вміє гуцул, поцілував у лезо і передав мені для ознайомлення. Уважно оглянувши топірець, я переконався, що металева сокирка давня, можливо з XVII ст., а топориче, певно, пізнішого періоду.

Тим часом гуцул-газда, власник тієї пам'ятки, говорив: «О, то дуже файно, що ми маємо справжній топір нашого Довбуша!.. А було так. Коли Олексу поранив скурвий син Степан Дзвінчук, то опришки, хоч був уже пізній вечір, понесли свого ватага до лісу за Космач і залишили там в кущах ще живого. Вночі, як розказував мені наш неньо, якась молодиця забрала топірець і заховала в одного гуцула, не знаю, як він називався. А той передав його мосму прадіду, він далі – дідові, дід – батькові, а батько – мені. І бисте знали, дедю, мій тато, коли мав умирати, то наказував, щоб я цю Довбушеву зброю часом не загубив. Так і лежить у мене топір здавна, я його ховаю на поді».¹⁷ На прохання В.В.Грабовецького передати топір на зберігання до майбутнього музею, старий гуцул відповів: «Ей, красний легінику, ця Довбушева річ не продасться».¹⁸ «Потім я часто навідувався до того газди, – пригадував В.В.Грабовецький, – ще і ще раз оглядав топір, милувався ним, радіючи серцем, що він таки зберігся. І лише серпневого вечора 1970 р., в 225-ту річницю з дня загибелі Олекси Довбуша, завдяки вмовлянням Василя Васильовича Баб'яка, старий гуцул передав мені унікальну пам'ятку. Згодом спеціалісти, провівши дослідження металу, з якого було виготовлено топір, підтвердили, що ця за часом своєї появи знахідка відноситься до XVIII ст.».¹⁹

Про багаторічну діяльність В.В.Грабовецького в дослідженні життя і діяльності Олекси Довбуша доктор історії

та філософії Микола Кугутяк писав так: «Понад чотири десятиліття досліджує історію життя й антикріпосницької діяльності Олекси Довбуша професор Володимир Грабовецький. На основі виявлених ним 70 нових документів, вчений опублікував понад 100 історичних праць про героя. Крім цього, дослідник протягом 45 років зібрав понад 1000 експонатів з історико-літературно-мистецької спадщини про Олексу Довбуша».²⁰

Делегація Чагрівської СШ, яка відвідала виставку В.В.Грабовецького у 1988 р., так писала в книзі відгуків: «Дорогий Володимире Васильовичу! Земний уклін Вам, професоре Грабовецький, за ту скарбницю духовної культури, яка розкривається в експонатах цієї прекрасної Довбушіани, зібраної Вами протягом 40 років. Це мало сказати виставка, це цілий історико-меморіальний музей Олекси Довбуша...».²¹

1. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття XVI – першої половини XVIII ст. – Т.2. – Івано-Франківськ, 1993. – С.97.
2. Там само. – С.98.
3. Там само. – С.100.
4. Там само. – С.101.
5. Грабовецький В. Олекса Довбуш (1700–1745). – Львів, 1994. – С.62–63.
6. Там само. – С.75.
7. Там само. – С.75–76.

8. Там само. – С.78.
9. Там само. – С.79.
10. Там само. – С.90.
11. Там само. – С.128.
12. Там само. – С.129.
13. Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – С.134.
14. Вуянко М. Івано-Франківський історико-меморіальний музей Олекси Довбуша з колекції професора Володимира Грабовецького: Путівник. – Івано-Франківськ: Галичина, 1995. – С.3.
15. Там само. – С.12–13.
16. Там само. – С.13.
17. Грабовецький В. В пошуках Довбушевих скарбів (спогади). До 250-річчя загибелі національного героя України. – Івано-Франківськ, 1995. – С.42–43.
18. Там само.
19. Кугутяк М. Слово про колекціонера // Там само. – С.2.
20. Там само.
21. Михайлици П., Вуянко М. Володимир Грабовецький – історик України. До 65-річчя від дня народження. – Івано-Франківськ, 1993. – С.78.

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ, БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1654 рр.

Про запорізьке козацтво і Богдана Хмельницького вийшла велика історична література. Фундаментальні праці про славного запорізького гетьмана написали Володимир Антонович, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Володимир Голобуцький, Валерій Смолій, Валерій Степанков... Вже понад сорок років історію запорізького козацтва і народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького досліджує В.В.Грабовецький. Перу вченого належить близько 50 праць з даної проблематики.¹

Символічно, що перша стаття в науковій біографії В.В.Грабовецького була присвячена українському гетьману. В 1953 р. вчений опублікував на шпальтах газети «Радянське життя» (Винники) працю «Там, де проходив Богдан Хмельницький». За нею послідували одна за одною статті «Богдан Хмельницький під Львовом», «Документи Богдана Хмельницького», «Участь народних мас західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.», «Західноукраїнські землі за часів Хмельниччини», «З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648)», «День перший і

останній» та ряд інших.² У 1989 р. В.В.Грабовецький опублікував фундаментальну працю «Згадаймо праведних гетьманів», в якому описав діяльність запорізьких гетьманів Івана Підкови, Якова Шаха, Самійла Кішки, Северина Наливайка, Григорія Лободи, Якова Бородавки, Петра Сагайдачного, Оліфера Голуба, Григорія Чорного, Тараса Трясила, Івана Судими, Павла Павлюка... і, звичайно, Богдана Хмельницького.

В центрі наукових студій В.В.Грабовецького знаходиться проблема впливу народно-визвольної війни на західноукраїнські землі. Починаючи з 1991 р. вчений опублікував серію історичних нарисів на сторінках газети «Прикарпатська правда»: «Відлуння чигиринських дзвонів на Прикарпатті», «Походи визвольних військ Богдана Хмельницького в Галицьку землю», «Передмова до твору визначного історика України Михайла Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина» та ін. В.В.Грабовецький одним із перших написав праці про соратників Богдана Хмельницького в боротьбі проти панської Польщі. У 1989 р. він опублікував статтю «Легендарний герой» про козацького полковника Івана Богуна, а наступного року дослідження «Визвольні походи Максима Кривоноса влітку 1648 року на Поділля в «Записках» Мартина Голінського». Та найбільше праць В.В.Грабовецький присвятив легендарному козацькому ватажку, соратнику Хмельницького, Семену Височану. Уже в

1969 р. на сторінках «Радянської енциклопедії історії України» (т.1) з'являється біографічний нарис «Височан Семен (Сень) Гнатович». Ця стаття відомого українського дослідника була також опублікована в «Українській Радянській Енциклопедії» (1978, т.2). Велика увага діяльності С.Височана приділена В.В.Грабовецьким у його монографії «Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис».

В 1995 р. В.В.Грабовецький видав змістовну працю «Семен Височан», в якій висвітлив полководницьку діяльність свого героя на Покутті, Тлумаччині й Обертинщині, Заболотівщині. Дослідник аргументовано довів, що повстання, очолюване Семеном Височаном, зробило великий вплив на Гуцульщину. «Вперше про Ігната Височана (батька Семена) – пише В.В.Грабовецький, – згадується в міських галицьких актах у 1609 р... Батько Семена, родом із наддністрянського села Вікторова, що було в складі Галицького староства і, безсумнівно, походив із селянського середовища. На це вказують тогочасні повідомлення...».³ Про час народження і дитинство Семена Височана майже нічого невідомо. Вперше про нього в 1626 р. в одній із скарг згадують шляхтичі Сулятицькі і Боднарівські.⁴ «Семен, – писав В.В.Грабовецький, – ріс в умовах постійної боротьби з шляхтою і татарами, набирав військового досвіду і практики, що відіграло немаловажну роль у його майбутній діяльності. В наступних роках звістки

про Ігната Височана зникають, а Семен з початком визвольної війни 1648 р. очолює народний рух на Галицькій землі».⁵

Історик аргументовано довів, що «в кінці 1648 р. під владою Семена Височана перебувала більша частина Галицької землі, особливо південна, що в основному охоплювала територію Коломийського повіту, або Покуття. Виняток становили міста Галич, Коломия, Солотвина, де зібрались великі шляхетські загони й чужоземне міщанство, яке управляло цими містами і всіляко підтримувало шляхетський уряд».⁶ В.В.Грабовецький намагався визначити кількісний склад армії С.Височана. Він відзначав: «Народний рух набрав дійсно великого розмаху. За даними сучасників, армія Височана нараховувала 15 тисяч чоловік. Такої великої ударної сили, об'єднаної під одним керівництвом, не було в цей час у всій Західній Україні, навіть на Поділлі. Якщо в селянському русі на Галицькому Прикарпатті в період найбільшого піднесення восени 1648 р. взяло участь близько 30 тисяч чоловік, то половина з них припадає на армію Височана».⁷ Отже, неможливо не погодитися з твердженням вченого, що «цей факт свідчить про особливо великі військові й організаторські здібності Семена Височана, якого навіть тогочасна шляхта назвала «найпершим вождем»».⁸

У 1972 р. видавництво «Наукова думка» видало книгу В.В.Грабовецького «Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.»⁹, яка одержала схвальну

оцінку з боку провідних вчених України. На думку вченого, народно-визвольна війна «підняла на класову боротьбу проти польсько-шляхетського гніту широкі маси поневоленого українського народу. Під козацькими прапорами збиралося все, що було вкрай пригночене, поневолене шляхтичем, магнатом. Народ йшов у бій і перемагав класового ворога-гнобителя».¹⁰ На глибоке переконання історика, перемоги Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями весною 1648 р. «завдавали смертельного удару Речі Посполитій, підірвавши її могутність в Європі, дезорганізували шляхетські війська, польський уряд і примусили його шукати шляхів до примирення із запорізьким військом».¹¹

На основі великої кількості джерельних матеріалів, які зчений до наукового обігу ввів вперше, було доведено, що визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького зробила великий вплив на піднесення опришківського руху в Галичині та Закарпатті. Так, в 1648 р. відбулися два значні напади опришків у Сяноцькій землі. «Перший стався «нічним способом» на Новотанецький замок з 9 на 10 травня. Ініціаторами цього наступу були селяни Вислока. 120 чоловік озброєні рушницями й іншою вогнепальною зброєю, при безпосередній допомозі і керівництві закарпатських опришків, які були закликані на підтримку, напали на замок. Цей загін мав на меті звільнити з кайданів арештованих і засуджених опришків».¹²

Значна увага в працях В.В.Грабовецького приділена облозі Богданом Хмельницьким древнього Львова у 1648 р. Дослідник констатував, що «після здобуття Високого замку фактично доля Львова була в руках Хмельницького. Але гетьман, не маючи наміру нищити його (на що зазіхали татари), почав вести переговори з місцевими властями. Шляхетські мемуаристи намагаються пояснити, що внаслідок мужності і сильного опору шляхетсько-католицького гарнізону Хмельницькому не вдалося здобути Львова».¹³ З таким твердженням В.В.Грабовецький рішуче не погодився: «Історичні факти переконують, що гетьман Хмельницький прихильно ставився до Львова, не бажав його руйнувати, маючи там своїх прихильників, і обмежився викупом. Не викликає сумніву, що такими прихильниками козаків були українські міщани, а також члени Ставропігійського братства. Українські передміщани псували гармати в замку, вказували до нього таємний вхід, інформували козаків про слабкі місця Львівської фортеці».¹⁴ Загальновідомо, що перебуваючи під Львовом, Хмельницький почав встановлювати дружні відносини з Молдавією і Угорщиною, зокрема, почав переговори з семигородським князем Юрієм Ракоці. Саме тоді запорізькі козаки побували на Закарпатті, що зафіксовано в історичних джерелах.

З іменем Богдана Хмельницького історики пов'язують один з етапів формування Україною своєї державності. Після

успішних дій запорізького війська під Зборовом і Збаражем гетьман підписав з поляками Зборівську угоду 1649 р., в результаті якої «в трьох восводствах – Київському, Чернігівському, Брацлавському – не мали права бути поляки. Ці восводства входили до складу новоствореної держави Хмельницького, який мав право мати 40 тисяч козацького війська. На території Української держави заборонялася діяльність католицької церкви і ордену єзуїтів, унія мала бути скасована, а православний київський митрополит мав право брати участь у сеймі. Всього у Зборівському договорі записано 18 пунктів, які фактично давали основи для зміцнення козацької влади на Україні».

Де б не з'являлися війська Хмельницького, всюди їх підтримувало місцеве населення. Молдавські походи гетьмана активізували і тут опришків. Про це свідчать «Записки» архідиякона Аллепського, які наводить у своїй праці В.В.Грабовецький: «Замішання оточувало нас з усіх боків... В нас не було можливості рушитися ні в землю козаків, ні назад, бо всі жителі країни зробилися розбійниками і бродягами та вбивали на шляхах всякого, хто рятувався втечею».¹⁵ Автори колективної монографії «Північна Буковина: її минуле і сучасне» (Ужгород, 1969) роблять висновок, що «у роки визвольної війни українського народу проти польської шляхти (1649–1654) багато буковинських селян, розправившись із «своїми» феодалами, втікали в загони Богдана Хмельницького.

Ці втечі набрали масового характеру, коли війська Хмельницького вступили на Західну Україну. В жовтні 1649 року сеймові послі Галицької і Тереховлянської землі зажадали від молдавського господаря створити застави на кордоні з тим, щоб не допускати повсталих селян з Буковини». Тісні зв'язки з Хмельницьким мав молдавський опришок Харечко.

У 1992–1993 рр. В.В.Грабовецький опублікував цілу низку праць про відгомін народно-визвольної війни на західноукраїнських землях. Це такі роботи, як «Літопис запорізького козацтва», «Роль запорізького козацтва в історії Галичини», «Документи про перший похід запорізьких козаків на Прикарпаття», «Дмитро Яворницький – визначний історик запорізького козацтва», «Були колись запорожці, вміли панувати», «Йшов до брата брат. Роль запорізького козацтва в історії Галичини» та ін. У цих та деяких інших своїх працях В.В.Грабовецький переконливо довів, що визвольна армія Хмельницького безпосередньо вплинула на піднесення західноукраїнського повстання. «Гетьман Хмельницький надавав йому великого значення, сприяв його розвитку. Значну роль у цьому відігравали повстанці Хмельницького й ударні групи козацьких загонів під проводом полковників Товпиги, Капусти, Головацького, Путіяна, Кривоноса та сотників в кількості 45 тисяч чоловік. Вони вселили у незадоволені маси віру на визволення, активізували на

боротьбу приблизно тисячну армію повстанців, більша частина яких діяла на Прикарпатті і зосередилася в основному у двох великих вогнищах: на Покутті під проводом Семена Височана і на Калушині під керівництвом Івана Грибівського». Семена Височана В.В.Грабовецький справедливо вважає «Хмельницьким Галицької землі».

У 1991 р. В.В.Грабовецький написав змістовну працю «Де могили українських гетьманів?», яка була надрукована на сторінках львівського журналу «Дзвін». Чимало уваги в ній присвячено і Богдану Хмельницькому, який помер у 1657 р., причому, при загадкових обставинах. Видатний український історик Михайло Грушевський так писав у своїй праці «Про батька козацького Богдана Хмельницького»: «Напис на табличці в церкві Суботівській показує на те місце, де був похований Хмельницький, але костей його там нема. Як поляки кілька літ пізніше здобули Чигирин в переході, Степан Чарнецький, їх начальник, казав викинути кості Богданові на глум і наругу. Та наругу і неславу зробив тільки собі і землякам своїм тим, що наругався з мертвого тіла чоловіка, котрого не міг подолати, коли він був живий».

Сьогодні академік В.В.Грабовецький продовжує досліджувати історію запорізького козацтва і народно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Чекають свого часу його нові праці «Визвольні походи запорізьких козаків на західноукраїнських

землях в кінці XVI – початку XVII століть» (55 с.), «Роль запорізького козацтва в історії західноукраїнських земель» (500 с.), «Відображення визвольних походів козацько-селянських військ під проводом Богдана Хмельницького в 1648–1654 роках в народній творчості, художній літературі і мистецтві» (28 с.), «Славетний пам'ятник – некрополь козацькі могили під Берестечком» (35 с.).

«В.Грабовецький не лише виявив нові документи і написав праці з історії козацтва, – писав професор В.Полск, – але й колекціонує з даної проблеми фотодокументи, художні і мистецькі твори, сам розробляє карти, схеми, складає літопис Запорізького козацтва, крилаті вислови про козаків».¹⁶ В 1991 р. В.В.Грабовецький в Івано-Франківську організував виставку історико-культурних творів присвячених 500-річчю виникнення запорізького козацтва. Ця колекція побудована виключно з експонатів власного архіву-колекції В.В.Грабовецького. До колекції ввійшли архівні документи, друковані книги, зокрема, художні твори. Образотворче мистецтво представлене творами М.Івасюка, М.Самокиша, О.Сластіона, С.Васильківського, Ф.Красицького, М.Дерегуса, А.Монастирського, П.Заливахи та ін. На виставці можна було побачити найкращі зразки графіки і скульптури про запорізьке козацтво. Неабиякий інтерес становлять гетьманська булава, шабля, спис, бунчук, пістоль.

В.В.Грабовецький активно працює над виготовленням схем і рисунків, які відображають козацькі походи, битви. Це теж можна було побачити на виставці. На відвідувачів грізно звернули свої погляди з портретів кошові Іван Сірко і Кость Гордієнко, останній кошовий Запорізької Січі Петро Калнишевський. Один з відвідувачів виставки у книзі відгуків зробив такий запис: «Слава професорові Володимирові Грабовецькому і його невсипущій, титанічній праці. Праці шановного професора і зібрані ним матеріали, реліквії про славне козацтво... переповнюють кожного любов'ю до історії України, виховують національну свідомість та історичну пам'ять, наочно доводять, що народ наш є, народ наш вічно буде».¹⁷

1. Володимир Васильович Грабовецький. Бібліографічний покажчик. – Івано-Франківськ, 1993.
2. Там само.
3. Грабовецький В. Семен Височан. До 400-х роковин Богдана Хмельницького. – Івано-Франківськ, 1995. – С.5.
4. Там само. – С.7.
5. Там само.
6. Там само. – С.17.
7. Там само.
8. Там само.

9. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972.
10. Там само. – С.3.
11. Там само. – С.52.
12. Там само. – С.60–61.
13. Там само. – С.69.
14. Там само. – С.70.
15. Там само.
16. Виставка історико-культурних творів присвячених 500-річчю виникнення Запорізького козацтва. – Івано-Франківськ, 1991. – С.5.
17. Михайлина П., Вуячко М. Названа праця. С.84.

ВІРМЕНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНІ

Серед проблем, які вже кілька десятиліть цікавлять В.В.Грабовецького – історія виникнення і розвитку вірменських поселень на Прикарпатті.¹ «Як виникла думка досліджувати історію вірменських поселень на Україні в XI–XVIII ст.? – пригадував В.В.Грабовецький. – А історія почалася з того, що, працюючи в 50–60-х роках над проблемою історії селянства Прикарпаття епохи кріпосництва, я натрапляв на різні історичні джерела в архівах Львова, Кієва, Варшави, Кракова про вірменських поселенців на Україні, в тому числі і на Прикарпатті. Тоді зародилася ідея щось дослідити з історії цих колоністів-вірмен, які в далекому минулому поділяли з українським народом свою долю.»²

Перші статті В.В.Грабовецького з даної проблеми були опубліковані в 1958 р. в «Известиях Академии Наук Армянской ССР» – «Вірменська колонія в Станіславі в XVII–XVIII ст.», «Вірменська колонія у Львові в XIV–XVIII ст.». Наступного року з'явилися його праці «Вірменське населення на західноукраїнських землях» та «Історичні зв'язки українського і вірменського народів». В 1962 р. дослідник виступив з доповіддю «Вірменська колонія в Снятині» на науковій сесії АН України, присвяченій історичним зв'язкам українського та вірменського народів. На цей час В.В.Грабовецький вже вважався одним із небагатьох фахівців з проблеми виникнення

вірменських поселень на Україні, а тому не випадково, що саме він написав рецензію на монографію Я.Р.Дашкевича «Вірменські колонії на Україні в джерелах і літературі XV–XIX століть» (1963). В 1967 р. В.В.Грабовецький виступив з доповіддю «Вірменське поселення в Кутах» на науковій сесії АН Вірменської РСР, а в 1978 р. на сторінках «Української Радянської Енциклопедії» (Т.2) надрукував узагальнюючу статтю «Вірменські колонії».

«В 1973–1975 рр., – пригадував вчений, – мною було підготовлено монографію «Вірменські поселення на Україні в XI–XVIII ст.» (25 друк. аркушів). Думав видати цей рукопис; змінилися обставини, проте думки опублікувати свою працю не покидав. Мені завше хотілося вивчати вірменські поселення на Прикарпатті, де вони найдовше існували. Виходячи з цього, я опублікував окремими статтями історію вірменських поселень у Станіславові (1958), Снятині (1965), Кутах (1967) і Тисмениці (1987, 1994)».³ І як наслідок багаторічної пошукової роботи, в 1994 р. в п'ятому томі своїх «Нарисів історії Прикарпаття» В.В.Грабовецький опублікував фундаментальне дослідження «Вірменські поселення XIII–XVIII ст.». В «Слові про автора», яким відкривається ця монографія, З.Бойчук відзначив: «Заслуга професора Володимира Грабовецького в тому, що він в українській національній історіографії в 50-х роках вперше звернувся до цієї теми... А тепер подає на суд читача свою

працю – плід багатолітніх пошуків з життя вірменських поселенців в нашому краї».⁴

У першому розділі – «Вірменські поселення на Україні в історіографії і джерелах XI–XVIII ст.» – В.В.Грабовецький констатував, що «джерельна база даної проблеми надзвичайно багата. В архівах України, Польщі і Вірменії збереглося багато різного документального матеріалу: спеціальні актові книги вірменського суду, діловодні документи міст, в яких вірменські поселенці мали свій магістрат (Кам'янець-Подільський, Львів, Станіславів, Лисець, Тисмениця), судочинство (Снятин, Кути, Броди, Городенка і ін.). Чимало збереглося різних розсипних документів-тестаментів, торговельних і ремісничих договорів, оригіналів і копій урядових привілеїв, історичних фактів з церковного життя і боротьби вірмен-григоріянців проти наступу католицизму і унії, письмових договорів на поземельні відносини, всякого роду переписка центрального і місцевих урядів Речі Посполитої з вірменськими громадами, окремими її членами, торговцями, ремісниками, багатюща кореспонденція між окремими особами, цехами, купецькими корпораціями та іншого роду акти».⁵ Опрацювання вищеназваних джерел дало можливість В.В.Грабовецькому простежити історію виникнення та існування вірменських поселень на Україні.

Вірменські поселенці не випадково починають з'являтися на Україні. Вони «радо осідали на українських землях, так як ця територія була багата на хліб, худобу та інші

сільськогосподарські продукти, до того ж лежала на вигідних і важливих торговельних шляхах, які з'єднували Схід із Заходом, Північ з Півднем, а населені пункти, в яких з'являлися вірмени, були на той час вигідними місцями розвитку торгівлі і промислів. До того ж місцеве українське населення, хоч було пригноблене панівними класами шляхетської Речі Посполитої, гостинно зустрічало вірменських поселенців, скоро з ними уживалося і спілкувалося в торгівлі і промислах».⁶

Коли ж зафіксовані перші згадки про вірмен? «1356 рік, – відзначав В.В.Грабовецький, – є першою найбільш точною датою, яка переконливо свідчить про існування вірмен в середині XIV ст. у Львові», однак «згадуються дати переходу вірмен до Львова ще до виникнення Львова, а саме: 1130, 1183, 1184, 1200 і 1245 роки».⁷ Крім Львова у період Галицько-Волинського князівства (XIII–XIV ст.) деякі вірменські поселення виникають на території Поділля і Волині. Другою важливою вірменською колонією на Україні і однією з перших на Поділлі було поселення їх у Кам'япці-Подільському. Це поселення залишалося головним центром вірмен не лише на Поділлі, але й підтримувало тісні економічні і політичні зв'язки з іншими українськими вірменськими поселеннями і вписало чимало цікавих сторінок в історію Прикарпаття.⁸ 1349 р. – перша згадка про вірмен в Кам'янці. З'явилися вірмени і в Криму, адже не випадково тогочасні мемуаристи його називали

«Кримською Вірменією». «Очевидно, – вважає В.В.Грабовецький, – саме Крим був пересадним пунктом, через який із Великої Вірменії шлях переселенців ішов на Україну».⁹ 22 січня 1429 р. зафіксована луцька вірменська громада.

На XV–XVIII ст. припадає заселення вірменами південно-західних територій України. Протягом XVI–XVIII ст. у Подільському воєводстві виникає сім вірменських поселень (Бар, Барок, Студениця, Балта, Жванчик, Рашків, Могильов).¹⁰ Вже в середині XVI ст. зустрічаємо вірменських поселенців у Тисмениці на Покутті. На кінець XVI ст. припадає поява вірмен в Бродах. До найдавніших вірменських колоній в Західній Україні відноситься Язловецьке поселення вірмен. Необхідно погодитись ж твердженням В.В.Грабовецького, що в XVII–XVIII ст. «вірменська колонізація переважно захоплює територію Прикарпаття».¹¹ Поселення вірмен виникають у Снятині, Підгайцях, Станіславові, Бучачі, Кутах, Обертині, Жовкві, Ярославі, Золочеві, Бережанах.

В.В.Грабовецький зробив глибокий аналіз соціально-економічного становища вірменських поселенців на Україні XIII–XVIII ст. Підсумовуючи багатющій архівний матеріал, вчений констатував, що у XVIII ст. «значно зменшилось вірменське населення на Україні. Особливо це помітно стало в кінці XVIII ст. Які причини сприяли цьому? По-перше, зменшення вірменського населення було спричинене упадком багатьох поселень, ліквідацією їх самоврядування як на

Поділлі, так і в Галичині, яка тоді була загарбана Австрійською монархією. По-друге, вірменські поселенці втратили не тільки свої привілеї, але й адміністративні свої функції, що консолідувало їх самоврядування. По-третє, із введнням унії частина привілейованого вірменського патриціату окатоличилась і ополячилась, порвавши все з своєю мовою, побутом і віросповіданням.¹² У соціальному плані вірменських колоністів можна чітко розмежувати на панівну верхівку і незаможні групи. Вірмени активно займалися торгівлею з найдавніших часів і до кінця існування їх колоній, чому сприяло «вигідне географічне положення».¹³ Нарівні з торгівлею українські вірмени у своїх поселеннях займалися різними видами ремесла. «Не було такого поселення XIII–XVIII ст., – відзначав В.В.Грабовецький, – де б вірмени в тій чи іншій мірі не займалися ремісничим виробництвом».¹⁴

У своїй монографії «Вірменські поселення» В.В.Грабовецький підняв надзвичайно важливу і цікаву проблему – участь вірменських поселенців у викупі бранців з бусурманської неволі, дипломатичних місіях Польщі та в боротьбі з турецько-татарською агресією в Європі XV–XVIII ст. «Вірменські поселенці, будучи купцями, – писав він, – під час своїх торговельних мандрівок перебували в Кримському ханстві і Туреччині. Там, по можливості, вони викупували українських, польських і своїх братів із турецько-татарської неволі. Українські вірменські поселенці, володіючи турецькою,

татарською мовою, підтримували тісні зв'язки з вірменськими колоністами в Криму, Туреччині і завдяки своїм підирисливості та домовленості з купцями, торговцями «живим товаром» за великі гроші визволяли нещасних невольників». ¹⁵ Навіть вірменські жінки намагались своїми лентами викупувувати бранців з татарської неволі. Під час місій вірменські колоністи виявляли великі дипломатичні здібності, вирішували позитивно всякі справи між Туреччиною і Польщею. В.В.Грабовецький довів, що вперше про дипломатичну діяльність вірмен згадується на початку XV ст. Так, «в 1411 р. Григорій Жовнір, вірменський кунець, спільно з якимсь Скарбком за дорученням польського короля Владислава Ягайла був висланий для дипломатичних переговорів між Туреччиною і Угорщиною. Вони домоглися перемир'я між згаданими державами, за що король 1421 р. наділив цього вірменина селом Сорокою на Львівщині». ¹⁶ Вірмени брали участь у всіх важливих битвах з турецько-татарськими нападниками. Вірменські поселенці Галичини і Поділля прославили себе в боях під Варною (1444 р.), Цецорою (1620 р.), Хотином (1621 р.), Кам'янець-Подільським, Язловцем, Станіславовим, Тисменицею (1772–1776 рр.), Віднем (1683 р.). ¹⁷

Протягом XVI–XVIII ст. у вірменських поселеннях Прикарпаття склалася певна адміністративно-судова система. Адміністративна влада належала магістрату, до складу яких входили представники патриціїв та середнього міщанства

(бюргерства). Вирішальну роль у розподіленні посад відігравали старости. Плебеї фактично не брали участі у виборах. Магістрати міст склалися із 4–5 членів ради, так званих райців, і 2–6 лавників-присяжних. Адміністрацію міст з магдебурзьким правом очолювали бургомістри. У Станіславі, Снятині, Тисмениці, Городенці вірмени одержали своє самоврядування. При здійсненні правосуддя вірменські поселенці Прикарпаття керувалися своїм традиційним давньовірменським правом, а пізніше – затвердженим в 1519 р. польським королем Сигізмундом I «Вірменським статутом». Цікавим є і той факт, що у вірменських колоніях на Україні жінка була повноправним членом сім'ї та користувалася всіма громадянськими правами.¹⁸

У вірменських поселеннях Прикарпаття XVI–XVIII ст. розвивалася висока і самобутня культура у всіх її складових частинах. В.В.Грабовецький детально проаналізував розвиток школи і писемності, архітектури і образотворчого мистецтва, науки, побуту, висвітлив роль вірменських церковних братств. Останні «особливу увагу приділяли освіті молоді, її моральному вихованню, збереженню праатьківських традицій».¹⁹

Хоча В.В.Грабовецький відзначав, що «наведені матеріали, над якими автор працював майже 30 років, розкривають лише частину багатомістової історії вірменських поселень на Україні в період середньовіччя і нового часу»,²⁰ однак, без праць вченого про вірменські поселення в Україні,

безперечно, не зможе обійтися жоден серйозний дослідник, висвітлюючи дану проблему.

1. Грабовецкий В. В. Армянская колония в Станиславе в XVII–XVIII вв. // Изв. Акад. наук Арм. ССР: Обществ. науки. – Ереван. – 1958. – №6. – С.43–51; його ж: Армянская колония во Львовсе в XIV–XVIII вв. // Там же. – №12. – С.51–62; його ж: Зв'язки істориків Львова та Єревану // Укр. іст. журнал. – 1959. – №2. – С.159–160; його ж: Армянское население на западно-украинских землях // Институт истории АН Армянской ССР. Научная сессия посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов: Тез. докл. – Ереван. – 1959. – С.10–12; його ж: Історичні зв'язки українського і вірменського народів // Укр. іст. журнал. – 1960. – №1. – С.143–145; його ж: Армянские поселения на западно-украинских землях // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Материалы научной сессии Акад. наук Арм. ССР. Ин-т истории. – Ереван. – 1961. – С.79–82; його ж: Армянская колония в Снятинне // Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов: Тез. докл. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – С.30–32; його ж: Историко-филологический журнал. – Ереван. – 1963. – №1. – С.253–258 (Співавт: Я.Д.Ісаевич).
Рец. на кн.: Дашкевич Я.Р. Армянские колонии на

- Україне в источниках и литературе XV–XIX веков. Изд-во Армянской ССР, 1962; його ж: Армянская колония в Снятині // Исторические связи и братская дружба украинского и армянского народов: Сб. матер. науч. сессии. – К.: Наукова думка, 1965. – С.140–144; його ж: Армянское поселение в Кутах // Исторические связи и дружба армянского и украинского народов: Тез. докл. науч. сессии, 6–9 сентября 1967 года. Академия наук Армянской ССР. Институт истории Армянской ССР. – Ереван, 1967. – С.60–62; його ж: Армянское поселение в Кутах // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Вып. III. Изд-во АН Армянской ССР, Ереван, 1971. – С.255–260; його ж: Вірменські колонії // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-ге вид. К., 1978. – Т.2. – С.134; його ж: Місто в межиріччі Бистриць: Поселенці з сонячної Вірменії // Комс. прапор. – 1986. – 20 лист.; його ж: Нарис історії Івано-Франківська. З найдавніших часів до початку XX ст. (Про вірменське поселення в Станіславові XVII–XVIII ст.). – Івано-Франківськ, 1989. – С.30–33, 39, 42.
2. Грабовецький В. Вірменські поселення XII–XVIII ст. // Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. – Том п'ятий. – Івано-Франківськ, 1994. – С.4.
 3. Там само. – С.6–7.
 4. Там само («Слово про автора» З.Бойчука). – С.2.
 5. Там само. – С.17–18.

6. Там само. – С.30.
7. Там само. – С.32.
8. Там само. – С.33.
9. Там само. – С.34.
10. Там само. – С.35–36.
11. Там само. – С.38.
12. Там само. – С.55.
13. Там само. – С.73.
14. Там само. – С.102.
15. Там само. – С.125.
16. Там само. – С.127.
17. Там само. – С.131–132.
18. Там само. – С.133–141.
19. Там само. – С.149.
20. Там само. – С.162.

СЕЛА, МІСТА І МІСТЕЧКА ПРИКАРПАТТЯ

Значна частина праць В.В.Грабовецького присвячена галицьким містам і містечкам. Він, не лише за покликанням історика, але й виконуючи передсмертну пораду свого наставника, академіка Івана Крип'якевича, взявся за цю нелегку, титанічну справу. Колись Іван Петрович сказав досліднику Довбуша: «Не покидайте досліджувати історію Прикарпаття. Коли ви закінчите свого улюбленого Довбуша, то не шкодуйте труду і підготуйте хоч кілька узагальнюючих книг з історії цього краю, про літописні міста Коломию, Галич, Рогатин, Товмач, Калуш».¹ Уже в 1956 р. з'явилася перша стаття В.В.Грабовецького з запланованої тематики «Народження нашого міста», присвячена 700-річчю Львова. Сьогодні важко назвати хоча б одне місто на Прикарпатті, яке б не досліджував вчений. В 1959 р. В.В.Грабовецький видав книгу «Звенигород», а в 1961 р. на сторінках «Української Радянської Енциклопедії» з'явилися його нариси «Доброміль», «Дрогобич», «Звенигород Галицький», «Здолбунів», «Золочів».

В 1964 р. у співавторстві з місцевим краєзнавцем П.Арсеничем історик видав книгу «Львів», а в 1967 р. – «Городок». Дослідник взяв активну участь у написанні окремих томів «Історії міст і сіл УРСР», помістивши на сторінках цієї праці змістовні нариси «Городок», «Коморин», «Звенигород». Гуцульські міста Прикарпаття яскраво описані

в монографії «Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис».

Не маючи можливості детально зупинитись на всіх працях вченого, бо це тема окремого дослідження, звернемо увагу тільки на монографії, які побачили світ в 90-х роках.

Своїм громадським обов'язком В.В.Грабовецький вважав за необхідне написати історію Печеніжина – містечка, де він народився, де в 1700 році побачив світ славний проводир карпатських опришків Олекса Довбуш. Він скрупульозно простежив історію Печеніжина від найдавніших часів до наших днів. «Печеніжин належить до тих праісторичних пам'ятників, – писав В.В.Грабовецький, – де до наших днів збереглися кургани культури карпатських курганів, які датують 2–6 століттями нашої ери. Це був період, коли виникали східнослов'янські племена».² Перша писемна згадка про Печеніжин відноситься до 1443 р. Він також висунув свою версію походження назви села, посилаючись на численні легенди. Ось одна з них: «...В час князювання Володимира Великого княже військо погналося за печеніжинською ордою і догнало її за Коломиєю. Печенізькі полки стали за рікою і не могли перебратися на другий берег. І ніхто не знав де найменший брід. Тоді перед князем з'явилася гарна дівчина, закована в кайдани. Вороги їй втяли язик. Вона втекла з полону і вказала брід на затінку, де перейшло княже військо і перемогло ворога. Князь одружив дівчину на своєму

тисяцькому і назвав її Печенігою. І від того часу, кажуть люди, почали називати ріку Печенігою, а від ріки і поселення дістало таку назву».³ «Серед різних назв урочищ і річок, потічків увагу привертає назва потічка «Побойчина» або «Побойовиська», «Побойща», який протікав у північно-західній частині території Печеніжина. Ця назва, безсумнівно, пішла від давньоруського слова «побойще» – місце якоїсь битви в княжі часи – розмірковус В.В.Грабовецький.⁴

У своїй монографії вчений підняв цілий пласт проблем, зокрема, розташування Печеніжина та виникнення на його первісній території нових поселень, Печеніжин в різні періоди своєї історії: в період кріпацтва, надання місту магдебурзького права, в часи Хмельниччини. Окремі розділи присвячені татарському лихоліттю, Олексі Довбушу, розвитку солеваріння і нафтового промислу.

Хоча В.В.Грабовецький справедливо вважається відомим фахівцем історії феодалізму, однак він не уникає і новітньої історії міста. Дослідник чітко довів, що однією з перших виникає Січ в Печеніжині. Вона мала свою бібліотеку, в якій налічувалось 500 книг з історії України, культури і мистецтва. До речі, головним помічником засновника Січі К.Трильовського був уродженець Печеніжина Іван Чупрей, якого головний комендант пізніше неодноразово згадував.⁵ Печеніжинці взяли активну участь під час національно-визвольних змагань в 1918–1920-х рр., відзначились вони й під

час першої світової війни.⁶ А в період ЗУНРу в місті навіть виникла «Печеніжинська республіка». Детально описавши її діяльність, вчений відзначив: «Пам'ятні події навесні і влітку 1919 р., пов'язані з Печеніжинським повстанням, стали голосними в Печеніжинському повіті, лякали польських окупантів...».⁷ В.В.Грабовецький на значному фактичному матеріалі описав міжвоєнний період в історії міста, дав оцінку пам'ятникам і пам'ятним місцям Печеніжина.

В 1996 р. В.В.Грабовецький видав монографію «Історія Коломиї. З найдавніших часів до початку ХХ ст.». Книга присвячена історії міста, «яке після Галича і Львова було найбільш відомим як під оглядом економічним, так і політичним та культурним. Вже те, що в давнину Коломия стала найбільшим центром перевезення покутської солі, славилася відомими ярмарками, на яких зародилися славнозвісні коломийки, що звеселяли всю Україну, говорить само за себе».⁸

Аналізуючи дані археологічних розкопок різних років, дослідник стверджує, що археологічні сліди, які простежуються в урочищі Косачів, датуються VII–V століттями до нашої ери. Що стосується першої письмової згадки, то вона відноситься до 1241 р.⁹ Автор сходить на думці, що місто Коломия отримало назву від річки, яку в давнину слов'яни називали Мисю. На нашу думку, ця назва найбільш аргументована. Відомо, що біля Коломиї протікає Прут. В самому місті невеликий потічок

місцеве населення називало Коломийкою... Назва Мня збереглася за рікою, що протікає через Коломию...».¹⁰

Перед читачем відкриваються маловідомі або взагалі невідомі сторінки історії Коломиї (в часи боротьби Польщі і Молдавії за Покуття в XV ст., історія Коломийського замку, татарські напади в XV–XVII ст., побудова фортифікованого міста над Прутом тощо). В.В.Грабовецький підняв цілий пласт проблем соціально-економічного розвитку Коломиї, проаналізував такі його складові, як ремесло, торгівля, становище приміських сіл Коломиї. Значне місце вчений відводить національно-визвольній боротьбі коломийців в XV–XVIII ст. Відомо, що запорізькі козаки півроку перебували в Коломиї, звідки контролювали все Покуття з травня по жовтень 1613 року. Звичайно, коломийці їх радо зустрічали. «Діяльність запорізьких козаків в галицькій землі, – писав В.В.Грабовецький, – здобуття ними міста Коломиї, фортеці Потік, наступні їх походи від Снятина до Товмача налякали місцеву... шляхту».¹¹

Коломия відома ще й тим, що саме в цьому місті рубали мертве тіло Довбуша. Вчений писав: «За наказом самого гетьмана тіло порубано катом Михайлом Козловським на дванадцять частин у Коломиї в присутності великої кількості міщан та селян. Одну частину вивісили на міському ринку, а решту порубаних частин розвезли по згаданих населених пунктах і вивішували на палях. Отже, Олекса Довбуш прибув

мертвим до Коломиї, і тут же кати рубали його мертво тіло. Частина висіла тут на палі, поки не почорніла і не спеліла. Цей останок згодом був десь закопаний. Можливо, саме із цим пов'язаний переказ про те, що Олекса Довбуш був похований в Коломні.

Виникає питання: чому виникла потреба привезти мертво тіло Олекси Довбуша саме до Коломиї і тут його рубати? На нашу думку, це, по-перше, пояснюється тим, що в цьому місті збиралося багато людей – не лише з цілого Покуття, але й Поділля і Наддніпрянщини. Панам треба було оголосити на всю Україну про загибель ватажка карпатських опришків. По-друге, ще за життя про Олексу Довбуша складали легенди і перекази про те, що його не береться ніяка куля, а панам конче треба було розвіяти цей міф». ¹²

Справедливо вважає В.В.Грабовецький, що «Коломия відома була здавна не лише своїми економічними і політичними подіями – тут віками розвивалась висока культура. На жаль, ворожі напади, особливо часті наїзди татарських орд, стихійні природні явища не дали можливості зберегтися багатьом пам'ятникам історії, культури XV–XVIII століть. Але й те з культурних цінностей, що збереглося, дає нам уявлення про багатий духовний світ коломиян за часів королівської Польщі із 1387–1772 років». ¹³ Вчений детально простежив головні віхи в розвитку писемності і освіти, церкви, довів, що саме Коломию слід вважати місцем зародження

коломийки.¹⁴ Скрупульозно охарактеризувавши культурний розвиток міста в XV–XVIII ст., В.В. Грабовецький аналогічно висвітлив культурні здобутки коломиян в XIX – на початку XX ст.¹⁵

«Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст.», видана В.В.Грабовецьким у 1997 р., справедливо вважається першим фундаментальним дослідженням цього старовинного міста. Сам автор писав: «Рік напруженої роботи над книгою дозволив мені розкрити завісу тисячолітньої історії Калуша. Дотримуючись хронологічно-проблемного плану, я зробив спробу відтворити багатотисячлітні процеси, які мали місце в історії старовинного міста».¹⁶ До цього додамо, що із своїм завданням відомий вчений успішно впорався.

Різні думки існували з приводу виникнення Калуша. Навівши їх, В.В.Грабовецький, разом з тим, відзначив: «Залишається стверджувати, що перша письмова згадка про прикарпатський Калуш припадає на 1437 рік, як чітко зафіксовано в 12 томі Галицьких гродських книг. Це перша письмова згадка про Калуш пов'язана з «королівським чоловіком Мітком Драгушом із Калуша» – шляхтичем.»¹⁷ Йдеться про якісь судові позови. Щодо походження назви міста, то в 60-х роках XVII ст. деякі прикарпатські населені пункти (Заболотів, Заболоття) отримали свої назви від болотистих територій. «Так могло бути і з поселенням «Калуш», – твердить В.В.Грабовецький, – тобто поселення серед калюж».¹⁸

Калуш у своєму розвитку пройшов шлях від села до містечка на магдебурзькому праві, яке отримав в 1549 р.¹⁹ Необхідно погодитися з думкою історика, що «магдебурзьке право у Калуші, як і в інших містах Галичини, мало обмежений характер, оскільки міську раду і лаву узурпували іноземні католицькі патриції. Вони домінували в цеховому ремеслі, посідали земельні ділянки за містом».²⁰ Перебуваючи під польською короною в 1387–1772 рр. калушани пережили татарські напади, взяли активну участь в народно-визвольній війні 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, зазнали татаро-турецької навали в 70-х роках XVII ст. Вчений детально проаналізував соціально-економічний і культурний розвиток Калуша в XV – на початку XX ст. Значна увага приділена періоду 1772–1918 рр., тобто перебуванню Калуша в складі Австро-Угорщини. Цікавими у всіх відношеннях є біографічні нариси про уродженців Калуша, або видатних культурних діячів України, ім'я яких в якійсь мірі пов'язане з цим старовинним містом (Антін Могильницький, Іван Франко, Григорій Смольський та багато інших).²¹

«Якщо вам доведеться їхати на Гуцульщину з Коломиї в Яблунівському напрямку, то ви зауважите, що за мостом над Прутом дорога проляже через Нижній і Верхній Вербіж, Мишин, Стопчатів, а на початку Яблунева поверне вліво, в сторону Пістиня і Косова. За кілька кілометрів до узгір'я Поруби відкриється в долині мальовнича панорама типової

гуцульської оселі. Це найстаріше село Гуцульщини Уторопи».²² Вперше про село Уторопи йдеться в жалуваній грамоті 1367 р., в якій записано, що польський король Казимир III віддав соляні копальні в Новиці на Калушині і в Уторопах на Гуцульщині бояринові Вахну Тептуху з Тисмениці».²³ Щодо походження назви села, то, на думку вченого, «назва Уторопи пояснюється сполученням двох слів «утор» і «ропа». Слово «утор» з латинського означає «вживати в їжу», або «харчуватися», а «ропа» – це розчин солі, як прийнято називати соровицю чи росіл. В загальному це означає – вживати розчин солі або просто сіль до їжі». Історія села простежується за чітко визначеною періодизацією – найдавніші часи, середньовіччя, перебування в складі польської корони (1387–1772), Австро-Угорщини (1772–1918), новітній період. Великі розділи присвячені розвитку культури в Уторопах з найдавніших часів до наших днів. Цікаві матеріали читач може почерпнути про життя і діяльність видатних діячів культури – уродженців Уторопів.

1. Грабовецький В. Іван Крип'якевич. До 110-річчя від дня народження. – Івано-Франківськ, 1996. – С.21.
2. Грабовецький В. Історія Печеніжина. – Коломия, 1993 – С.6.
3. Там само. – С.12.
4. Там само. – С.13–14.
5. Там само. – С.73.

6. Там само. – С.77–78.
7. Там само. – С.83.
8. Грабовецький В. Історія Коломиї. З найдавніших часів до початку ХХ ст. – Коломия, 1996. – С.6.
9. Там само. – С.20.
10. Там само. – С.22.
11. Там само. – С.72.
12. Там само. – С.75.
13. Там само. – С.77.
14. Там само. – С.77–86.
15. Там само. – С.123–172.
16. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку ХХ ст. – Дрогобич, 1997. – С.4.
17. Там само. – С.14.
18. Там само. – С.18.
19. Там само. – С.22.
20. Там само. – С.23.
21. Там само. – С.173–194.
22. Грабовецький В. Уторопи. Сторінки історії. До 630-річчя першої письмової згадки. – Івано-Франківськ, 1997. – С.7.
23. Там само. – С.16.
24. Там само. – С.29.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В НАУКОВИХ СТУДІЯХ В.В.ГРАБОВЕЦЬКОГО. ЗАКАРПАТСЬКА ГУЦУЛЬЩИНА В XIII – XX СТ.

Історія Гуцульщини вже з давніх-давен привертала увагу дослідників. Змістовні праці написали Я.Головацький, В.Гнатюк, В.Шухевич, О.Білоус, К.Дракохруст, К.Косачевська та ряд інших вчених. Вже багато років ця проблематика знаходиться в центрі уваги В.В.Грабовецького. Найповніше історію гуцулів вчений виклав на сторінках своїх монографій «Гуцульщина XIII–XIX ст.» (1982), «Гуцульщина в другій половині XIX – початку XX ст.» (1995) і брошури «Гуцульщина в історії України» (1993).

Гуцульщина охоплює південні гірські райони Івано-Франківської області (Верховинський район, південну частину Косівського, Надвірнянського і Коломийського районів), південно-західну частину Чернівецької (Путильський і Вижницький райони), південно-східну частину (Рахівський район) Закарпатської областей.¹ В.В.Грабовецький намагався відповісти на питання хто такі гуцули і звідки походить ця назва. У своєму виступі на конгресі гуцулів у 1993 р. В.В.Грабовецький констатував: «Оскільки на території Гуцульщини не виявлено жодних даних про поселення з передісторичних часів, Київської Русі-України та Галицько-Волинського князівства, то конкретно твердити про появу в ці

періоди самої назви «гуцул» немає підстав. Як свідчать історичні дані, основний процес заселення Гуцульщини припадає на XIV–XVII ст. Але уважний перегляд архівного матеріалу переконує, що назви «гуцул», «Гуцульщина» ще тоді не існували. Тільки з середини XVIII ст. в історичних документах зустрічаємо прізвища Гуцул, Гуцуляк і лише на початку XIX ст. в письмових документах вже явно йдеться про гуцулів – жителів Східних Карпат». ² На думку вченого, назва «гуцул» походить від прізвиська, а територія ними заселена, дістала назву Гуцульщина як історико-етнографічна область. ³

Коли і як виникли перші оселі на Закарпатській Гуцульщині? В.В.Грабовецький вважає, що перші гуцульські населені пункти на Закарпатті з'явилися в XVI ст. Так, зокрема, в 1555 р. стає відомо про Рахів і Ясіня, а наприкінці XVI ст. подаються письмові дані про Требушани і Лазенщину. ⁴ У 1648 р. появляються згадки про село Кваси. ⁵ На карті «Покуття» французького інженера Гійома Левассера де Боплана, складеної близько 1650 р., зображено гуцульське село Ясіня. ⁶ Інші поселення появилися наприкінці XVIII–XIX ст. Мова йде про Чорну і Білу Тиси на Закарпатській Гуцульщині. Приблизно тоді ж зафіксована поява сіл Богдан, Усть-Чорна і Луги. ⁷

Великий джерельний матеріал, опрацьований В.В.Грабовецьким, дав можливість вченому констатувати, що «значний приплив селян із підгірських і низовинних околиць Прикарпаття, Закарпаття і Буковини в гірській території

Гуцульщини в XV–XVIII ст. пояснюється соціально-економічними умовами. Внаслідок наступу феодалів втечі селян набувають масового характеру. Основними причинами втеч було посилення феодално-кріпосницького гніту, передусім захоплення шляхтою селянських наділів, збільшення феодалних повинностей, розорюючий характер орендної системи шляхетського господарства. Селяни залишали рідні оселі, переходили в більш сприятливі місця, щоб позбутися гніту... Селяни-втікачі були переконані, що в нових місцях вони будуть вільними... Як свідчать актові дані, селяни Галичини, починаючи з XVI ст., втікають переважно на Поділля, Наддніпрянщину і в Карпати, зокрема на Закарпаття і Буковину».⁸

Чому саме в Карпати втікали пригноблені селяни? «Від гніту експлуататорів, – писав В.В.Грабовецький, – селян захищали неприступні гори, великі ліси, глибокі печери. Постійні виступи окремих загонів опришків не давали можливості шляхті з такою силою гнобити селян, як це було в низовинних районах Галицької землі. Крім того, в Карпатах сходилися кордони трьох держав – Польщі, Угорщини і Молдавії. Це давало можливість вільно переходити з однієї країни в іншу. Такі переходи тривали протягом усієї другої половини XVII ст. В Уторопах і Шешорах королівські війська в 1674 р. так знущалися над селянами, що вони всі «пішли в Угорщину» (мається на увазі Закарпатська Україна і її гірська

територія Гуцульщини). На Закарпаття прибували втікачі і з більш віддалених територій. Так, у 1669 р. з Волині «взяла напрям на Угорщину» велика валка селян. Власник вирішив повернути їх, наздогнавши біля с.Текуча (в горах), але вони, не бажаючи повернутися до ненависного пана, поховалися в лісах».⁹

У першій половині XVIII ст. втечі селян на Закарпаття і Буковину відбувалися рівномірно, набравши в 30–40-х роках масового характеру. Гуцульські села, на глибоке переконання В.В.Грабовецького, виникали в двох напрямках. По-перше, вони засновувались за системою рік Прута, Рибниці, Ославки, Лючі, Черемоша на Галицькій і Буковинській Гуцульщині і Тиси – Закарпатської Гуцульщини.¹⁰

Щодо походження назв населених пунктів Закарпатської Гуцульщини, то «у народі існує багато легенд, оповідань, переказів», які передавалися із покоління в покоління. Безумовно, що історик повинен це враховувати. Значна кількість сіл Гуцульщини характерна гідрографічними ознаками (Чорна і Біла Тиси), чимало назв відображають ознаки рослинного світу, флори (Кваси, Ясіня). Що стосується Квасів, то закарпатські гуцули мінеральну воду називали «квасною водою», від чого пішла назва с.Кваси.¹¹ На Галицькій Гуцульщині таку воду називали «буркут», від чого і пішла назва однойменного населеного пункту. Назва селища Ясіня, на думку вченого, пов'язується з ясеновим лісом, де пастухи знаходили затишну зимівку для овечих отар. Це

підтверджується, зокрема, старовинною печаткою селища, на якій зображені ясен, а під ним пастух та вівці.¹²

Яким було соціально-економічне становище закарпатських гуцулів? Закарпатська частина Гуцульщини, загарбана в XVIII ст. угорськими феодалами, за адміністративним поділом в XIV–XVII ст. входила до Марамороського комітету – жупи. Вона охоплювала переважно гірські околиці Ясіня, які в 1672 р. перейшли у власність Бичківської казенної домінії.¹³ Віднайдені В.В.Грабовецьким королівські люстратори, описуючи маєтки на Гуцульщині в 1565–1566, 1570 рр., зазначали багатство лісів, річок у горах на тодішньому молдаво-угорсько-польському пограниччі.¹⁴ Територія Рахівщини у XV – на початку XVI ст. залишалася власністю угорських феодалів. У 1555 р. с.Ясіня належало угорському феодалу Драгері, а з 1558 р. воно переходить у власність нового феодала Карелі. Рахів у середині XV ст. потрапляє у кріпосну залежність від Великобичківської казенної домінії (маєтності).¹⁵ У своїх маєтках угорські феодали, як і польські, нещадно експлуатували селян, намагаючись поступово «залучити їх до важких феодалських повинностей».¹⁶ Важкий соціальний гніт змушував селян покидати рідні оселі. «На Гуцульщині, – писав В.В.Грабовецький, – під тиском феодалського гніту вони тікали з маєтку в маєток, здебільшого переходили молдавсько-польське або польсько-угорське пограниччя і поселялись на

Буковині чи Закарпатті. Так, зустрічаємо дані про те, що у 1714 р. гуцули з Рахова і Довгопілля «прийшли до Жаб'єго і там проживали».¹⁷

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Закарпатській Гуцульщині нараховувалось 23 села.¹⁸ Соціально-економічне становище гуцулів значно погіршилося. На жаль, документи про період австрійського панування майже відсутні. Проте вчений, на основі окремих джерел, що стосуються конкретних населених пунктів, довів, що до 1772 р. «селяни Ясіня змушені були виконувати повинність: перевозити сіль з солеварень, а з 1773 р. їх зобов'язували платити гроші за перевезення солі та виготовляти плоти домінії. Основне багатство Закарпатської Гуцульщини – ліси, але вони належали казні. Гуцули Ясіня, як і інших гірських сіл, не мали права займатися мисливством, заготовляти паливо і навіть збирати в лісі ягоди та гриби.

У всіх селах Бичківської домінії замість натурального оброку вводилися всезростаючі грошові побори. Замість здачі шкіри кунци, наприклад, селяни сплачували три флорини, вівці – один, замість відробітку женця також три флорини і т.д. З уведенням грошової ренти гуцули, щоб знайти засоби для сплати грошових поборів, змушені були на ринку продавати свою худобу, йти на заробітки в ліси. Так, наприкінці XVIII ст. в околицях с.Ясіня на лісозаготівлях та сплаві лісу працювало 300–400 чоловік. У першій половині XIX ст. йшов процес обезземелення гуцулів, їх нещадно експлуатували управителі

казенної домінії, сільські багатії, церква».¹⁹ Не кращим був стан справ з розвитком освіти на Закарпатській Гуцульщині. За підрахунками В.В.Грабовецького, в середині XIX ст. в Рахові діяли дві церковнопарафіяльні школи, в яких навчалось 56 дітей, 20 а в Ясіня – 25 дітей.²⁰

Важкий соціальний, національний і духовний гніт приводив до різноманітних методів боротьби. Не дивно, що закарпатські гуцули охоче вступали в опришківські загони, брали участь в революції 1848–1849 рр., співчували повстанцям Лук'яна Кобилиці. Однак, територія Карпат, яка примикала до Угорщини, була під пильним наглядом властей. Тут стояли війська, організовувалися гірські стрільці. Найменші звістки про угорських повстанців лякали австрійський уряд. В.В.Грабовецький наводить цікавий епізод: «Капітан австрійської військової залоги, яка стояла в Косові, вислав розвідника з Жаб'єго «за гори» – на Угорщину. Угорські повстанці спіймали його, але йому вдалося втекти. Два повсталі угорці пустилися за ним в погоню і дійшли до Буркута, де їх спіймали і надіслали в Коломию. Це стало причиною поширення чуток про наступ повстанців на Галичину».²¹

В другій половині XIX – на початку XX ст. в Мараморошську жупу з центром в Синтеті входили закарпатські гуцульські села – Рахів, Великий Бичків, Кобилецька Поляна, Ясіня, Богдан, Ділове, Кваси, Лазенщина, Луг, Луги, Розтоки,

Чорна Тиса. Основна функція жупного управління полягала в тому, щоб своєчасно збирати з населення державні та військові податки, тримати в покорі народні маси гуцулів.²² За підрахунками В.В.Грабовецького, на Закарпатську Гуцульщину, що фактично охоплювала територію сьогодишнього Рахівського району, припадало 10–15 тисяч населення.²³ «Лише вибіркові дані, – констатує вчений, – дають уявлення про кількість населення в цьому куточку Гуцульщини. За станом на 1881 р. в Рахові проживали 4422 чоловіка, з них 3556 українців, 650 німців, 316 угорців і євреїв. В 1900 році загальне число населення зросло до 5875 чоловік. В Ясіні і на його присілках проживало в 1909 році понад 10 тисяч чоловік, в т.ч. 7 тисяч українців, а решта угорці, німці. Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. на всіх трьох частинах – Прикарпатській, Закарпатській і Буковинській Гуцульщині – проживало понад 200000 чоловік населення».²⁴

На Закарпатті в 1900 р. сільськогосподарське населення становило близько 83%.²⁵ Однак, твердить В.В.Грабовецький, «на Закарпатській Гуцульщині із 14 полонин лише 3 належали селянам і то багатим., а решта залишалися у володінні держави і поміщиків».²⁶ Серед закарпатських гуцулів «ішов процес соціального розшарування, чітко виділилася група сільських багатіїв, на противагу яким зростала біднота. Корчмарі і куркулі шляхом підступного лихварства і кабали збільшували свої орні поля, пасовища, ліси і полонини, на яких за

прожитковий мінімум наймитувала біднота».²⁷ У підтвердження своїх висновків В.В.Грабовецький наводить незаперечні факти. Так, «в Рахові у 1900 році корчмар Манчел посідав 124 кадастральні гольди пасовищ, куркуль Беркела – 192 гольди пасовищ і лук, українські багатії типу Прокоп'юка – 36 гольдів землі і лісу, а інший йому подібний, Попович – 56 гольдів. Зате 162 поденників, 100 наймитів, 405 сезонних робітників, як і інші безземельні і малоземельні рахівські гуцули, з метою прожитку шукали будь-якої роботи на дрібних капіталістичних промислових підприємствах, лісозаготівлях, тартаках, сплавах на Тисі.» Особливо їх використовували при будівництві шосейних і залізничних шляхів. Лише на заготівлі лісу в 1908 р. працювало в Рахові 110 робітників, які отримували плату на харчування».²⁸

Хоча революція 1848–1849 рр. і скасувала кріпацтво, однак в Ясіні – типовому гуцульському селі – становище селян... залишалось незavidним. Земельні угіддя зосерджувались в сільських багатіїв, в той час як основна маса ясінянських гуцулів страждала від малоземелля. Австрійські власті масово вирубували ліс, який великими партіями транспортувався по Тисі і її притоках за кордон. Підприємці наживалися, а на тяжких роботах томилась гуцульські робітники. Новостворена австрійсько-німецька фірма «Ясенер петролеум гезельшафт» робила спроби виявити місцеві родовища нафти, і на цих бурових роботах тяжко працювали місцеві робітники».²⁹

Закарпатські гуцули взяли активну участь в революції. Під її впливом «селянські виступи прокотилися по Закарпаттю і досягли гуцульських сіл. Яскраво вони проявилися в Мараморошській жупі, зокрема, в селі Ясіні, де селяни підпалили католицьку церкву і вимагали, щоб «...все землі, ораниці, ниви й луги у наших руках zostались, от которых до марта 1848 року ніяку дачку окремешню крем панщини і подинщини не давали...».³⁰ До 1902 р. розмежування земель було проведено в 54 селах, розташованих на території Козинської домінії Мараморошського комітату... Селяни у своїх скаргах вимагали повернення відібраних у них угідь і земель. Гуцули Рахова в 1902 р. скаржилися експлуататору, що в них незаконно відібрані землі, якими користувалися вони та їх батьки протягом 40–50-х років... У 1902–1903 роках скаржилися на несправедливість у землекористуванні і селяни Білина, Богдана та інших сіл Рахівщини.³¹ У праці В.В.Грабовецького зустрічаємо окремі факти про січових стрільців. Зокрема, «гуцульська сотня виїхала на Закарпаття і в складі австрійських військ громила російські царські війська в околицях Кірлібаби, Якобен, Дорни, Ватри... Із Закарпаття Гуцульська сотня виїхала в Галичину».³²

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. рівень освіти закарпатських гуцулів продовжував залишатися низьким. У Рахові в 80-х роках ХІХ ст. на 5 тисяч чоловік письменних було тільки 526, в двох початкових школах навчалось 150 дітей, у

Великому Бичкові в 1900 р. з 5294 жителів вміло слабо читати і писати 1542 чоловік, а в Кобилицькій Полянці неписьменні складали 70% населення, оскільки діяла лише церковнопарафіяльна школа з половини ХІХ ст. В кінці ХІХ ст. крім народної школи тут була ще механічна на місцевому металургійному заводі. В Ясіні спочатку діяла двокласна церковнопарафіяльна школа, а в 1892 р. засновано 4-х класову, яку відвідувало дуже мало учнів (у 1907 р. налічувалося 118 учнів).³³ У 1870 р. в Ясіні народилось 172, а померло 160 дітей; у 1908 р. з 455 новонароджених них вижило тільки 240.³⁴

Таким чином, В.В.Грабовецький у своїх працях приділив багато уваги проблемам заселення Закарпатської Гуцульщини, детально проаналізував соціально-економічне становище гуцулів, довівши, що воно було важким. Селяни несли непосильний феодальний гніт, адже разом із заселенням краю розширювалось феодальне землеволодіння. Посилення соціально-економічного гніту, зростання феодальних повинностей сприяло піднесенню різних форм антифеодальної боротьби. Саме на Гуцульщині на початку ХVІ ст. зароджується своєрідна форма класової боротьби – карпатське опришківство.

1. Грабовецький В.В. Гуцульщина ХІІ–ХІХ століть. Історичний нарис. – Львів, 1982. – С.9.
2. Грабовецький В. Гуцульщина в історії України. Виступ на Конгресі гуцулів. – Коломия, 1993. – С.6.

3. Там само. – С.7.
4. Грабовський В. В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – С.27.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само. – С.28.
8. Там само.
9. Там само. – С.29.
10. Там само. – С.31.
11. Там само. – С.35.
12. Там само. – С.34.
13. Там само. – С.43.
14. Там само.
15. Там само. – С.44.
16. Там само. – С.46.
17. Там само. – С.93.
18. Там само. – С.112.
19. Там само. – С.122–123.
20. Там само. – С.138.
21. Там само. – С.131.
22. Грабовський В. Гуцульщина в другій половині XIX – початку XX ст. // Грабовський В. Нариси історії Прикарпаття. – Т.VIII. – Івано-Франківськ, 1995. – 222 с.
23. Там само. – С.9.
24. Там само. – С.10.

25. Там само. – С.57.
26. Там само. – С.63.
27. Там само. – С.72.
28. Там само. – С.72–73.
29. Там само. – С.73.
30. Там само. – С.97.
31. Там само. – С.97–98.
32. Там само. – С.116.
33. Там само. – С.126.
34. Там само. – С.160.

ОЛЕКСА ДОВБУШ І ОПРИШКИ НА ЗАКАРПАТТІ

Свосвідною формою антифеодальної боротьби селянства на західноукраїнських землях стало карпатське опришківство. Рух опришків – цих відважних месників – завжди привертав увагу істориків. Безперечно, що найбільший вклад в науку вніс В.В.Грабовецький. У своїх працях «Олекса Довбуш на Закарпатті», «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.», «Народний герой Олекса Довбуш», «Олекса Довбуш (1700–1745)» В.В.Грабовецький детально зупинився на проблемі «Опришки і Закарпаття».

Збіднілі селяни, не стерпівши гніту феодалів, тікали в такі місця, де їх ніхто із можновладців не міг зловити. Як правило, стежки їхні пролягли в гори. Тут вони об'єднувалися і робили напади на своїх визискувачів. Такі загони виникли і на території Закарпаття. Центром діяльності опришків тут стала Мараморощина, зокрема райони Рахова, Тячева і Хуста. Документи свідчать про те, що там активно діяли опришківські загони Варцаби, Д.Ковальчука, Ф.Томащука та ін.

Зв'язки карпатських опришків з населенням Закарпаття встали в 1648–1654 рр. під час походів Богдана Хмельницького. На своєму шляху козаки «Батька Хміля» громили як польську шляхту, так і угорських феодалів. Без сумніву, поява козаків активізувала народні маси на

Закарпатті. Краківський воєвода 13 грудня 1648 р. повідомляв коронного канцлера, що «тут, над границею, зустрів посла Ракочія, якого відпроваджувало три тисячі козаків до самого Мукачева. Я бачив велику шкоду в мастках і людях, заподіяну шляхті, яка виходила за Бескид з жінками, дітьми і добром..., я бачив всюди людей, які групуються і загалом там збирається велике військо».

В цей час небезпека для феодалів з боку опришків значно зросла. У 1654 р. в закарпатських селах Бистрій, Лютій, Загорбі, Ставному, Ужку, Полянні та інших успішно діяли загони Ф.Фаркаша, П.Варяги, І.Сивохопа, які напали на мастки Другетів. У 1649 р. з Лемківщини до Ужгорода неодноразово пробиралися загони опришків для поповнення запасів зброї. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на територіях Березького, Марамороського і Угочанського комітатів активно діяли повстанські загони на чолі з опришківськими ватажками Іваном Пинтею, Федором Бойком, Іваном Пискливім. Діями повстанців на Ужгородщині керував Іван Беца. На Закарпатті також наводили жах на панство і опришки Івана Шугая (Сюгая). В 1703 р. із Закарпаття в Східну Галичину прибули сміливці Пинті, які брали участь у визвольній війні народних мас Угорщини.

Найбільшого розмаху опришківський рух набув у першій половині XVIII ст., коли його очолив народний герой Олекса Довбуш. В 30–40-х роках XVIII ст. все Прикарпаття,

Закарпаття і Буковина палають у вогні опришківства. Можливо, що саме тоді, в загоні Довбуша з'явився опришок Андрій Пилип'юк, який 9 років служив у якогось Василя в селі Требушанах на Закарпатті. Наприкінці 30-х років у Довбуша активно діють закарпатці. Нам відомі імена семи опришків, які були уродженцями нашого краю – син Серичина з Ясіня, його односельчани Матвій Цюперик, Гриць Мартушуків, Круцяків, Іван з Валені, Рохників з села Будущі, Анатолій з Серби. Додамо, що в опришківські загони не приймали кого завгодно. Завдяки творчості В.В.Грабовецького ми маємо можливість ознайомитися з матеріалами судових процесів, які в свій час були зовсім невідомими для широких кіл читачів. Андрій Пилип'юк на суді розповідав, що Довбуш «котрого взяв, а котрий не сподобався йому з тих легінів, вибраковував і відганяв від купи». А.Пилип'юку, коли він вступав до загону Довбуша, наказано було «присягати на стрільбу, що не покине» своїх товаришів.

Базою діяльності опришків були, зрозуміло, Карпатські гори. Для них не існувало ніяких державних кордонів, вони швидко могли відірватися від погоні, і, користуючись своїм знанням місцевості сховатись на Закарпатті, Буковині, де на них завжди чекала підтримка інших загонів опришків. В 1744 р. Довбуш прийняв рішення перейти Карпати і зупинитися на Закарпатті. Чим це було викликане? «Небезпека потрапити до рук карателів, які захопили Покуття, – писав

В.В.Грабовецький, – була досить реальною. Тому Олекса Довбуш вирішує перейти Карпати і зупинитися на Закарпатті, де угорські війська ще не встигли розгорнути такого широкого наступу, як польська шляхта. Своїм новим опорним пунктом він не випадково обирає гори навколо с.Ясіня, адже в цих околицях було чимало знайомих, котрі при необхідності могли надати допомогу зброєю і харчами, налагодити розвідку та поповнити загін новими людьми. Звідси Олекса Довбуш весною і влітку 1744 р. розгортає свої найбільші і найвіддаленіші походи за межі галицької землі.¹ У 1744–1745 рр. Довбуш повернувся назад на Закарпаття і вже в червні-липні вербував нових опришків. У цей час до загону вступає Василь Баюрак, наступник Довбуша».²

Нерідко польська шляхта домовлялася з угорськими феодалами про ведення спільних бойових дій проти опришків. На початку вересня 1744 р., вважає В.В.Грабовецький, «на Угорщині почали переслідувати загін місцеві війська. До цього спричинилися або наступи опришків на угорську шляхту, або просто домовленість польського уряду з угорським, як це мало місце, починаючи з XVI ст. Під тиском угорських військ Олекса Довбуш знов переходить Карпати і робить далекі походи на захід Галицького Прикарпаття. Невідомо тільки, чому Баюрак на суді змовчав про ці походи восени 1744 р., заявивши, що після переходу в Чорногору під натиском угорського війська загін «не ходив вже того року на розбій».

Це, правдоподібно, викликане особистими міркуваннями підсудного».³

На початку зими 1744 р. Довбуш знову повернувся на Закарпаття, але не міг зупинитися в с.Ясіня у своїх знайомих, тому що виникла загроза переслідування з боку угорського уряду. Обережний ватажок у супроводі найближчих соратників перейшов у Чорногору і там у безпечному кутку Джержя біля потоку, серед нікому невідомої глухої полонини збудував хату-зимівку та оселився з дружиною і групою найближчих побратимів-соратників.⁴ В.В.Грабовецький наводить переконливі докази підтримки опришків Довбуша місцевим населенням: «Чим же ви в тій дебрі через зиму живилися? Хто вам доносив їсти? Чи знав хто з сусідніх сіл про ту хату в ярі?» – запитували Баюрака на суді. «Ще заки я пристав до компанії, – відповідав підсудний, – був у Довбушуковім товаристві Федько, наймит угорського шляхтича Речника. Відсилав давніше Довбушук на продаж по умовленій ціні всякі забрані фанти, китайки, упряж і таке інше, а відносив ті фанти Речникові його власний вівчар Івонуш Глодіян. Отже, той речник ще тоді не розрахувався з Довбушуком, був йому винен 50 маріяшів. То Довбуш пішов зі своєю компанією до Речникової кошари, забрав йому за 50 неоплачених маріяшів 50 овець, загнав їх до своєї зимівки, і тут товариші різали одну вівцю за другою і живилися тим м'ясом через зиму. Але ми мали й хліб. Довбушук, будвши раз у Ясині зі своїм сестрінцем у

свої жінки, залишив їй гроші на хліб. Вона пішла з тими грішми до Надвірної, накупила муки і пшона, набрала муку на одного коня, а пшоно на другого, і то спровадив Довбушук до нашої хати, і тим ми живилися через цілу зиму».⁵

В.В.Грабовецький справедливо відмічає, що «діяльність Олекси Довбуша на Угорщині й Закарпатті зокрема досі не вивчена».⁶ Це стосується і останніх походів ватажка опришків. «Тільки зі зізнання Василя Баюрака відомо, що влітку 1745 р. приблизно в червні-липні ватажок перебував деякий час у закарпатському с.Ясині з двома побратимами: Павлом Орфенюком і Василем Баюраком. Тут знаходилася і його дружина... На другий день Довбуш назавжди покинув Закарпаття і перейшов на Покуття».⁷

23 серпня 1745 р. Олекса Довбуш був смертельно поранений. Цікаво те, що він звертається до свого найближчого соратника Івана Рахівського, уродженця Закарпаття, і просить його:

Іванку мій, ба й Рахівський,
Озьми мене по-легінськи,
Ба й віднеси в Чорногору.
Поховай ня серед бору.
Ялиночку прирубайте,
Моє тіло прикривайте.

Діяльність Олекси Довбуша високо оцінювали Юрій Федькович, Іван Франко, Гнат Хоткевич, Володимир

Гжицький. Великий Каменяр, зокрема, писав: «...Перед ким дрожали смілі і сильні, корились горді? Перед Довбушем! На кого надіялися слабії, біднії і утиснені? На Довбуша! Хто був красою наших гір, начальником наших легінів? Довбуш!».

Народ не забув свого героя. «Через усе Прикарпаття, – писав В.В.Грабовецький, – над Прутом і Черемошем, над Бистрицею, Рибницею в Черногорі, на Закарпатті в околицях Рахівщини, Ужоцького перевалу і буковинських горах, – скрізь, де вода, сонце і вітри залишили на камені чи скелі свої сліди, народ пов'язує їх з іменем Довбуша».⁸ Пам'ятають Довбуша на Закарпатті. Відомо, що Ю.Федькович, готуючи до друку свою баладу «Довбуш», використав і народну творчість Закарпаття. Ще в студентські роки зацікавився фольклором і зібрав чимало пісень про опришків Я.Головацький. Ця його діяльність завершується виданням збірника «Народні пісні Галицької і Угорської Русі», де є чимало пісень про опришків, у тому числі кілька балад про Довбуша. У 1842–1843 рр. Іван Вагилевич опублікував свої спостереження з подорожі по Галичині й Закарпатті. В угорському журналі «Етнографія» за 1908 р. у п'ятому випуску надруковано статтю Т.Легоцького про Довбуша. Одним із героїв роману В.Гжицького «Довбуш» виступає Іван з Рахова. Драматурги Макаренко і Дубовик написали п'єсу «Олекса Довбуш», в якій показали, як підтримували Довбуша на Закарпатті.

Образ Олекси Довбуша знайшов відображення в образотворчому мистецтві закарпатських художників. У Великому Березному славиться своїми творами з коріння дерева народний умілець І.Барна, котрого за майстерність називають «гірським чарівником». Він виконав барельєф «Олекса Довбуш»: ватажок, спершись рукою на топірець, стоїть на скелі і задумливо дивиться вдалечінь. Цікава також робота ужгородського художника М.Поповича «Олекса Довбуш», виконана на дереві.⁹ Обробкою народної пісні про Довбуша «Ой попід гай зелененький» займалося багато композиторів. Найбільш вдало її обробив закарпатський композитор Задор Кость-Милославський на основі двох варіантів народних мелодій із закарпатського села Ясіня, яке було головною опорою Олекси Довбуша у 1744–1745 рр.

Із смертю Олекси Довбуша опришківський рух не припинився. Його справу продовжили Василь Баюрак та Іван Бойчук. Вони теж не припиняли зв'язки із Закарпаттям. Відомо, що в 1750 р. Баюрак зі своїм загоном напав на багатого орендаря в Нямці на Угорщині й захопив у нього 1300 червінців. В нього було багато друзів-закарпатців, та й місцеве населення його підтримувало. Іван Бойчук головним місцем свого перебування обрав село Ясіня на Закарпатті. Звідти він робив сміливі напади й на окремі прикарпатські міста Коломию, Болехів. Після взяття останнього, опришки в 1750 р. знову повернулися на Закарпаття.¹⁰

На початку XIX ст. рух опришків на Закарпатті посилювався. Великі загони їх діяли під керівництвом С.Товта і І.Кокоша в Ужанській долині. Наприкінці 40-х років XIX ст. на Мараморощині діяли бунтарі, очолювані І.Паляничем, уродженцем с.Іза. «Опришки руйнували панські садиби, палили корчми, знищували документи про кріпосні повинності» – писав історик Ф.Стеблій.

Активно діяли і опришки із загону Івана Волощука та Івана Вередюка. Загін спочатку був невеликий, в ньому було всього 8 чоловік, а потім зріс на 17 за рахунок вихідців із Закарпаття. Розпочавши свою діяльність весною 1845 р., вони протягом семи тижнів учинили 16 нападів, з них 4 було здійснено в с.Ясіня. Деякий час опришки змушені були опісля переховуватись, бо знову посилювались каральні акції феодалів. Однак в 70-х роках XIX ст. відновив опришківські дії останній ватажок Микола Драгирук, або, як його називали, Бордюк. Його також незабаром спіймали, судили і повісили в 1878 р. Так припинив своє існування рух карпатських опришків. Він зародився на початку XVI ст. і наводив жах на панів аж до 70-х років XIX ст.

1. Грабовецький В. В. Олекса Довбуш на Закарпатті // Матеріали наукової сесії, 29 червня – 2 липня 1967 р. – Ужгород, 1970. – С.86–98; його ж: Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. – Львів, 1966;

його ж: Народний герой Олекса Довбуш. – Львів, 1957;
його ж: Олекса Довбуш – легендарний герой українського
народу. – М., 1959; його ж: Олекса Довбуш (1700–1745). –
Львів, 1994.

2. Грабовецький В. Олекса Довбуш (1700–1745). – С.104.
3. Там само. – С.106.
4. Там само. – С.109.
5. Там само. – С.111.
6. Там само.
7. Там само. – С.110.
8. Там само. – С.113.
9. Там само. – С.156.
10. Там само. – С.197.

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ І ЗАКАРПАТТЯ

В.В.Грабовецький неодноразово у своїх працях піднімав проблему «Запорізькі козаки і Закарпаття». Найповніше свої думки він виклав на сторінках монографії «Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.» (1972). В тій чи іншій мірі дана проблематика знайшла своє відображення в книзі В.В.Грабовецького «Гуцульщина ХІХ–ХІХ століть. Історичний нарис» (1982), а також в численних наукових статтях про запорізьких козаків.

Вперше запорізькі козаки з'явилися на Закарпатті в 1616 р. Того року, відзначають автори колективної монографії «Нариси історії Закарпаття», «загін козаків чисельністю кілька тисяч чоловік пройшов через Закарпаття і під Кошице розгромив армію трансільванських феодалів. Козаки вступали в контакт з русинським населенням, декотрих залучали до своїх рядів, їх загони нападали на маєтки окремих магнатів, сприяли піднесенню антифеодальної боротьби народних мас. Спілкування з козаками, які розмовляли з селянами на зрозумілій їм мові і були однієї з ними віри, вселяло надію, що за Карпатами живуть брати, які допоможуть їм у боротьбі проти соціального та національного гноблення. Королівська адміністрація, характеризуючи перебування козаків у Закарпатті, писала: «Тільки того треба боятися, що до козаків

приєднуються їх одновірці і піддані Другета – верховинські руснаки, які і без того ненавидять своїх панів».¹

Вдруге козацькі загони з'явилися на Закарпатті в 1619 р. З цього приводу відомий зарубіжний дослідник О.Баран опублікував статтю «Козаки на Закарпатті в 1619 році». Угорський магнат Юрій Гомонай-Другет вів тоді гостру боротьбу з семигородським князем Габором Бетленом і вирішив використати найманців – запорізьких козаків. «Юрій Ракоці, військовий комендант окупованої Мадящини, – писав О.Баран, – довідавшись про приготування Гомоная, відразу писав до Бетлена про небезпеку козацького нападу. Але Бетлен в тому часі не вірив, що Гомонай міг нагромадити таку кількість найманих військ, з якими міг напасти на Семигород. Відписав Ракоцієві, що це тільки панікерські плітки і ними не варто перейматися». Однак Гомонай вже 27 жовтня вирушив з великим військом у бік Карпат, а 30 жовтня перейшов кордон. Козацьке військо нараховувало близько 10 тисяч чоловік, тим часом як Ракоці мав не більше 4 тисяч гайдуків. Спроби відтіснити козаків нічого не дали, за якусь мить семигородсько-угорське військо, охоплене панікою, почало втікати. «Перемога козаків була повна, – пише О. Баран, – тим більше, що козаки, переслідуючи утікачів, зробили вбитими коло двох тисяч вояків Ракоція, а між ними й багато офіцерів». 30 листопада військо козаків уже стояло біля Кошице, однак брама міста була закрита. Дізнавшись про те, що Ракоці

підходить з підкріпленням, Гомонай із своїми козаками пішов у напрямку Пряшева. Тут ситуація була аналогічною, та найгірше полягало в тому, що казна Гомоная спорожніла і він уже не мав чим платити козакам. Останні, незадоволені таким станом справ, організували бунт, скинули полковника Рогавського і натомість обрали Адама Липського. Новий отаман прийняв рішення покинути Гомоная і повернутися в Польщу. Через деякий час це зробив і Гомонай, боячись репресій з боку Ракоці і Бетлена.

Як же зустрічали закарпатські русини козацьке військо? О. Баран писав: «Північна територія Мадярщини між Спішом і Ужанським комітатом була заселена здебільшого карпатськими українцями, а від них на південь також і словаками. Мадяр тут не було. Але вони тримали все в руках. Шляхта та державна адміністрація були здебільшого мадяри, а українці та словаки до 80% були кріпаками. Ці карпато-українські кріпаки дуже втішилися, коли побачили війська українських козаків, що ганяли за мадярськими панамі та їхніми гайдуками». Необхідно погодитися з думкою відомого дослідника, що цей «національний підйом був дуже сильний і якби був досягнув такі східні українські комітати, як Берез, Угоча та Мараморош, то хто знає, чи не викликав був свого роду «Хмельниччину» на українським Закарпатті». Безперечно, що ця подія «поглибила зв'язки між закарпатцями та українцями з-поза Карпат».²

У 1648 р. почалася народно-визвольна війна українського народу проти панської Польщі, про яку швидко стадо відомо на Закарпатті. Про це свідчить запис, зроблений на рукописі Євангелія в 1648 р. у Великих Ком'ятах: «По смерті великого короля польського Владислава извоєвали козаки Польщу. Почали ляхов істинати і гнати їх від ріки Дніпра до славного города Києва і звідти аж до Вісли. Старшому козакові було ім'я Хміль».³

Після успішного для Б.Хмельницького завершення битв під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями козацьке військо підійшло до Львова. В.В.Грабовецький писав, що «перебуваючи під Львовом, Хмельницький поживав дипломатичні відносини з Молдавією й Угорщиною і особисто почав переговори з семигородським воєводою Ракоцієм. Він надсилав до гетьмана під Львів своїх послів». Мемуарист Голінський пише, що «шляхті вдалося перехопити послів Ракочія в Галичині. Річ Посполита, боячись з'єднання угорців з козаками, робила все, щоб не допустити до Хмельницького угорських послів». Але цей же Голінський далі пише, що в грудні 1648 р. Хмельницький «радо прийняв секретне посольство» Ракоці під Львовом і після переговорів «наказав провести його за Львів двом тисячам козаків».⁴

Думки, висловлені В.В.Грабовецьким, підтверджуються джерелами і працями вітчизняних істориків. Що стосується листування між Богданом Хмельницьким і Юрієм Ракоці II, то

перший лист українського гетьмана до трансільванського князя датується 7 листопада 1648 р. В ньому Хмельницький писав: «...наша думка і переконання говорить, що ти майбутній наш пан і надійний опікун, тому що весь польський народ проти нас ворожнечею і гнівом пройнявся, ось чому від усієї нашої душі і серця ми одностайно бажаємо мати свою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини... Наші послы, яких ми обрали з нашого війська і посилаємо до твоєї високості, розкажуть про цю справу твоїй високості для кращої і яснішої бесіди та порозуміння усно, ґрунтовно і дуже точило. Ласкаво просимо дати повну віру всіх їм словам».⁵

Таким чином, відносини між Хмельницьким і Юрієм Ракоці були встановлені ще до грудня 1648 р. За наказом запорізького гетьмана кількатисячний козацький полк провів посольство Ракоці до самого Мукачева. Не викликає жодного сумніву, що поява козаків на Закарпатті впливала на українське населення, вселяла надію на визволення. Однак, ще напередодні відправлення посольства в Угорщину козаки побували на Закарпатті. Микола Лелекач у своїй змістовній праці «Козаки в політичних комбінаціях мадярських панів в XVIII ст.» писав, що вони проникали в Березьку та Ужанську жупи і завдавали угорським феодалам великої шкоди, руйнували їх маєтки.⁶

З цього часу відносини між Хмельницьким і Ракоці не припинялися ні на мить. 10 лютого 1649 р. гетьман пише Ракоці листа, в якому викладає плани спільних дій проти Польщі. Хмельницький повідомляє: «Хоч ясновельможний гетьман з усіма військами, як запорізькими, так і татарськими, знову виступить проти поляків, він, однак, хоче, щоб було визначено час, коли ясновельможний гетьман, найясніші князі Трансильванії і ясновельможний князь Радзівіла – кожний із свого боку, з усіма своїми силами – вторгнуться в Польщу і виконають свій намір».⁷ 4 травня 1649 р. Хмельницький повідомляв трансільванського князя Сигізмунда Ракоці про мир і дружбу з молдавським восводою. У лютому 1653 р. Хмельницького відвідав посланник Ракоці Степан Люц, який підтвердив наміри трансільванського князя бути в дружбі з козаками.

Документи свідчать, що козацьке військо неодноразово переходило Карпати. Якими шляхами воно йшло? На це питання намагався відповісти В.В.Грабовецький. Він писав: «У джерелах ми не знаходимо відповіді на запитання, через Сколівський чи Ужоцький перевали проходило козацьке військо з послами на Закарпаття. Але відомо, що на своєму шляху козаки громили як польську шляхту, так і угорських феодалів на Закарпатті, в околицях Ужгорода, Мукачева. Ужгородські власті доповідали 2 грудня 1648 р. німецькому імператорові Фердинандові III, що «козаки з татарами напали

на Угорщину і пустошать все біля Унгвару (Ужгорода)». У фонді Оссолінських Львівської державної наукової бібліотеки НАН України В.В.Грабовецький відшукав листа від українського воєводи про велику шкоду, заподіяну козаками магнатам.

Дипломатичні відносини Богдана Хмельницького з Юрієм Ракоці мали певні результати. Так, зокрема, у квітні 1651 р. угорський посол повідомляв гетьмана, що Юрій Ракоці виставить 60 000 війська на краківському напрямку. Таким чином, готувався широкий похід на Річ Посполиту, який би мав поставити її на коліна. Добросусідськими й далі залишалися відносини Хмельницького з молдавським господарем Василем Лупулом. Однак незабаром виникли непорозуміння між Ракоці та Лупулом, які не могли не вплинути на відносини з Україною.

Богдан Хмельницький не припиняв відносин із трансільванським князем і після укладення договору про воєнний союз із Росією у 1654 р. Переконавшись, що цар грубо порушує основні статті договору, Хмельницький вирішив шукати інших союзників і зберегти дружні відносини з Молдавсією та Угорщиною.⁸ Б.Хмельницький не тільки чекав допомоги від Ракоці, він неодноразово вислав йому війська на допомогу. Так, 31 грудня 1656 р. він видав Універсал про висилку на допомогу Юрію Ракоці козацького війська, їм було наказано, «жеби се злучили з войсками князя».⁹ На жаль, союз

Хмельницького з Ракоці та шведським королем не увінчався успіхом. «Весною 1657 р., – писав М. Грушевський, – він і зачав війну з Польщею на спілку з Швецією й Ракоцієм, а проти волі Москви. Так мала злука України з Московією розірватись. Але в війні козакам не пошастило, в війську прокинувся непослух. Хмельницький і без того хворий, а ся прикрість більше його розстроїла, і він вмер 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними». У 1657 р. Ракоці теж зазнав невдачі – він втратив трон Трансільванії. Цим скористалися поляки, які напали на Закарпаття. Вони «грабували села і міста Закарпаття, – говорить в «Нарисах історії Закарпаття». – Особливо потерпіли міста Мукачєво, Берегове, села Ракошино, Чинадієво, Підгоряни, Хуст, Вишково – всього близько 300 населених пунктів. Найбільше потерпіли селяни, які співчували козацтву, чекали його допомоги...».

Нещодавно український історик з Дніпропетровська Ю.Мицик відшукав нові документи, які свідчать про появу козаків на Закарпатті в 1684 р. Дослідник, оперуючи матеріалами фонду «Архів Замойських», відзначив: «У виявленій нами урядовій інструкції для польських дипломатів є і додаток, що стосується відправи українських дипломатів. У його 6-му пункті йдеться про видачу грошей на провіант у дорозі козакам з Унгвару, як тоді на угорський лад називався Ужгород, котрих очолював якийсь Заблоцький... Ще нижче дописано пізніше: «А.Могіла», що, можливо, засвідчує те, що

осаул з Ужгорода та А.Могила, який був гетьманом Правобережної України у 1684–1686 рр., є одна і та ж особа».¹⁰

Таким чином, на Закарпатті добре знали про існування запорізького козацтва. Мало того, закарпатці неодноразово з ними спілкувалися, підтримували їх. Особливо пожвавилися відносини між козаками і політичними діячами краю під час народно-визвольної війни 1648–1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького. Велика заслуга в тому, що ми дізналися багато нового з приводу цього належить відомому історику В.В.Грабовецькому.

1. Нариси історії Закарпаття. – Т.1. – Ужгород, 1993. – С.105.
2. Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619-цім році // Український Історик. – 1970. – №1–3. – С.76–82.
3. Нариси історії Закарпаття. – Т.1. – С.107.
4. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – С.74–75.
5. Документи Богдана Хмельницького. – К.,1961. – С.85.
6. Лелекач М. Козаки в політичних комбінаціях мадярських панів в XVIII ст.// Підкарпатська Русь. – 1931. – Ч.9–10. – С.197.
7. Документи Богдана Хмельницького. – С.102.
8. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). – К., 1907. – С.54.

9. Документи Богдана Хмельницького. – С.551; Див. також: Сергійчук В. І. Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991.
10. Мицик Ю. Закарпатські козаки XVIII ст. // Карпатський – край. 1995. – №5–8. – С.144.

ВИСНОВКИ

Академік Володимир Васильович Грабовецький справедливо вважається одним із найбільш відомих дослідників історії України періоду феодалізму. Протягом своєї багаторічної наукової діяльності він видав понад 850 праць з різних проблем вітчизняної історії. Немаловажну роль в процесі становлення вченого відіграв його вчитель, видатний український історик академік І.П.Крип'якевич. Під його керівництвом В.В.Грабовецький пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до доктора історичних наук.

В працях В.В.Грабовецького знайшли глибоке і всебічне відображення питання соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, антифеодальна боротьба трудящих мас України, зокрема, західноукраїнських земель в XIII–XIX ст. Саме західноукраїнський регіон знаходиться в центрі уваги В.В.Грабовецького.

Серед праць історика заслуговують особливої уваги фундаментальні дослідження «Нариси історії Прикарпаття» (вийшло шість томів), «Народний герой Олекса Довбуш», «Олекса Довбуш (1700–1745)», «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX століть», «Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис», «Гуцульщина в другій половині XIX – початку XX ст.», «Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.», «Селянське

повстання на Прикарпатті 1490–1492 рр. під приводом Мухи», «Вірменські поселення ХІІ–ХVІІІ ст.» та багато інших. В них глибоко проаналізовано соціально-економічне і правове становище селян і міщан західноукраїнських земель, доведено, що посилення феодально-кріпосницького гніту приводило до масових повстань, зумовило виникнення опришківського руху. В.В.Грабовецький першим у вітчизняній історіографії дослідив це унікальне в нашій історії явище, прослідкувавши його еволюцію з ХVІ до кінця 70-х років ХІХ ст. Він, знову ж таки, першим з українських істориків найбільш повно описав життя і антикріпосницьку діяльність Олекси Довбуша, Василя Баюрака, Івана Бойчука, Семена і Гната Височанів та багатьох інших.

Понад 50 наукових праць В.В.Грабовецький присвятив історії запорізького козацтва та найвидатніших його представників. У своїх роботах вчений відобразив вплив народно-визвольної війни 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького на західноукраїнські землі.

В.В.Грабовецьким найкраще у вітчизняній історіографії досліджено історію виникнення і діяльності вірменських поселень на Україні взагалі та Прикарпатті зокрема. Це також стосується дослідження ним прикарпатських міст і містечок. Не мають аналогів такі його монографії, як «Історія Коломиї», «Історія Калуша», «Історія Печеніжина», «Уторопи» та ряд інших.

Значне місце в працях В.В.Грабовецького посідають питання історії Закарпаття, які умовно можна звести до таких основних проблем:

1) Закарпаття в XIII–XIX ст., соціально-економічне, політичне і культурне становище закарпатських гуцулів. Закарпатська Гуцульщина в XIX – на початку XX століття;

2) діяльність карпатських опришків на Закарпатті, зв'язки місцевого населення з опришками;

3) вплив народно-визвольної війни 1648–1654 рр. на Закарпаття, запорізькі козаки на Закарпатті.

Із вищеназваного випливає, що в працях академіка В.В.Грабовецького міститься величезний фактичний матеріал, який дозволяє нам глибше зрозуміти історію України періоду феодалізму і зародження капіталістичних відносин, зрозуміти причини і наслідки антифеодальних рухів, зокрема, національні революції середини XVII століття під проводом українського гетьмана Богдана Хмельницького.

ЗМІСТ

	стор.
Володимир Антонович.....	3
Михайло Драгоманов.....	8
Хведір Вовк.....	21
Михайло Грушевський.....	29
Дмитро Багалій.....	54
Іван Крип'якевич.....	61
Василь Пачовський.....	73
В'ячеслав Липинський.....	85
Петро Стерчо.....	96
Іван Лисяк–Рудницький.....	102
Валерій Смолій.....	113
Степан Віднянський.....	135
Ілля Шульга.....	150
Томаш Сопко.....	169
Василь Маркуш.....	184
Іван Гранчак.....	189
Григорій Павленко.....	246
Володимир Задорожний.....	279
Михайло Тиводар.....	295
Дмитро Данилюк.....	305
Павло Федака.....	333
Володимир Грабовецький.....	343

Микола ВЕГЕШ
ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
Українська історична наука в портретах (XIX - XX ст.)

Умовно друкарських аркшів - 41,3
Художнє оформлення Михайло Белень
Наклад - 300 екз.